

म.प्र.सं., संग्रह शाखा, ठाणे.

विषय : एरिण

सं.क्र. : ३५८

३५८

एरिण

REFBK-0001763

३.२४.
२०६

दादाभाई नकरोजी यांचे चरित्र.

व

सामाजिक व राजकीय कार्य.

लेखक:

प्रो० नारायण सिताराम फडके, एम. ए.

अष्टा हो अकबर, " " प्रेमप्रमाद, " " कर्तव्यजागृति, " " संसारसार " या कादंबऱ्यांचे कर्ते

प्रकाशक:

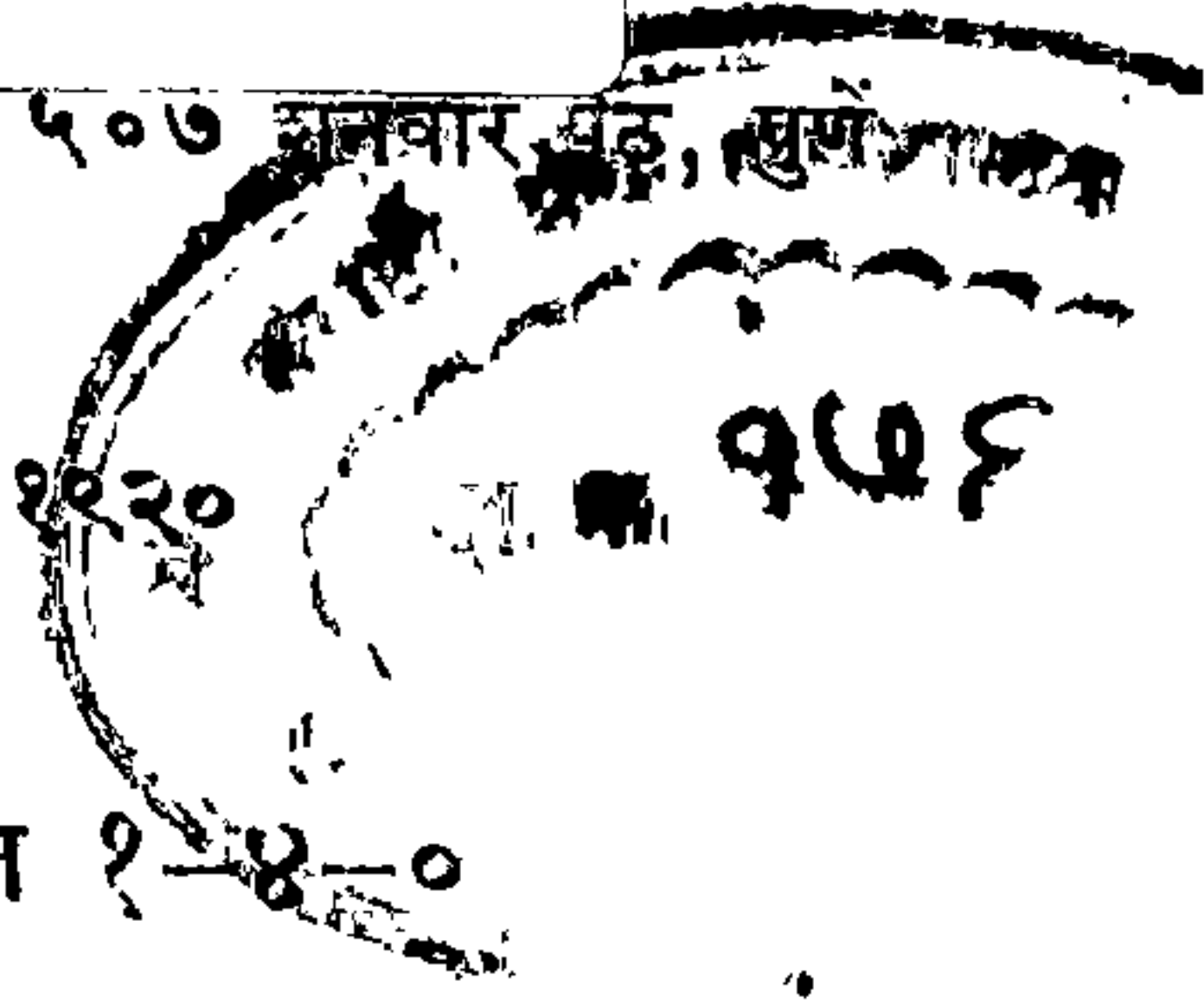
रामचंद्र वासुदेव दाते,

" यशवंत " ग्रंथप्रकाशक मंडळी ५८५ शनिवार पेठ, पुणे.

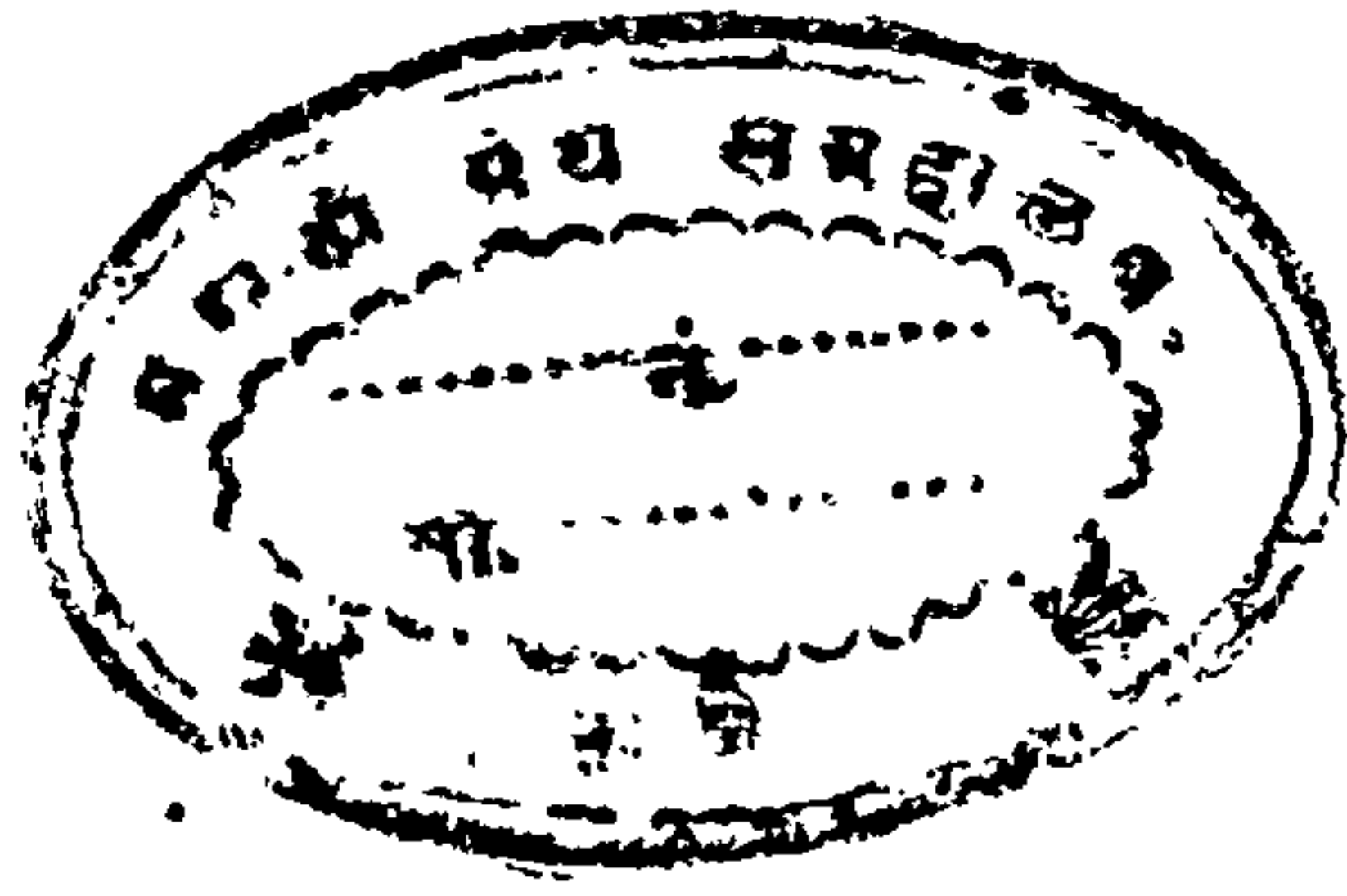

REFBK-0001763

'जगदितेच्छु प्रेस,' ५०७ शनिवार पेठ, पुणे

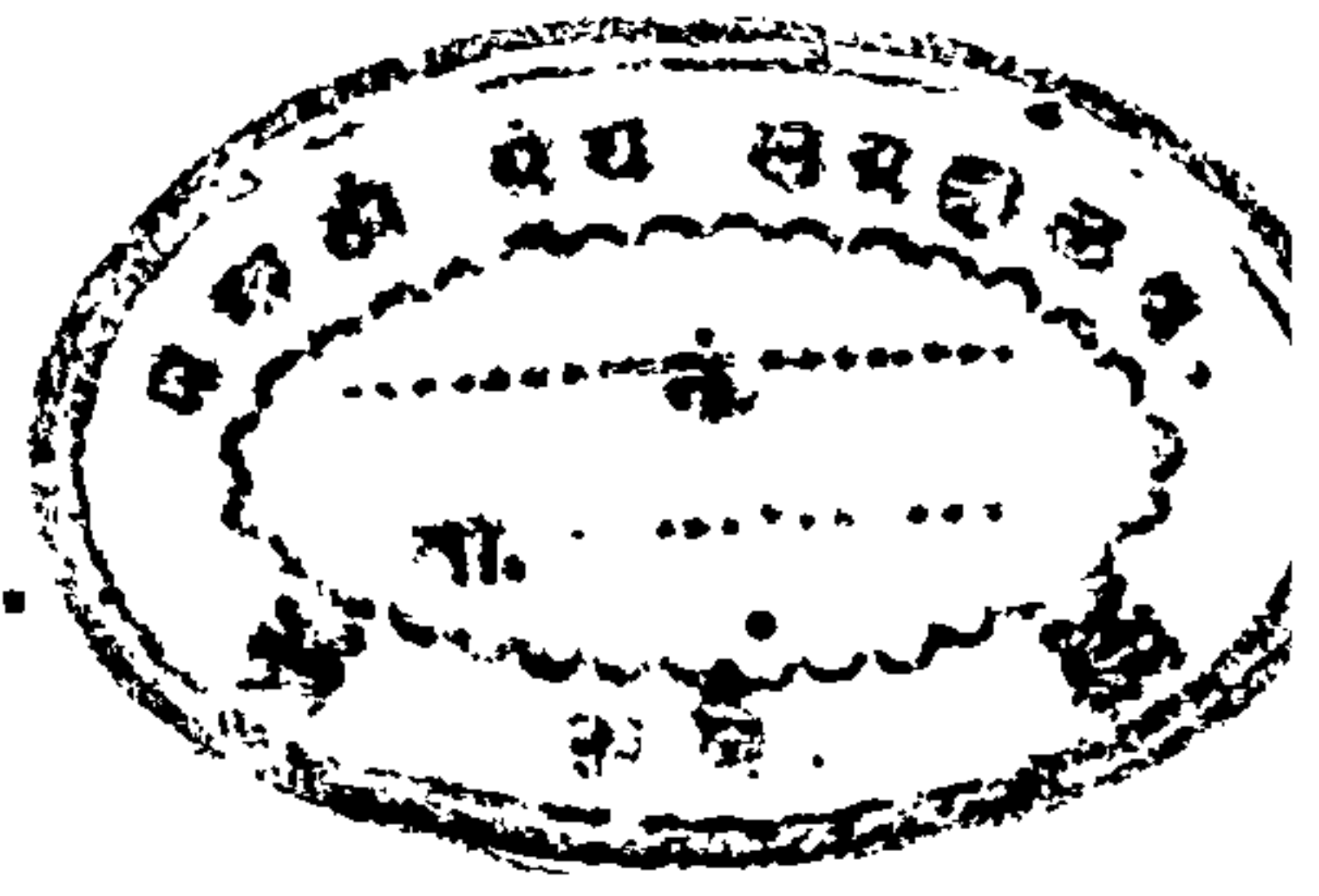
किंमत १-४-०

मातृदेवतापूजास्तु ।

प्रस्तावना.

दादाभाई नवरोजी यांचें चरित्र अनेक दृष्टींनी अद्भुत, रम्य व बोधप्रद आहे. वय, ज्ञान व तप या तिन्ही दृष्टींनी त्यांचें चरित्र अलौकिक झालें. आत्यंतिक दारिद्र्यांत त्यांच्या चरित्राचा प्रारंभ झाला, व आत्यंतिक लौकिकांत त्यांच्या चरित्राचा शेवट झाला. १८४७ पासून १९०७ पर्यंतची साठ वर्षे त्यांनीं अविभ्रांत परिश्रमांत खर्चिलीं, व नंतरची दहा वर्षे त्यांनीं अखंड विश्रांतींत घालविलीं. देशबांधवांची सेवा करून त्यांनीं हिंदुस्थानांत कीर्ति संपादिली, व राज्यकर्त्यांविरुद्ध चळवळ करून त्यांनीं इंग्लंडांतही नांव गाजविलें. त्यांची कीर्ति थोर होती, व मूर्ति लहान होती. ते पहिले हिंदी प्रोफेसर होते, पहिले वर्तमानपत्रकार होते, पहिले हिंदी कायदे कौन्सिलर होते, पहिले हिंदी पार्लमेंट सभासद होते, पहिले हिंदी रॉयल कमिशनचे सभासद होते—सारांश, त्यांच्या नांवामागे “पहिले” हें विशेषण, क्रम व गुण या उभयार्थी, सबंद आयुष्यभर लागलेलें होतें. त्यांच्या चरित्रांत परिश्रमांच्या विविधतेची पराकाष्ठा पहावयास सांपडते, आणि विशेष हें कीं, “स्वदेश” हा त्यांच्या सर्व चळवळींचा मध्यबिंदु होता. अशा थोर विभूतींचें चरित्र महाराष्ट्र वाचकवृंदापुढें मांडल्यास अल्पशी देशसेवा व साहित्यसेवा घडेल अशा हेतूनें माझा अधिकार नसतांही हें पुस्तक मी लिहिलें आहे.

मुंबई युनिव्हर्सिटीनें १९१८ सालीं परमानंद प्राइझसाठीं “दादाभाई नवरोजी यांचें चरित्र व सामाजिक व राजकीय कार्य” हा विषय ठेवला, व त्या विषयावर निबंध मागविले. हें चरित्र मूळ या बक्षिसासाठीं लिहिले गेलें. पुढे १९१९ सालीं या बक्षिसाचा निकाल लागून माझ्या निबंधास बक्षिस मिळालें. परंतु आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, निबंध छापून प्रसिद्ध करण्याची परवानगी मी युनिव्हर्सिटीपार्शीं मागितली तेव्हां ती नाकारण्यांत आली. युनिव्हर्सिटीची ही कृति विचित्र तर खरीच. परंतु त्यामुळें

माझा तोटा न होतां फायदाच झाला. कारण, निबंध जसाच्या तसाच छाप-
ण्याचा माझा पहिला वेत मला बदलावा लागला, व त्यासुद्धे निबंधांत अनेक
नव्या गोष्टींची भर पडून चरित्राला प्रस्तुत स्वरूप प्राप्त झालें.

हे चरित्र लिहितांना खालील पुस्तकांचा मुख्यत्वेकरून उपयोग
केला आहे.

1. "Indian worthies" Edited by the Manoranjak
Granth Prasarak Mandali.
2. "Dadabhoy Naoroji's speeches and writings"
Edited by Nateson and Co.
3. "Some noted Indians of Modern times" Edited
by the Christian Literary Society for India.
5. "Essays, Speeches and writings of the Hon.
Dadabhoy Naoroji" Edited by C. L. Parekh.
4. "Poverty of India" by Dadabhoy Naoroji.
6. "Poverty and the UnBritish rule in India" by
Dadabhoy Naoroji.
7. "Speeches and writings of Ferojsha Metha"
Edited by C. Y. Chintamani.

दादाभाईंच्या लेखांविषयी व भाषणांविषयी विस्तृत ज्ञान करून
घेण्याची ज्यांची उत्सुकता असेल त्यांनी वरील पुस्तकांचा जरूर अभ्यास
करावा.

वरील पुस्तकांशिवाय सर एच. ए. वाडिया, सर डी. ए. वाच्छा व
मि० एच. एम. दादीना (दादाभाईंचे जावई) या तीन सदगृहस्थां-
कडून समक्ष भेटित मिळालेल्या माहितीच्या आधारे प्रस्तुत चरित्राचा
बराचसा भाग लिहिलेला आहे. या तिन्ही गृहस्थांचा मी फार आभारी
आहे. दादाभाईंच्या बडोद्यांतील कारकीर्दीची हकीकत सर्वस्वी सर
वाडिया यांकडून मिळालेली आहे. ती एकांगी आहे असा संशय
लो० टिळक यांनी मजभाशी प्रगट केला; परंतु, दादाभाईंच्या दिवाण-
गिरीविषयी आणखी माहिती मिळवून प्रस्तुत चरित्रांत राहिलेल्या चुक

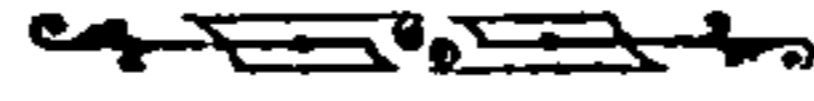
दुरुस्त करण्याचें काम ताबडतोब होणें शक्य नसल्यामुळे लांबणीवर टाकणें भाग आहे. दादाभाईंच्या भाषणांतील किंवा लेखांतील सुधितार्थ ज्या ठिकाणी द्यावा लागला त्या ठिकाणी वर सांगितलेल्या पुस्तकांतील इंग्रजी रिपोर्टांचें व लेखांचें शक्य तितकें मुळास धरून भाषांतर केलें आहे.

जगाद्धितेच्छु प्रेसचे मालक रा. नानासाहेब गोंधळेकर यांनीं माझ्या पुस्तकाचें काम दक्षतेनें व कळकळीनें केलें असे म्हटल्यास त्यांत वाचकांना मुळींच आश्चर्य वाटणार नाहीं. कारण, दक्षता व कळकळ याबद्दल नानासाहेबांचा लौकिक आहे. पण आभार मानणें माझें कर्तव्य आहे तें मी अंतःकरणपूर्वक करतो.

८३६ सदाशिव पेठ,
पुणे. }

ग्रंथकर्ता.

अनुक्रमणिका.

प्र० १	लें.—“जन्म व शिक्षण.”	१
प्र० २	रें.—“नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ.”	१८
प्र० ३	रें.—“व्यापार आणि विलायतेंतील कामाचा आरंभ.”	२७
प्र० ४	थें.—“कंपनी बुडाली—सिव्हिल सर्व्हिस.”	३४
प्र० ५	वें.—“व्याख्यानांची मोहीम—दिवाणगिरी.”	४५
प्र० ६	वें.—“काँग्रेसची स्थापना—पार्लमेंटमधील काम.”	६८
प्र० ७	वें.—“स्वराज्यमंत्रोच्चार—शेवटचीं वर्षे.”	९७
प्र० ८	वें.—“दादाभाईचें कार्य.”	११६

अभिप्राय

वाळ गंगाधर टिळक.

प्रो. नारायण सिताराम फडके यांसः—

सा. न. वि. वि. आपण मराठीत लिहिलेल्या 'दादाभाई नौरोजीच्या स्वल्प चरित्राची लेखी प्रत मी पाहिली. चरित्र सुबोध आणि मनोरंजक झाले असून मराठी भाषेत ह्या महात्म्याच्या चरित्राची जी उणीव होती ती आपल्या चरित्राने चांगली भरून निघाली आहे. स्वल्प कां होईना पण दादाभाईंचे हे चरित्र प्रसिद्ध करून महाराष्ट्र भाषेचीच नव्हे तर महाराष्ट्र देशाची जी आपण सेवा केली आहे त्याबद्दल मी आपले अभिनंदन करितो. हिंदुस्थान देशाच्या राजकीय प्रगतीस ज्या थोर गृहस्थांनी कायमचे वळण घालून देण्यासाठी आमरणान्त परिश्रम केले त्यांचे आजपर्यंत मराठीत चरित्र प्रसिद्ध झाले नव्हते ही खरोखरच खेदाची व आश्चर्याची गोष्ट होय. आणि म्हणूनच आपल्या पुस्तकाबद्दल पुन्हा एकवार आपले अभिनंदन करितो व लोकांनी ते संग्रही ठेवावे अशी त्यांस विनंति करितो. फळावे लोभ असावा हे विनंति.

शिवराम महादेव परांजपे.

रा. रा. नारायण सिताराम फडके, एम्. ए.

प्रोफेसर न्यू पूना कॉलेज, पुणे यांस सा. न. विनंति विशेष.

परलोकवासी परमपूज्य दादाभाई नवरोजी यांच्या चरित्रासंबंधाने आपण एक पुस्तक लिहिले आहे, त्यापैकी जो बराच भाग माझ्या अवलोकनामध्ये आला आहे, त्यावरून आपल्याला कळविण्याला मला आनंद जो की, आपली ही कृति उत्तम साधली आहे. दादाभाईसारख्या व राष्ट्रीय विभूतींची चरित्रे हल्लींच्या काळातील नवीन पिढीच्या पुढे सांपडेलीं येणें हे हल्लींच्या राजकीय प्रगतीच्या दृष्टीने अत्यंत अव-
हे व या दिशेने पाहता आपले पुस्तक अतिशय उपयुक्त झालेले

आहे, यांत शंका नाही. आपल्या पुस्तकाची भाषा सोपी व सरळ असून पुस्तकांतील प्रसंगवर्णनाची आपली शैली चित्ताकर्षक आहे. दादाभाईंचे चरित्र वाचीत असतांना गेल्या सुमारे ५० वर्षांतील हिंदुस्थानामधील व इंग्लंडमधील मुख्य मुख्य राजकीय चळवळींचा इतिहास अनायासाने वाचणाराला कळून येतो, हा एक आपल्या पुस्तकापासून मोठा लाभ आहे. दादाभाईंच्या वाळपणाचे वर्णन, त्यांची विद्यार्थीदशेतील बुद्धिमत्ता, बडोद्याच्या श्रीमंत महाररावांना त्यांनी केलेले स्वदेशप्रीतिमूलक सहाय्य, त्यांची इंग्लंडमधील कामगिरी, समकालीन परीक्षेसंबंधाने त्यांचे अटोकाट प्रयत्न व त्यांत झालेली त्यांची निराशा, आणि अखेरीस त्या निराशेमधून त्यांना भासलेली आणि त्यांनी कलकत्याच्या काँग्रेसमध्ये व्यक्त केलेली स्वराज्याची आणि स्वायत्ततेची आवश्यकता, या विषयांचे आपले विवेचन मुद्देसूद, चित्ताकर्षक आणि परिणामकारक झालेले आहे. या दादाभाईंच्या चरित्राच्या वाचनापासून आपल्या देशांतील लोकांच्या अंतःकरणामध्ये दादाभाईंच्यासारखी स्वदेशप्रीति उत्पन्न होऊन त्यांना राजकीय चळवळीची योग्य दिशा लागवी, अशी आशा आहे. कळावे.

कृष्णाजी प्रभाकर खाडीलकर.

प्रो. नारायण सिताराम फडके यांसः—

महर्षि दादाभाई नवरोजी यांचे चरित्र चरित्रनायकाच्या मुख्य कार्याशी तल्लीन होऊन व संपूर्ण माहिती गोळा करून लिहिलेले असल्यामुळे सर्व स्वराज्य-वाद्यांनी संग्रहास ठेवण्यालायक झाले आहे. चरित्राची भाषा सरळ व चटकदार असून विषयाची मांडणी उठावदार आहे. स्वराज्याचा गेल्या पन्नास वर्षांचा इतिहास ह्या चरित्राचे वाचनाने आपो-आप समजणारा आहे.

नरसिंह चिंतामण केळकर.

रा. रा. नारायण सिताराम फडके यांसः—

सा. न. वि. वि. आपण लिहिलेल्या कै० दादाभाईंच्या चरित्राचे चार भाग वाचून पाहिले. महानुभाव मनुष्याच्या चरित्रांत अद्भुत गोष्टी असावयाच्या अशी सामान्य स्थितीच्या मनुष्याची अपेक्षा असते. पण अद्भुत या शब्दाच्या अर्थात सामान्य व मार्मिक मनुष्याचा मतभेद हट-कून होतो व दादाभाईंच्या चरित्रात त्यांच्या उद्योगाची व देशभक्तीची जी चिकाटी दिसून येते तिच्या इतकी अद्भुत गोष्ट हुडकू गेलें तरी इतर चरित्रांत पहावयास मिळावयाची नाही. देशभक्तीच्या दृष्टीनें अद्भुत असें हें चरित्र तुम्हीं आपल्या कुशल लेखणीनें हृदयंगम केलें आहे. यांत शंका नाही. अशा थोर गृहस्थाचें चरित्र लिहिण्याचा मान तुम्हास मिळाला त्याचा मोबदला तें चरित्र चित्ताकर्षक रीतीनें लिहून तुम्हीं जन्-तेला देऊन खास अनृणी झालां असें मी म्हणतां.

मु. रा. जयकर.

रा. रा. नारायण सिताराम फडके यांसः—

प्रो. फडके यांनीं लिहिलेलें महर्षि दादाभाई यांचें चरित्र वाचून पाहिलें. चरित्रनायकाच्या आयुष्यातील पुष्कळ गोष्टी स्वराज्यवादी लोकांस समजणें सध्यांच्या स्थितीत अत्यावश्यक आहे. अनियंत्रित सत्ते-विरुद्ध सुमारे पन्नास वर्षांपूर्वी जो झगडा कांहीं मुंबईकरांनीं सुरू केल्या, व ज्याची परिणति अलीकडील स्वराज्यवादात झालेली आहे, त्याची सविस्तर कल्पना मराठी वाचकांस ह्या पुस्तकावरून चागली येईल. बहु-तेक माहिती प्रोफेसरसाहेबांनीं स्वतः मेहनत करून मिळविलेली असल्यामुळे पुस्तक पुष्कळ चित्ताकर्षक झालें आहे. व मागील ५० वर्षांतील राजकीय व इतर चळवळींचा गोषवारा वाचणारास अनायासानें ह्या पुस्तकांत सांपडेल.

अच्युत वळवंत कोल्हटकर.

रा. रा. नारायण सिताराम फडके यांसः—

प्रो. फडके, न्यू पूना कॉलेज, पुणे. त्यांनी लिहिलेलें परलोकवासी दादाभाई नवरोजी ह्यांचें चरित्र मी वाचून पाहिलें. दादाभाईंच्या चरित्रा-संबंधानें आजपर्यंत जें जें वाङ्मय प्रसिद्ध झालें आहे तें सर्व वाचून व विवेचक पद्धतीने त्याचा विचार करून लिहिलेलें हें पाहिलेंच चरित्र आहे. चरित्रास युनिव्हर्सिटीकडून बक्षीस मिळालें आहे. परंतु केवळ ह्याच शिफारशावरून विकतां हें पुस्तक वाचकांना खरोखरच बोधप्रद वाटेल. राजकारणाचा अभ्यास करणाऱ्या तरुण लोकांना तर ह्या पुस्तकाचा फार उपयोग होईल अशी माझी खात्री आहे.

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

दादाभाई नवरोजी यांचे चरित्र

व

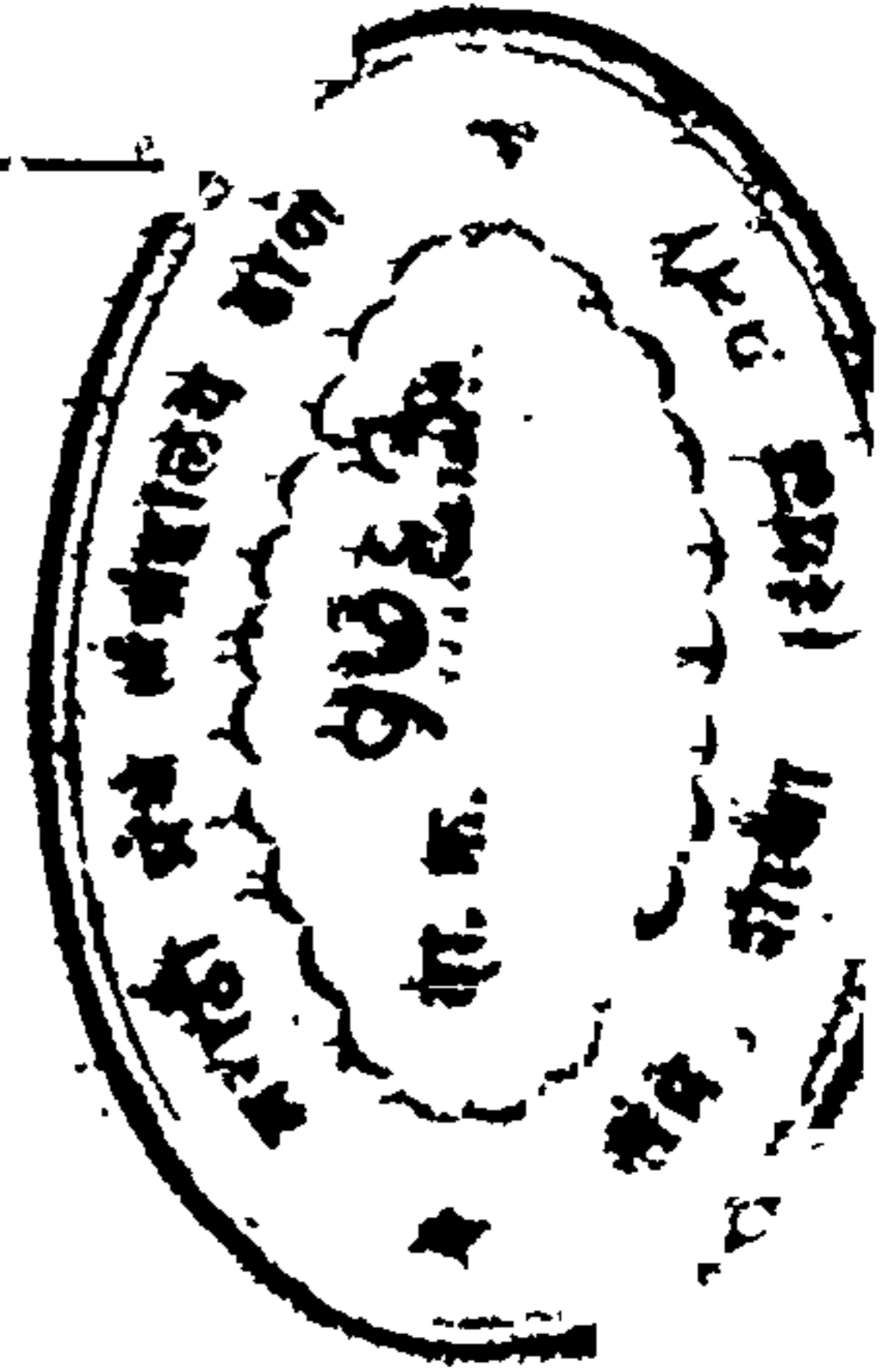
सामाजिक व राजकीय कार्य.

नरपतिहितकर्ता द्वेष्यतां याति लोके
जनपदहितकर्ता त्यज्यते पार्थिवेन ।
इति महति विरोधे विद्यमाने समाने
नृपतिजनपदानां दुर्लभः कार्यकर्ता ॥

प्रकरण १ ले.

—:0:—

जन्म व शिक्षण.

फ्रेशवाई नामशेष होऊन कंपनीची सत्ता महाराष्ट्रावर पूर्णपणे बसली होती; अंतःस्थ कलहांनी व्यापल्यामुळे मराठेशाही मोडून समुद्रापलीकडील परकी, परंतु परोपकारी व न्यायप्रिय, गोन्या लोकांचा अम्मल आपल्यावर सुरू झाला, ही गोष्ट लोकांना आतां बरी वाटू लागली होती; पोर्तुगीज व्याह्यांपासून आंदण मिळालेल्या मुंबई बेटाची चांगली सुधारणा करण्याची सुरुवात झाली होती; इंग्रजी राज्यव्यवस्था, इंग्रजी कायदा, इंग्रजी शिक्षण, इंग्रजी कल्पकता, यांचे वारे हिंदुस्थानांतील इतर भागांप्रमाणेच महाराष्ट्रांत, व विशेषतः मुंबई बेटांत, जोराने खेळू लागले होते—अशा काळीं एक पार्शी कुटुंब नवसरीहून मुंबईस येऊन राहिले. कुटुंबांत माणसें दोनच, नवरा व बायको. पुरुष—नवरोजी—दोर्डी—हे उपाध्येपणा करून चरितार्थ चालवीत; व त्यांच्या पत्नी—माणकबाई—

दादाभाई नवरोजी.

आपल्या पतीचा गरिबीचा संसार गोड व सुखावह व्हावा म्हणून खटपट करीत. हल्लीं मुंबईच्या ज्या भागांत क्रॉफर्ड मार्केट आहे त्या भागाला त्या वेळीं बहार कोट म्हणत असत; त्या भागांत हे कुटुंब राहू लागले.

कांहीं दिवसांनीं माणकबाईं गरोदर राहिल्या. त्यांचे दिवस भरत आले तो सन १८२५ च्या सप्टेंबर महिन्याची चवथी तारीख जन्म.

आली. दिनकर नित्यक्रमाप्रमाणेंच दशदिशा आरक्त करीत अखेर सर्व किरणें गोळा करून, मुंबईवर काळोख होणार कीं काय याबद्दल कांहीं काळजी न करतां, क्षितिजाखालीं गेला. ह्याच काळोखांत पुढें आपल्याप्रमाणेंच प्रकाशमान तारा उगवणार आहे, हे समजून रवि लवकर अस्ताला गेला असावा. रविप्रकाशांत हतका वेळ लोपून गेलेल्या तारकाही नित्याप्रमाणें चमकू लागल्या. नव्हे ! रोजच्या प्रमाणें त्यांचें तेज आज नव्हतें. त्यांच्या चमकण्यांत कांहीं विशेष प्रकार होता. कदाचित त्या एकमेकींना कांहीं तरी हळूच सांगत असाव्या. रजनीचें साम्राज्य हळू हळू वाढत जाऊन त्याबरोबर शांततेच्या निशेंत मुंबई गुंग झाली. हल्लींच्या साग्वी त्या वेळीं रहदारी नव्हती; व त्यामुळें दोर्डीच्या घराच्या त्या भागांत लवकरच साम-सूम झालें. नभोमंडळांतील तारका कांहीं तरी आनंदाची वार्ता आपसांत कुजबुजू लागल्या, त्याचाच थोडासा सुगावा लागल्यामुळेंच कीं काय वाराही त्या कुजबुजण्याचें पाठांतर करीत त्या आनंदाच्या भरांत वेड्या-सारखा भराच्या मारूं लागला, आणि वायूच्या आनंदाचें कारण कळतांच समुद्रही हर्षानें उचंबळून आपल्या अजस्र लाटा किनाऱ्यावर धडाडा फेकू लागला. एकंदरींत त्या वेळीं सर्वच सृष्टि आनंदित झालेली दिसली. ह्या आनंदाचें कारण त्या वेळीं कोणाला कळलें नाहीं; परंतु एकोणिसाव्या शतकाचा हिंदुस्थानचा इतिहास कोणी केव्हां लिहिला, तर तें कारण नमूद केल्याशिवाय त्याला गत्यंतर नाहीं. सृष्टिदेवीच्या त्या वेळच्या आनंदाचें कारण असें होतें कीं, बहार कोटांतील दोर्डीच्या घरांत माणकबाईंचा प्रसूतिकाल समीप आला होता, व त्या रात्री त्यांना ज्या

पुत्ररत्नाची प्राप्ति व्हावयाची होती, तें पुत्ररत्न मोठ्या विभूतीपैकीं असून तें आपलें जीवित हिंदुस्थानच्या सेवेत वेंचून अखिल हिंदी राष्ट्राला ललामभूत होणार होतें, ही गोष्ट सृष्टिदेवीला कळली होती.

मध्यरात्रीचा सुमार झाला. ११९४ पार्शी सनाच्या दहाव्या महिन्यांतील तेविसावी तारीख संपून दुसरा दिवस लागणार अशी संधि आली होती अशा वेळीं, जो महात्मा आपल्या उज्ज्वल चरित्रानें हिंदुस्थानाला पतित स्थितीतून उन्नत करण्यासाठीं सर्व जन्म झटणार होता, त्याची ती बालमूर्ति माणकबाईच्या दृष्टीस पडली. सगळी मुंबई हळू हळू डोळे मिटून निद्रिस्त होत होती, व सगळ्या हिंदुस्थानचे डोळे अज्ञानानें व मोहानें झांकलेले होते, अशा समयीं माणकबाईच्या बाळानें आपले डोळे उघडून ऐहिक आयुष्याला सुरुवात केली. पुढील आयुष्यांत आपल्या देशवांधवांचे व त्याप्रमाणेंच राज्यकर्त्यांचेही हिंदुस्थानच्या खऱ्या स्थितीविषयीं डोळे उघडण्यांत ज्या पुरुषानें आपलें तनमन झिजविलें, त्याच्या चरित्राचें हें पूर्वं चिन्हच म्हणावयाचें !

पुत्राचें नांव दादाभाई असें ठेवण्यांत आलें. पतिपत्नींनीं उभयतांच्या मतानें हें नांव ठेविलें. लहानपणीं दादाभाईस दादी ह्याच नांवानें हांक मारीत. दादी आपल्या बाललीलांनीं मातापितरांना दिवसदिवस अधिक अधिक आनंद देऊं लागला. दादीचे नाक डोळे रेंखीव होते. बाळसें जरी वेतावाताचेंच आलें होतें, तरी दादीची चिमुकली मूर्ति मनोहर दिसे व शेजारपाजारच्या स्त्रिया त्या बाळाला कडेखांद्यावर घेऊन खेळविण्यांत एकमेकींशीं विशेष स्पर्धा करीत असें सांगतात. काळोख्या रात्रींत शुक्राच्या चांदणीनें जसा आल्हाद होतो, तसा गरिवीच्या स्थितींत हें सुंदर बालरत्न पाहून नौगेर्जीना व माणकबाईला अमर्याद आनंद होत असे. त्यांच्या जीवनक्रमाच्या पूर्वींच्या शुष्कपणाला दादीच्या बोंबड्या मधुर शब्दांनीं ओलेपणा येऊं लागला; दादीच्या बालपणच्या क्रीडांनीं करमणूक होऊन पतिपत्नींना दारिद्र्याचा विसर पडूं लागला; गरिवींत असूनही तीं पतिपत्नी स्वर्गसुखाच्या अमृताचें प्राशन करूं लागलीं.

दादाभाई नवरोजी.

परंतु वस्तुमात्राची छाया जशी वस्तूला धरूनच तिच्या मागोमाग येत असते, त्याप्रमाणे सौख्यनाश सुखाच्या मागोमाग, त्याला जणू काय मिठी मारून, धांवत असतो. दादी चार वर्षांचा झाला असेल नसेल, तोंच स्वर्गसुखाचा प्याला माणकबाईच्या ओष्टापासून खाली पडून फुटला. दुष्ट काळाने नौरोजींस या जगांतून ओढून नेले व त्यामुळे माणकबाईवर दुःखाचा डोंगर कोसळला. अगोदरच गरिबी, व त्यांतही त्यांना ज्याचा सर्वस्वी आधार तोच पुरुष नाहीसा झाला. त्यामुळे या अफाट जगांत त्या माउलीला अगदी उघडे पडल्यासारखे झाले. त्यांच्या दीन अंतःकरणाला काय यातना झाल्या असतील याची कल्पना होणे दुःखापास्त आहे. अशा विवंचनेत आपल्या बालकाचे संगोपन करण्याची जबाबदारी त्यांना फार वाटू लागली. एकंदर परिस्थितीमुळे माणकबाईचे मन अत्यंत उद्विग्न झाले. आत्तेष्टांनी व शेजाऱ्यापाजाऱ्यांनी जनरूढीप्रमाणे त्यांना धीराचे चार शब्द सांगून दुःखाचे सांत्वन करण्याचा यत्न केला. शोकाची विफलता ओळखून माणकबाईंनीही आपल्या दुःखावेगाचे संयमन केले. शक्य तितकी मदत करण्याचे त्यांच्या भावाने कबूल केल्यामुळे त्यांना थोडासा धीर आला आणि 'आलिया भोगासी' सादर होऊन आपल्या बालकाच्या मुखाकडे पाहून माणकबाई जगरहाटीचे दिवस काढू लागल्या.

दादीला पांच वर्षे पुरी होतांच त्यांच्या विवाहाची कल्पना माणकबाईंनी काढली. त्यांनी आपल्या भावाचा या बाबतीत सल्ला विवाह. घेतला आणि एक बरीशी मुलगी पाहून तिच्याशी दादीचे लग्न उरकून घेतले. इतक्या लहानशी दादाभाईचे लग्न झाले होते, हे कोणाला खरेसुद्धा वाटणार नाही. परंतु, समाजसुधारणेच्या व स्त्रीस्वातंत्र्याच्या कार्यासाठी ज्या पुरुषाने आपले ऐन उमेदीचे पुष्कळ दिवस खर्च केले, त्या पुरुषाचे—हिंदुस्थानातील सामाजिक व त्याप्रमाणेच राजकीय सुधारणेच्या, व चळवळीच्या जनकाचे लग्न पांचव्या वर्षी झाले होते, हे अविश्वसनीय असले तरी खरे आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या आरंभाला पार्शी लोकांत हिंदु लोकांप्रमाणेच बालविवाहाची चाल

फार प्रचलित होती. आज मुंबईस संध्याकाळी चौपाटीवर फिरावयास गेलें, तर वीस पंचवीस वर्षांवरही अविवाहित राहिलेले, रंगीबेरंगी पोशाख केलेले पार्शी समाजातील कन्यापुत्र आनंदानें फिरत असतांना “खोऱ्यां” च्या फूटपाथवर दृष्टीस पडतात; परंतु दादाभाईच्या जन्माच्या सुमारास ही स्थिती नव्हती. त्या वेळचा पार्शी समाज गालविवाहाचा पुरस्कर्ता, त्यांतही दादाभाईचे वडील पुरोहितगणा करणारे, भिक्षुकी पेशाचे, आणि अशिक्षित स्त्रीवर्गाच्या स्वाभाविक मानसिक स्थितीप्रमाणें विचार करणारी माणकबाई; तेव्हां कुटुंबाचें पोषण करणारा पुरुष घरांत नाहीं, म्हणून आपल्या हातानें ह्या एकुलत्या एका पुत्राचें लग्न तरी करून टाकूं दे, अशी माणकबाईस धाई झाली असावी. कांहीं असलें तरी पांचव्या वर्षी दादाभाई अगर छोटा दादी विवाहबद्ध होऊन बसला एवढें खरें.

सुनेचें नांव गुलबाई असें होतें. गुलबाईच्या अंगी सुस्वरूप नव्हतें, इतकेंच नव्हे, तर त्या कुरूप होत्या असें म्हटलें तरी चालेल. त्यांनीं आपल्या प्रेमळ स्वभावानें ह्या अवगुणाला पुष्कळसें लोपविलें होतें हें खरें; परंतु त्यांच्या ठिकाणीं बुद्धिमत्ताही कांहीं विशेष नव्हती. अशा स्त्रींनीं जन्माची गांठ पडल्यामुळें दादाभाईच्या संसारसुखांत थोडा बहुत तरी उणेपणा आल्याशिवाय राहिला नसेल, आणि सुंदर व चतुर स्त्रीचें साहाय्य दादाभाईस असतें तर त्यांच्या हातून झालें यापेक्षांही अधिक कार्य पार पडलें असतें, असें वारंवार मनांत येतें. सुशिक्षित व बुद्धिवान् पत्नीच्या सहवासानें त्यांचे कांहीं श्रम वांचले असते, त्यांचा उल्हास व उत्साह वाढला असतां, पूर्ण गृहसौख्य मिळाल्यामुळें ते अधिक दिवस जगले असते— एक ना दोन, काय झालें असतें किंवा काय झालें नसतें, तें काय सांगावें? जें झालें तें विधिघटनेच्या निष्ठुरतेचें एक उदाहरण होय, असें म्हटल्यावांचून राहवत नाहीं.

ज्यांचा बाप, किंवा विशेषतः ज्यांची मातोश्री, लहानपणींच इहलोक सोडून गेली असेल, तीं मुलें प्रेमासाठीं भुकेलेलीं अस-

दादाभाई नवरोजी.

तात. लहानगा दादी आपल्या आईचा फार लाडका होता, व ती त्याला प्राणापलीकडेही जपत असे हें खरें; तरी शेजारचीं मुलें आपल्या बापाला लडिवाळपणें हांक मारतात तशी हांक मारण्यास काव्यकल्पना. आपल्याला कोणी नाहीं, असें पाहून दादीचें मन व्यथित होई. सृष्टीतील कोणत्याही पदार्थाकडे पाहिलें, रविचंद्र इत्यादिकांकडे दृष्टि दिली कीं, आपण पितृहीन आहों ही जाणीव दादीच्या मनांत बरचेवर जागृत होई. टी. पी. ओकॉनॉरच्या मासिकांत दादाभाईंनीं आपलें अल्पसें चरित्र मोठेपणीं लिहिलेलें आहे, त्यांत ते या जाणिवेबद्दल म्हणतात कीं, “ मी लहान असतांना एक विचित्र कल्पना माझ्या मनांत अगदीं पक्की बिंबून गेली होती, आणि अजूनही मला तिचा विसर पडला नाहीं. मला नेहमीं असें वाटे कीं, माझे वडील माझ्या लहानपणींच मला सोडून परलोकीं गेले म्हणून मला माझे आसइष्ट ज्याप्रमाणें प्रेमानें वागवितात त्याचप्रमाणें आकाशांतील चंद्रसुद्धां माझ्याशीं मोठ्या प्रेमळपणानें वागतो. त्याला माझी केवढी काळजी पहा ! मी घराच्या पुढच्या आंगणांत असो कीं मागच्या गल्लींत जावो, तो आपला सर्वदा माझ्या बरोबरच आहे ! त्याचें हें निःसीम प्रेम पाहून माझ्या मनाला फार बरें वाटे; आणि अजूनही कोणी माझ्याशीं प्रेमानें वागलें, कीं मला फार समाधान होतें.”

लहानग्या दादीची ही चंद्रविषयक कल्पना जितकी करुण तितकीच काव्यमय आहे. पितृहीन दादीचें अंतःकरण चंद्रबिंबानें आकर्षित व्हावें, हें जरी साहजिक असलें, तरी ती कल्पना दादीच्या काव्यपूर्ण हृदयाची साक्ष पटविते, हें खास. “ A hero is a hero at all points ” (थोरांचें सर्वच थोर) ह्या कार्लाइलच्या उक्तीची अंधुकशी साक्ष दादीच्या या कल्पनेनें पटण्यासारखी असून पुढें अप्रतिम समाजसेवक व राजकीय योद्धा म्हणून नांवाजलेले दादाभाई निराळ्या परिस्थितींत असते तर कदाचित् अलौकिक कवि झाले असते कीं काय, असा अस्पष्ट विचार मनात येऊन तसाच घुटमळत रहातो.

माणकबाई शाळेंत जाऊन पुस्तकें वाचण्यास शिकल्या नव्हत्या, तथापि त्यांच्या अंगी धोरण, शहाणपण व गंभीरपणा, हे गुण उत्कटतेनें वास करीत होते. दादीच्या मनाला उत्तम वळण लावण्याची त्यांनीं अतिशय खबरदारी घेतली. राजकीय चळवळींत वेळोवेळीं दादाभाईंनीं जें शहाणपण योजिलें, आणि संकटाच्या प्रसंगीं शत्रूसही थक करून सोडणारं जें गांभीर्य आणि धैर्य दादाभाईंनीं दाखविलें, तीं माणकबाईंच्या स्वाभाविक गुणांशीं दादीच्या स्वभावांत उतरलेलीं व उत्कर्ष पावलेलीं स्वच्छ प्रतिबिंबें होत. ह्या सहज गुणबीजांची दादाभाईंच्या अंतःकरणांत वाढ व्हावयास शिक्षणासारखें पोषक द्रव्य अत्यवश्य आहे, हें माणकबाईंना समजलें हें त्यांचें केवढें चातुर्य आहे ? दादीला शाळेंत घालावयाचें मातेने मनांत आणलें. बहारकोटांतच एका मेथाजीनें शाळा घातली होती. “तात्या पंतोजी” च्या मराठी शाळा आपल्याकडे माहीत आहेत, तसलीच ती शाळा होती. “छडी लागे चमचम, विद्या येई घमघम” असल्या पद्धतीनें मुलांस विद्या पढविणाऱ्या मेथाजीच्या शाळेंत दादीवर सरस्वतीचा प्रथम अनुग्रह झाला. दादीला पाटी दप्तराची तयारी माणकबाईं मोठ्या प्रेमानें कशी करून देत असतील, ती धूळपाटी आपल्या चिमकुल्या हातांत घेऊन दादी शाळेला निघाला म्हणजे त्या मातेच्या मनांत सद्यःकालीन आनंद, भविष्यकाळची काळजी, पतिनिधनाविषयींचा शोक, हे परस्परविरुद्ध विकार कसे उभे रहात असतील, मेथाजीच्या तोंडाकडे आपल्या पाणीदार व कुतूहलपूर्ण डोळ्यांनीं दादी कसा पहात असेल, आणि त्या चुणचुणीत बालकाकडे पाहून मेथाजीच्या मनांत काय विचार येत असतील, याचें चित्र रंगवून डोळ्यांपुढें आणण्याचा प्रयत्न केला कीं, मनाला विशेष आनंद होतो.

मोठेपणीं अचाट कामगिरी करून ज्यांनीं जगाला दिपवून टाकलें, अशा थोर पुरुषांचें बालपण दांडगाईंत, खोडकरपणांत, व हट्टांत गेलेलें दिसतें. रवींद्रनाथ टागोर आठ वर्षांचे होईपर्यंत शाळेंत गेले नाहींत, एवढेंच नव्हे, तर शाळागृहाच्या चार भिंतींत कोंडून टाकलेल्या विद्येची

दादाभाई नवरोजी.

त्यांना कुबट घाण येत असे. शाळेत जाऊन बसण्याचा वनवास चुकावा म्हणून अनेक वेळां छोटा रवींद्र आपले बूट पाण्यांत भिजवून घेऊन अंगांत सणसणून ताप भरण्याची व्यवस्था करित असे. मोठेपणीं लोकोत्तर कार्य करून दाखविणारे व लहानपणीं हूड, असल्या लोकांच्या वर्गांत दादाभाई जाण्यासारखे नव्हते. दादीची विद्याभिरुची लहानपणापासूनच वाखाणण्यासारखी होती. दादीचें विद्याप्रेम आणि कुशाग्र बुद्धि पाहून मेथाजी तर त्यावर अत्यंत खूष असत. 'त्याला ते आपल्या मुलाप्रमाणें समजत व प्रेमानें वागवीत.

मेथाजीच्या ह्या प्रेमामुळेंच दादीचें शिक्षण बहार कोटांतील प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळेत परिसमाप्त झालें नाहीं. नाहीं तर दादीला इंग्रजी शाळा. शिक्षण देण्याची माणकबाईच्या मनांतली हौस फारशी पुढें गेली असती असें वाटत नाहीं. त्या वेळीं Native Education Society ची एक इंग्रजी शाळा होती. परंतु या शाळेत दादीला पाठविण्याविषयीं माणकबाईचे मन विशेष उत्सुक नव्हतें. ती इंग्रजी शाळा, इंग्रज लोकांनीं चालविलेली, तेव्हां त्या शाळेत आपलीं मुलें पाठविलीं तर ते त्यांस वाटवितील, वाटविलें नाहीं तर निदान त्यांच्या शिक्षणाचा मुलांच्या मनावर जे एकंदर परिणाम होईल तो थोडाबहुत अनिष्टच होईल. असे ग्रह त्या वेळच्या मुलांच्या पालकांच्या मनांत बरेच दृढ होते आणि ते माणकबाईच्याहि मनांत असणें साहजिक होतें.

आपल्याला अगोदर पैसा दुर्मिळ झाला आहे, तेव्हां दादीचें पाऊल इंग्रजी शाळेत पडणें म्हणजे आपला पैसाही घराबाहेर पडणें होय अशी भीति माणकबाईस वाटण्याचें कांहींच कारण नव्हतें; आणि म्हणूनच दादीस इंग्रजी शाळेत जाऊं देण्याविषयीं त्यांचा रुकार मिळविण्यास मेथाजीला फारसें अवघड गेलें नसेल. कारण, हल्लीं जसें मोफत शिक्षण. इंग्रजी शिक्षण महाग झालें आहे तसें तें त्या वेळीं नव्हतें. आजच्या प्रमाणें पैसा पुरविणें त्या वेळीं भाग असतें तर दरिद्री माणकबाईंनीं स्वच्छ सांगितलें असतें कीं, दादीस या इंग्रजी शाळेत घालण्या-

पेक्षां त्याच्या पोटांत दोन वेळ घांसभर अन्न घालणें मला अधिक श्रेय-स्कर वाटतें; दादीला इंग्रजी आलें नाहीं तर त्याला मी काय करूं ? आमच्यासारख्या दरिद्री आईबापांच्या पोटी दादीचा जन्म झाला हें त्याचें दुर्दैव असें म्हणून स्वस्थ बसणें भाग आहे. परंतु दादीच्या सुदैवानें म्हणा किंवा ज्या हिंदुस्थानाची सेवा दादीच्या हातून व्हावयाची होती त्या भरत भूमीच्या थोर भाग्यानें म्हणा, ह्या शाळेंत इंग्रजी शिक्षण मोफत देत असत, इतकेंच नव्हे, तर इंग्रजी शिकावयास येणाऱ्या विद्यार्थ्यांना चांगल्या शिष्यवृत्तीही मिळत. आपल्या मातेच्या दारिद्र्याची आडकाठी न येता आपल्याला इंग्रजी शिक्षण मिळालें तें ह्या मोफत शिक्षणाच्या सोयीमुळें, आणि त्यायोगानेंच आपल्या हातून थोडीफार देशसेवा झाली, ही गोष्ट दादाभाईच्या स्मरणांतून कधीही गेली नाहीं. आपल्या सत्कीर्तीचा उगम आपल्याला फुकट मिळालेल्या इंग्रजी शिक्षणांत आहे, लहानपणीं फुकट संपादन केलेल्या विद्येंत आपल्या महत्कार्याचें बीज आहे, ह्याची त्यांना नेहमीं जाणीव असे. त्यांची अशी खात्री झाली होती—व ते वेळोवेळीं बोलूनही दाखवीत—कीं, ज्या देशाची उन्नति व्हावयास पाहिजे असेल, त्या देशांतील शिक्षण मोफत व सार्वत्रिक प्रथम झालें पाहिजे. ऐषआरामाचा उपभोग घेणाऱ्या घराण्यांपेक्षां मीठमिरचीवर कसाबसा उदरनिर्वाह करणाऱ्या कुटुंबांतच कुशाग्र बुद्धीचीं माणसें निपजतात; तेव्हां शिक्षण महाग करणें म्हणजे असल्या माणसांचे मंदू चिरडण्याचें यंत्रच तयार करणें होय; जोंपर्यंत हिंदुस्थानांतील शिक्षण मोफत झालें नाहीं, तोंपर्यंत ह्या देशाच्या सुधारणेची प्रगति गोगलगाईच्या मंद गतीनें च होत रहाणार; विद्येची बाब लोकांना खर्चाची होऊन उपयोगी नाहीं; विद्या लोकांच्या घरोघर पोहोंचविणें हें आमच्या पुढाऱ्यांचें पहिलें कर्तव्य आहे—वगैरे विचार दादाभाई वारंवार प्रगट करीत.

नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या इंग्रजी शाळेत दादीचा प्रवेश झाला, त्या वेळीं त्या शाळेंत दोन युरोपियन शिक्षक होते. शाळा चालविण्याच्या कामांत त्या दोघांचें पटेना. कारण, एक होता शिस्तीचा कट्टा

दादाभाई नवरोजी.

भोक्ता व दुसरा पडला पुरा ढिल्या स्वभावाचा. दोघांच्या मतानें शाळेचें काम चालणें अधिकाधिक कठीण होऊं लागलें. शेवटीं त्या शाळेचे दोन भाग करण्यांत येऊन दोघांनीं एकेक भाग घेऊन आपल्या मर्जीस येईल तसा तो चालवावा असें ठरलें. नवाबी साहेबाच्या भागांत दादी होता. हे साहेब आभ्यासासाठीं पोरांना कधींही त्रास देत नसत, धडा चुकल्याबद्दल शिक्षा करणें तर त्यांना ठाऊकच नव्हतें, मुलांना कडक शिस्तीनें वागविण्याची दक्षता ठेवण्याची त्यांना जरूरच वाटली नाहीं. त्याचा परिणाम साहजिकच असा झाला कीं, या साहेबांच्या हाताखालचीं मुलें शाळेंत धुडगूस घालण्यापलीकडे कांहीं करीत नसत. दादीही त्या मुलांबरोबर खेळण्यांत पटाईत झाला. जिली-दांड्याच्या डावांत—आपण ज्याला विटीदांडू म्हणतो त्यांत—तर दादीचा हात धरणारा कोणीच नव्हता. परंतु दादी कितीही खेळला तरी त्यानें उनाडपणा कधींही केला नाहीं. शाळेंतील घडे तर नियमितपणानें तो करीतच असे; पण शिवाय साहेबांच्या ढिलाईमुळें मिळणाऱ्या रिकामपणा-चाही त्याने सुंदर उपयोग करून घेतला. शाळेंत फुरसत मिळाली कीं, दादीनें आपल्या भोंवतीं सगळे बालगोपाळ जमवावे आणि त्यांना अशा सुरस व चमत्कारिक गोष्टी सांगण्यास सुखात करावी कीं त्या ऐकतांना दादीच्या बालमित्रांनीं देहभान विसरून जावें. ह्याप्रमाणें रोजच्या क्रमानें दादीची कथाकथनशक्ति इतकी वाढली कीं, शाळेंतील सगळ्या मुलांचा तो अगदीं दोस्त बनला, व तीं त्याला 'दादी' म्हणून मोठ्या प्रेमानें संबोधूं लागलीं. आपण जाऊं तिकडे सदासर्वदा दृग्गोचर होणाऱ्या चंद्राविषयीं आसप्रेम बाळगणाऱ्या लहानग्या दादीच्या कल्पनेच्या भरारीची या ठिकाणीं पुन्हां ओळख पटते.

याच सुमारास एक विशेष लक्षांत ठेवण्यासारखा प्रसंग घडून आला. इतर पार्शी कुटुंबांप्रमाणें दादीच्या घरांतही रोज रात्री जेवणानंतर थोडासा बेवडा पिण्याची वहिवाट होती. एके दिवशीं घरांत बेवडा शिल्लक नसल्यामुळें दादी व बंमन नांवाचा त्याच्या नात्याचा एक समवयस्क मुलगा

दोन महत्वाचे प्रसंग. असे दोघे शेजारच्या बेवड्याच्या दुकानांत गेलें. दुकानांतील एकंदर गलिच्छपणा, बेवडा पिऊन उन्मत्त झालेल्या लोकांचे किळसवाणे प्रलाप, तेथील लोकांचे वर्तन, झिंगून खाली पडलेल्या माणसांची केविलवाणी स्थिति, गरीब, अज्ञानी व व्यसनी गिऱ्हाईकांच्या हीन स्थितीचा फायदा घेऊन आपला खिसा गरम करणाऱ्या दुकानदाराचा अमानुषपणा-वगैरे प्रकारांनीं दादीचें मस्तक अगदीं भणाणून गेलें. त्याच्या सुसंस्कृत मनाला एकदम धक्का बसला, त्याच्या सर्वांगावर शहारे उभे राहिले, आणि आजपासून बेवड्याच्या थेंबालाही आपण कधीं स्पर्श करणार नाही अशी दादीनें लगेंच शपथ घेतली, आणि तेथून उठून तो आपल्या घरीं निघून आला.

आणखी एका प्रसंगां दादीनें असेंच निश्चयाचें वर्तन केलें. एके दिवशीं संध्याकाळीं शाळा सुटल्यानंतर तेथेंच मुलें खेळांत गुंतलीं. संध्याकाळची ती शांत वेळ असून अस्ताला जाणाऱ्या रवीचीं आरक्त किरणें क्रीडांगणावर पसरलीं होती. दादी खेळांत सामील झाला नाही. तो शाळेच्या दगडी पायऱ्यांवर बसून कांहीं विचारांत गुंतला होता. मुलांच्या खेळाकडे त्याची दृष्टि होती पण लक्ष कांहीं तिकडे नव्हतें. इतक्यांत एकाएकीं खेळांत कांहीं भांडण उपस्थित होऊन एका मुलानें दुसऱ्याला शिव्या दिल्या. त्यानेंही तसेंच उलट शोलापागोटें परत केलें. मुलांचें हें असभ्य वर्तन पाहून व त्यांचे ते किळसवाणे अपशब्द ऐकून दादीला फार वाईट वाटलें. तो मनाशीं विचार करू लागला, असलाच उगाडपणा व शिवीगाळी करण्यांत माझे आयुष्य जाणार काय ? माझी माता माझ्यावर प्राणापेक्षां पलीकडे प्रेम करित्ये व मला सुख व्हावें म्हणून रात्र-दिवस झटत्ये, त्या तिच्या प्रेमाचा व श्रमांचा मोबदला मी असल्याच खेळाडूपणानें व जिऱ्हेच्या दुरुपयोगानें देणार काय ? हेंच कां आपलें कर्तव्य, हेंच कां मातृप्रेम, हीच कां आपली मातृनिष्ठा ? हेंच का आपल्या जीविताचें सार्थक ? ह्यांसारखे विचार दादीच्या मनांत आवेगानें उभे राहिले. तो वर पहातो तों क्षितीजाखालीं जाणारें उद्विग्न रविर्विंब त्याच्या

दादाभाई नवरोजी.

दृष्टीस पडलें व त्यामुळें त्याच्या विचारांची फारच खळबळ उडाली. त्याचें मन गंभीर झालें. त्यानें तत्काल निश्चय केला कीं, यापुढें तोंडांतून अप-शब्द म्हणून कधींही निघूं द्यावयाचा नाही. पुढील सहा सात तपांच्या अव-धीत दादाभाईंचा हा निश्चय क्षणभरही ढळला नाही. एखाद्या गोष्टीचा किंवा व्यक्तीचा दादाभाईंना अत्यंत संताप आला असतांही “आग लागो त्याला” “Confound it” यापेशां तीव्र उद्गार त्यांच्या तोंडून कधीं निघाले नाहीत. एखाद्याच्या तोंडून अपशब्द आला व त्याला तसली खोड आहे असें दिसलें, तर त्यानें ती खोड टाकून द्यावी म्हणून दादाभाईं त्यास मोठ्या कळकळीनें उपदेश करीत.

वर्गांत दादीचा नंबर सदाच पहिला ठेवलेला. प्रत्येक विषयांत तो मोठ्या उत्सहानें मन घाली. निवळ पाठांतराच्या जोरावर अभ्यास करून विषय लक्षांत ठेवावयाचें त्यानें कधींच मनांत आणिलें नाही. त्या त्या विषयांतील बारीक सारीक गोष्टी पूर्णपणें समजून घेऊन मनांत विषय पक्का त्रिविण्याचा दादीचा प्रयत्न असे व त्यामुळें एकदां शिकलेली गोष्ट त्याच्या लक्षांतून ओघळून पडली असें कधींच घडलें नाही. एका महि-न्याला असें झालें कीं, परिक्षेच्या वेळीं एका मुलानें सगळीं गणितपत्रकें पाठ करून येऊन दादीपेशां अधिक मार्क मिळविले, व पहिल्या नंबरचें बक्षीस पटकाविलें. परंतु बक्षीससमारंभाच्या वेळीं हें बाहेर पडलें, आणि दादीच्या बुद्धिचातुर्याची श्रेष्ठता पूर्णपणें सिद्ध झाली. त्या वार्षिक समा-रंभाच्या प्रसंगीं परिक्षकांनीं कांहीं प्रश्न त्या मुलास विचारले, तेव्हां त्याची अगदीं गाळण उडाली; परंतु दादीनें चटकन पुढें होऊन भराभर सर्व उत्तरे बरोबर दिलीं. त्या वामनमूर्तीची ही थोर कृति पाहून समारंभास आलेल्या एका गृहस्थानें दादीस बक्षीस दिलें. या समारंभास हजर अस-लेल्या मिसेस पॉस्टन नांवाच्या एका इंग्रज विदुषीनें आपल्या “Western India” “पश्चिम हिंदुस्थान” या नांवाच्या पुस्तकांत ह्या बालवीराचें त्या समारंभाच्या वेळेचें वर्णन दिलें आहे. ती लिहिते कीं, “या मुलाचा भाल-प्रदेश विशाल होता, आणि त्याच्या नेत्रांत तर एक प्रकारचें जादूसारखें

मोहक पाणी भरलें होतें. वर्गातील मुलांस प्रश्न विचारल्याबरोबर सर्वांच्या आर्घा हा मुलगा पुढें होई, त्याच्या त्या विचारपूर्ण वृत्तीबरोबर भुंव्या आकुंचित होत, ओंठांचें चलन होऊन बे एकमेकांपासून दूर होत आणि उत्सुकतेच्या भरानें प्रश्न विचारणाऱ्यापुढें एक बोट करून तोःमुलगा मनांतल्या मनांत प्रश्न सोडवून मोठ्या कौतुकास्पद त्वरेनें उत्तर देऊन टाकी. सर्व मुलांच्या अगोदर आपण उत्तर द्यावें, आपण सर्वांच्या वर ताण करावी अशी तीव्र इच्छा त्याच्या मनांत आहे हें उघड दिसे, आणि त्याची इच्छा सफल होण्यापुरतें विलक्षण बुद्धिसामर्थ्यही त्याच्या ठिकाणीं दिसलें.”

या नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचें कॉलेजही होतें. शाळेंतील शिक्षण संपविल्यावर दादाभाईचा याच कॉलेजांत प्रवेश झाला.

कॉलेजांतील उच्च शिक्षणाच्या मंद शीतल वायूच्या झुळकेनें दादाभाईच्या विद्याव्यासंगाची कलिका प्रफुल्ल होऊं लागली. उच्च शिक्षण. परिक्षेला नेमलेल्या पुस्तकांशिवाय इतर ग्रंथांचें अध्ययन करावें, बुद्धीस तेज देणारे विषय अभ्यासावे, शीलाला चांगलें वळण देणाऱ्या ग्रंथकारांच्या उक्तींचें मनन करावें, सुविचार संग्रहावे, मानसिक शक्तीची वाढ करावी, असले हेतु दादाभाईच्या हृदयांत उत्पन्न झाले. या दृष्टीनें “फिरदोसीचा शाहनामा” त्यानें प्रेमानें व लक्षपूर्वक वाचला. त्यानंतर “शोरास्टरच्या भक्तांची कर्तव्ये” या पुस्तकाचें त्यानें अंतःकरणपूर्वक पारायण केलें, व त्यांतील उपदेशाचा त्याच्या आचरणावर फार चांगला परिणाम झाला. “पवित्र विचार, पवित्र उच्चार व पवित्र आचार” हें या पुस्तकांतील सारभूत तत्व आहे. या पुस्तकापेक्षांही दादाभाईस प्रिय झालेलें पुस्तक म्हणजे (Wyatt) व्याटनें केलेलें “मानसशिक्षा” “Improvement of the mind” हें होय. हे पुस्तक वाचल्यापासून दादाभाईनें ठरविलें की, मितभाषण हें मनुष्याचें पहिलें कर्तव्य होय. जेथें एका शब्दानें कार्य होण्यासारखें असेल तेथें दोन शब्द खर्च करणें म्हणजे वाचेचा आपण होऊन अव्यय करून घेण्यासारखें आहे. शुद्ध विचार व निर्मल वाचा ही जीवनसामर्थ्याची गुरुकिल्ली होय.

दादाभाई नवरोजी.

वाचनव्यासंगाच्या वाढीबरोबर दादाभाईचे विचार प्रगल्भ आणि अंतर्मुख होऊन लागले. पुढील आयुष्यक्रमाच्या रूपरेखेच्या आंखणीचा विचार त्याच्या मनांत डोकावू लागला. आपलें जीवन केवळ आपल्या एका व्यक्तीपुरतें नसून त्यावर अनेक इसमांचा, समाजाचा व राष्ट्राचा हक्क आहे असें दादाभाईच्या मनांत वारंवार येऊन लागलें. या जगांत जन्म पावल्यानंतर देवऋण, पितृऋण वगैरे ऋणें फेडणें प्रत्येक जीवाला अवश्य आहे, ह्या हिंदुधर्माच्या तत्वाप्रमाणेंच त्याला जीवाचें कर्तव्य दिवसानुदिवस अधिक अधिक पटून लागलें. आपल्याला जन्म देणाऱ्या व स्वार्थाकडे पूर्ण दुर्लक्ष करून आपल्यासाठीं कष्ट करणाऱ्या मातेला सुख देणें, हें आपलें कर्तव्य आहेच, पण याशिवाय ज्यांनीं आपल्यासारख्यांना मोफत शिक्षण मिळण्याची व्यवस्था करून ठेविली, ज्यांच्या परोपकारबुद्धीमुळें आपल्याला आपली उन्नति करून घेण्याचा मार्ग सहज खुला झाला, त्या सर्वांच्या उपकारांची फेड आपणास करावयास नको काय ? आपल्या समाजाचे आपण ऋणी असून त्याचें उपकार आपण सदैव स्मरणांत ठेविले पाहिजेत; आपल्या देशबांधवांचें एक प्रकारचें ओझे आपल्या शिरावर असून तें ओझे कमी करावयाचें असल्यास आपली काया देशसेवेत झिजविणें याच्याइतकें प्रमुख व पवित्र कर्तव्य दुसरें नाहीं, असे विचार मनांत येऊन त्यांतच दादाभाईचे तासचे तास जाऊन लागले. याच सुमारास क्लार्कसनचें “ गुलामांचा व्यापार ” Clarkson's “The Slave Trade ” हें पुस्तक दादाभाईच्या हातीं आलें. गरीब लोकांची हलाखी, मनुष्यप्राण्यांची नैसर्गिक समता, सत्तेनें बलिष्ठ असलेल्या लोकांच्या हातून घडणारें पाप, अनाथांचा पक्ष घेण्यांत मिळणारें अप्रत्यक्ष पुण्य व सामर्थ्य, परोपकाराची महति व आवश्यकता, इत्यादि विचारांनीं हें पुस्तक खचून भरलेलें आहे. त्यांतील विचारांशीं दादाभाईच्या मनांतील हेतूचा सूर मिळाला, व आपल्या मनांत जे विचार एकसारखे घाळत आहेत ते कल्याणकारक आहेत, ते सर्वस्वी इष्ट आहेत असा भरंवसा दादाभाईस वाटून लागला. शेवटीं हावर्ड साहेबाचें चरित्र वाचल्यावर तर लोकसेवेच्या विचारांनीं दादाभा-

ईच्या अंतःकरणास आपलें चिरंघाम करून टाकलें. ईश्वरानें आपणांस मनुष्यजन्म दिला तो किड्यामुंग्यांप्रमाणें किंवा इतर प्राण्यांसारखा खाण्या-पिण्याची धडपड करीत फटकन् मरून जाण्यासाठीं नव्हे, तर दीर्घोद्योगानें व स्वार्थरहित दृष्टीनें आपली स्वतःची, समाजाची व राष्ट्राची उन्नति करण्यासाठीं होय; संपत्तीच्या मोहावर लाथ मारून आणि संकटांच्या बुजगावणीवर पाय देऊन आपण पुढें पाऊल टाकावें आणि समाजाला व राष्ट्राला पुढें न्यावें हेंच आपल्या आयुष्यांतिल कर्तव्य आहे, असें दादाभाईच्या मनावर आतां पूर्णपणें बिंबलें. ह्याबद्दल त्याला कसलीही शंका उरली नाहीं आणि 'निश्चयाच्या बळाची' त्याच्या ठिकाणीं जागृति झाली. त्याचा 'जीवन संदेश' त्याला समजला आणि लोकसेवेच्या अढळ ध्रुवताच्याकडे दृष्टि लावून आपला कर्तव्यमार्ग आक्रमण करण्यास त्यानें सुरुवात केली.

दादाभाई कॉलेजांत शिकत असतां त्याचे प्रोफेसर त्याच्या बुद्धिसामर्थ्याची व अध्ययनप्रेमाची फार तारीफ करीत. त्याच्यावर सर्वांची मर्जी असे व गणित विषयाचे अध्यापक तर त्याला जीव कीं-प्राण करीत. सन १८४५ मध्यें दादाभाईचें कॉलेजांतिल शिक्षण संपत आलें होतें. त्या वेळीं बोर्ड आफ् डायरेक्टर्सचे अध्यक्ष अर्स्किन पेरी हे होते. दादाभाई हा एक अतिशय हुशार व गुणशीलवान् मुलगा आहे हें त्यांना माहीत होतें, व त्याच्याविषयीं पेरी साहेबांना कळकळ वाटत होती. कॉलेजांतून सुटल्यावर दादाभाईनें एखाद्या ठिकाणीं नोकरीच्या डबक्यांत आपल्या बुद्धिवैभवाला कुजत टाकावें ही गोष्ट पेरी साहेबांना कशीशीच वाटे. त्याच्यासाठीं कांहीं तरी करावें असें त्यांनीं मनांत आणिलें, व विचार करून त्यांनीं एक योजना काढली. ब्यारिस्टरीच्या अभ्यासासाठीं दादाभाईनें विलायतेस जावें व त्याचा निम्मा खर्च दादाभाईचें कौतुक करणारे पहिले सर जमशेटजी, कामा, भाऊ दाजी, करसेटजी नसरवानजी वगैरे लोकांनीं द्यावा व बाकीचा अर्धा पेरी साहेबांनीं स्वतः सोसावा अशी सूचना त्यांनीं वरील मंडळीपुढें मांडली. या योगानें एका गरीब

दादाभाई नवराजी.

पार्शी मुलाचें जन्माचें कल्याण होईल असें पाहून सर जमशेटजींस ती सूचना पसंत पडली. आपण अर्धा खर्च देऊं असें ते इतरांना म्हणूंही लागले. परंतु, विलायतेस जाऊन राहून आलेल्या पार्शी तरुणांपैकीं कांहींनीं धर्मत्याग करून ख्रिस्ती धर्म स्वीकारला होता व बाकीच्यांनीं स्वधर्म जरी उघडपणें सोडला नव्हता तरी अभक्ष्यभक्षण व मदिरापान यांची संवय लावून घेऊन आपल्या द्रव्याचा व शक्तीचा व्हास करून घेतला होता, आणि धर्मसंस्कृति व नीति यांजवर सर्वस्वी पाणी सोडून आपलें हंसें करून घेतलें होतें. या तरुणांच्या उदाहरणांवरून तरुण मंडळीला परदेशीं पाठविणें फार धोक्याचें आहे असें लोकांस वाटूं लागलें, आणि दादाभाईला विलायतेस पाठविण्याची गोष्ट निघतांच हीच भीति पुष्कळ मंडळीच्या डोळ्यांसमोर दिसूं लागली. पैसा खर्च करण्याची आपली तयारी आहे असें सर जमशेटजींनीं जरी प्रथम बोलून दाखविलें होतें तरी त्यांना ही गोष्ट अनिष्ट वाटूं लागली व दादाभाईला विलायतेस धाडण्यास आम्ही तयार नाहीं, असें त्यांनीं पेरीसाहेबांस शेवटीं कळविलें. आपली योजना सिद्धीस जात नाहीं हें पाहून पेरीसाहेब हिरमृष्टी झाले. परंतु धर्म-बाबतींत सर जमशेटजीची समजूत घालणें शक्य नाहीं, असें पाहून त्यांनीं आपला नाद सोडून दिला; त्यामुळें दादाभाईचें त्या वेळीं इंग्लंडला जाणें तसेंच राहिलें.

कॉलेजांतील अभ्यास संपला तेव्हां दादाभाईच्या मातेस किती आनंद झाला असेल याची कल्पना त्या स्थितीचा अनुभव असलेल्या मातांच्या शिवाय इतरांना येणें शक्य नाहीं. नवऱ्याच्या पाठीमागें मुलाची जी आपण जोपासना केली तिचें आज चीज झालें, अस त्यांना मनापासून वाटलें असेल, आणि परमेश्वराचे हे आपल्यावर मोठे उपकार आहेत असें मनांत येऊन त्यांचें अंतःकरण सद्गदित झालें असेल. आतां कोठें तरी दादाभाईनें चांगलीशी नोकरी धरून सुखानें संसार करावा अशी माणक-वाईची आशा असणें साहजिक होतें. दादाभाईनाही दुसरी कोणची गोष्ट शक्य दिसेना; त्यामुळें नोकरी करण्याकडे त्यांचेंही मन वळलें.

नोकरी मिळणें, व ती दादाभाईसारख्या हुशार विद्यार्थ्यांस, त्या काळीं अवघड नव्हतें. हा गरीब विद्यार्थी फार बुद्धिवान् व सद्वर्तनी आहे असें पुष्कळ मोठ्या लोकांना माहित होतें. सेक्रेटरीएटमध्ये नोकरी मिळण्यासाठीं दादाभाईंनीं खटपट केली, व त्या दिशेनें थोडासा प्रयत्न करतांच १४० रुपये दरमहाची नोकरी त्यांच्यापुढें तयार झाली. अशी चांगली नोकरी चटकन धरून टाकावी असें माणकबाईचें म्हणणें पडलें व दादाभाईही यास प्रतिकूल नव्हते. परंतु तसा योगायोग नव्हता. एल्फिन्स्टन कॉलेजचे प्रिन्सिपाल पॅजेटसाहेब यांजवर दादाभाईंची फार भक्ति होती, व त्यांचा विचार घेतल्याशिवाय कोणचीही महत्वाची गोष्ट करावयाची नाही, असें त्यांनीं ठरविलें होतें. त्याप्रमाणें ही नोकरी धरण्यापूर्वीं ते पॅजेटसाहेबांस भेटावयास गेले. सेक्रेटरीएटमध्ये नोकरी धरण्याचा आपला विचार आहे, असें दादाभाईंनीं सांगतांच पॅजेटसाहेब एकदम ओरडून म्हणाले, “you are a fool!” “तुला कांहीं कळत नाही.” नंतर त्यांनीं दादाभाईंस स्पष्ट सांगितलें कीं, असली नोकरी तूं धरावीस हें मला पसंत नाही. पॅजेटसाहेबांवर दादाभाईंचा विश्वास असल्यामुळें त्यांनीं ह्या नोकरीचा नाद सोडून दिला. पॅजेटसाहेबांच्या ह्या नापसंतीमुळें हिंदुस्थानचें केवढें हित झालें वरें ! नाही तर आपल्या राष्ट्रांतील एक असामान्य पुरुष कारकुनीच्या हमालखान्यांत काबाडकष्ट करीत कुजत पडला असता. मोठेपणींही दादाभाईंच्या मनांत हा विचार वारंवार येई आणि ते म्हणत कीं, “त्या वेळीं जर मी ती नोकरी धरली असती तर देशसेवेंत आयुष्य घालविण्याच्या माझ्या कल्पनांना कारकुनशाहीच्या खड्डेघाशांत समाधि मिळाली असती.”

प्रकरण २ रें.

—:0:—

नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ.

दादाभाईंनी कारकुनाची नोकरी घरणें जितकें अनिष्ट होतें तितकेंच नोकरी-वांचून राहणें त्यांस अशक्य होतें. त्यामुळें नोकरीचा प्रश्न सोडविणें त्यांस अवघड वाटूं लागलें. शेवटीं, नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या चालकांनीं दादाभाईंच्या नोकरीचा प्रश्न सोडविला. त्यांचें त्यांच्यावर फार प्रेम होतें; व आपल्या शाळेच्या मुख्य नेटिव्ह शिक्षकाची जागा त्यांनीं शिक्षकाची दादाभाईंस सन १८४७ मध्ये देऊं केली. हें काम दादाभाईंच्या विद्याव्यासंगास पोषक असेंच होतें. आपल्या कामावर नोकरी रुजू होतांच त्यांनीं इतक्या मनापासून कामास सुरवात केली कीं, चालकमंडळी त्यांच्याघर अगदीं खूष झाली. वर्षांच्या अखेर शाळेच्या बक्षीससमारंभाच्या वेळीं प्रिन्सिपाल हार्कनेस साहेब यांनीं दादाभाईंच्या कामाची फार तारीफ केली आणि दादाभाईंस एक सुवर्ण पदक देण्यांत आलें.

हॉवर्ड साहेबांचें चरित्र वाचल्यापासून दादाभाईंच्या मनावर काय परिणाम झाला तो मागें सांगितलाच आहे. परोपकार हेंच आपल्या आयुष्यांतिल मुख्य कर्तव्य असें दादाभाईंनीं ठरविलें. सामाजिक कार्यः होतेंच; आतां तें कार्य करण्यास लागण्याच्या स्त्रीशिक्षण. सुसंधीची ते मार्गप्रतिक्षा करीत होते. शिक्षकाची नोकरी करावयास लागल्यावर त्यांना सर्व वेळ काम नसे. तेव्हां रिकाम्या वेळांत कांहीं तरी समाजसेवा करावी असें त्यांनीं मनांत आणिलें. प्रारंभ करण्याचा वेत झाला, अंतःकरणाची तळमळ होती, तरी प्रत्यक्ष कामाची सुरवात कोठें व कशी करावी हें ठरविणें फार कठीण पडलें. समाज अतिशय अज्ञानी, मागसलेला आणि पुराणाभिमानी होता याबद्दल वाद नव्हता. परंतु या समाजाची सुधारणा करण्यास कोणच्या दिशेनें

नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ.

आरंभ करावा हें दादाभाईस ठरवितां येईना. धर्मासंबंधानें स्वरी माहिती कोणाला नाही, परस्पर सहकारिता हा काय पदार्थ आहे हें कोणास ठाऊक नाही, विद्येची, शोधकतेची, कल्पकतेची आवड नाही, पैशाचा उपयोग सत्कार्यांत करण्याची इच्छा नाही—अशा प्रकारें समाजाची स्थिति अगदी हीन, दीन, दुबळी झालेली होती, हें दादाभाईस स्पष्ट दिसत होतें. हा दुबळेपणा घालविणें आपलें कर्तव्य आहे, कारण आपलें इतकें शिक्षण झालें हें केवळ दुसन्यांच्या परोपकारी स्वभावामुळें झालें, इतर लोकांच्या सहाय्यामुळें आपण वाढलों, ही त्यांना चांगली जाणीव होती. पण या दुबळेपणाच्या गळवाला तोंड कसे व कोठें पाडावें याचा विचार करूं लागतांच त्यांचें मन गोंधळून जाई. लोकांना कोणत्या बाबींत प्रथम जागृत करावें, आपल्या कार्याला मोठमोठ्या लोकांची मदत कशी मिळवावी, ह्या कामाला लागणारा पैसा कोठून आणावा, बरोबरीने काम करणारी उत्साही तरुण मंडळी कशी जमवावी, वगैरे प्रश्नांची उत्तरे आपल्या मनाशीं ठरविण्यांत दादाभाईंनीं अनेक रात्री व दिवस घालविले. होता स्त्रीशिक्षणाच्या कामासाठीं खटपट करण्यापासून समाजसेवेला प्रारंभ करण्याचें त्यांनीं निश्चित केले.

[शाळेंतील ठराविक नोकरी झाल्यावर जो वेळ मिळेल तेवढ्यांत मुर्लीना शिक्षण द्यावें असा वेत ठरवून आपल्याला या कामीं सहाय्य करण्याला कोण तरुण मंडळी पुढें येण्यासारखी आहेत, हें दादाभाई शोधूं लागले. धनजीभाई कामा व करशेटजी कामा या दोन जुन्या समाजसुधारकांनीं त्यांना मदत करण्याचें कबूल केले. लवकरच कॉलेजांतील शिक्षण घेतलेले तीन चार तरुण त्यांना सहाय्य करण्यासाठीं तयार झाले. ह्या सर्वांनीं मिळून “वाङ्मय व ज्ञान यांची चर्चा करणारी विद्यार्थी मंडळी” (Students' Literary & Scientific Society) काढली व एका घराच्या ओसरीवर या मंडळीची मुर्लीची शाळा सुरू झाली. तुम्ही आपल्या मुली आमच्या शाळेंत शिकावयास पाठवा अशी पुष्कळ गृहस्थांची दादाभाईंना विनवणी करावी लागली. मुर्लीना शिक्षण देणें

दादाभाई नवरोजी.

ही गोष्ट त्या वेळीं अद्भुतच होती, मुलींना शिकविल्यापासून काय फायदा आहे याची फारशी कल्पना लोकांना नव्हती. दादाभाई प्रत्येकाला विनवून सांगत की, प्रयोगादाखल तरी स्त्रीशिक्षणाला तुम्ही प्रोत्साहन द्या, स्त्रीशिक्षणापासून फायदाच होईल, तोटा कांहींच होणार नाही. परंतु दादाभाईंवर लोकांचा विश्वास होता म्हणूनच त्यांना थोडे यश आले. हे काम दादाभाईंनें सुरू केले आहे, तेव्हां त्यांत कांहीं भिण्यासारखें नाही, अशा समजुतीवर पुष्कळ गृहस्थांनीं आपल्या मुली या मंडळीच्या शाळेंत पाठविल्या. तथापि बहुजनसमाज आपल्याविरुद्ध जाणार हें दादाभाईं जाणून होते, म्हणून या लोकगंगेचा प्रतिगामी ओघ आपल्या मार्गे ओढून वळविण्याची त्यांनीं युक्ति योजिली. समाजांत द्रव्याच्या जोरावर व सन्मानाच्या आधारावर श्रेष्ठ समजलीं जाणारीं जीं कांहीं चार माणसें असतील, तेवढ्यांची अनुकूलता आपल्याला लाभल्यास लोकमताचा वारा आपल्याला पाहिजे तसा वाहूं लागेल, असें धोरण बांधून त्या बड्या गणलेल्या लोकांची सहानुभूति मिळविण्याचा प्रयत्न त्यांनीं सुरू केला. त्या वेळीं पार्शी शार्तींत सर जमशेटजींच्या इतकी मान्यता दुसरी कोणाची नव्हती; जमशेटजी म्हणजे पार्शी समाजाच्या गलबताचें सुकाणू होते. तेव्हां ह्या शेटजींना आपल्या बाजूस वळविण्याचें दादाभाईंनीं ठरवून त्यांच्या बंगल्यावर सकाळ संध्याकाळ हेलपाटे घालण्याचा क्रम सुरू केला. शेटजी बाहेर गेलेले असले तर त्यांच्या बंगल्याच्या पडवींतच त्यांची वाट पहात बसावें, ते आल्यावर वेतावेतानें आपला उद्देश त्यांना कळवावा, अशी जोराची मोहीम त्यांनीं सुरू केली. त्या वेळच्या प्रयत्नाच्या गोष्टी निघाल्या म्हणजे मोठेपणीं दादाभाईं म्हणत कीं, “जमशेटजींच्या बंगल्यावर मीं धरणेंच घेतल्यासारखें केले. त्यांना असें झालें कीं नको ही व्याद. मलाही तें कळत नव्हते असें नाही. पण तसें केल्याशिवाय गत्यंतरच नव्हतें.” अशाच प्रकारचे अविश्रांत व नेटाचे प्रयत्न करून जमशेटजींच्या प्रमाणेंच इतर कांहीं थोर मंडळीचें व नंतर एकंदर समाजाचें सहाय्य दादाभाईंनीं संपादन केले.

नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ.

दादाभाईंनीं सुरुं केलेली ही मुर्लीची शाळा मोठ्या प्रमाणावर, किंवा निदोष अशी होती असें नव्हे. तथापि, हल्लीं ज्या मोठमोठ्या मुर्लीच्या शाळा सर्वत्र झाल्या आहेत, त्यांचें हें उगमस्थान म्हणून तिला महत्व आहे. मुंबई शहरांत आज दृष्टीस पडणाऱ्या मुर्लीच्या शाळांची जी सुस्थिति, लोकप्रियता व कार्यक्षमता आढळून येते, त्या सर्व गोष्टींचें श्रेय दादाभाईंच्या ह्या लहान प्रमाणावर काढलेल्या शाळेच्या खटपटीलाच द्यावें लागेल. “स्त्रीशिक्षणाचे जनक” असें जें दादाभाईंना म्हणतात तें अगदीं अन्वर्थ आहे ह्यांत शंका नाही.

हा आपला स्त्रीशिक्षणाचा प्रयत्न साधारणपणें यशस्वी झाल्यावर दादाभाईंनीं लोकशिक्षणाच्या दुसऱ्या एका भागाकडे दृष्टि वळविली. शिक्षण-शिवाय समाजातील अज्ञान नाहीसें व्हावयाचें नाही हें समजून त्यासाठीं त्यांची फार तळमळ होती. जनसमूहाला सुशिक्षित करून त्यांच्या

विचारांना योग्य वळण लावण्यास वर्तमानपत्र हें एक वर्तमानपत्र.

अत्युत्तम साधन आहे, म्हणून तसलें साधन उत्पन्न केलें पाहिजे असें त्यांच्या मनानें घेतलें; व लगेच त्या दिशेनें खटपट करण्याची त्यांनीं सुरुवात केली. धनिक पुढाऱ्यांच्या मदतीनें त्यांनीं भांडवल जमविलें, आपल्या बरोवरीच्या सुशिक्षितांस निरनिराळ्या विषयांवर लेख लिहिण्याची विनंति केली, त्या वेळीं उपलब्ध असलेली छपाईची साधनें पैदा केली; आणि सन १८६१ मध्ये “रास्त गोप्तार” या नांवाचें साप्ताहिक वर्तमानपत्र दादाभाईंच्या संपादकत्वाखाली प्रसिद्ध होऊं लागलें. “रास्त गोप्तार” म्हणजे “खरी बातमी” या नांवाप्रमाणेंच कृति करण्याचा दादाभाईंचा संकल्प होता. आपल्या वर्तमानपत्राच्या वाचनानें लोकांचीं मनें सुसंस्कृत व्हावीं, त्यांना विद्येची अभिरुची लागावी, त्यांची जिज्ञासा जागृत व्हावी, असा दादाभाईंचा हेतु असल्यामुळे पत्राची किंमत सुद्धा अगदीं थोडी ठेविली होती. लोकांची उन्नति करण्याच्या धोरणानें या पत्रांत विविध विषयांवर लेख येऊं लागले. दादाभाईंनीं स्वतः या पत्रांत पुष्कळ लेख, निबंध, व स्फुटे लिहिलीं. शिवाय, “सॉक्रेटीस व डायोजीनिस

दादाभाई नवरोजी.

यांचे संवाद” “समाचार दर्पण” पत्रांत प्रसिद्ध झाले, ते दादाभाईंच्या हात-चेच होते. दोन वर्षेपर्यंत हे “रास्त गोप्तार” पत्र नीट रीतीने चालवि-ल्यानंतर त्यास जरा स्थैर्य आलेसे पाहून त्याची व्यवस्था दुसऱ्या लोकांच्या स्वाधीन करून दादाभाई त्या जबाबदारीतून मोकळे झाले.

समाजामध्ये धर्माविषयी खऱ्या खोट्या कल्पनांची गुंतागुंत झालेली दादाभाईंच्या निदर्शनास आली. धर्म म्हणजे कर्मठपणा आणि धर्मविहित लहानसहान कर्मांचे उल्लंघन म्हणजे अधर्म अशी समजूत समाजामध्ये मुरून बसली होती. स्त्री म्हणजे पुरुषाचा गुलाम, विकत घेतलेला सत्तेचा इतर संस्था. नोकर, आणि स्त्रीपुरुषांमधील परस्पर संघटन विशेष वाढणें ही अधर्माची गोष्ट, असली स्त्रीवर्गाच्या हितास विघा-तक मते धर्मपरायणतेच्या पांघरुणाखाली समाजांत पोसलेली होती. या-साठी लोकांना धर्माचा खरा मार्ग दाखविण्याच्या हेतूने सन १८५१ साली इतर मंडळींच्या सहाय्याने दादाभाईंनी ‘धर्ममार्गदर्शक’ नावाचे एक मंडळ स्थापन केलें, व त्याचे कार्य स्वतः आपल्या अंगावर घेतलें. या मंडळाचा मुख्य उद्देश असा होता की, हिंदुस्थानांत पार्शी लोक रहा-ववास आल्यापासून समाजाच्या प्रगतीला अडथळा करणाऱ्या ज्या कित्येक चाली इतर धर्माच्या सहवासाने त्यांच्यांत शिरल्या किंवा त्यांना ध्याव्या लागल्या, त्या चाली नाहीशा करण्याचा प्रयत्न करावयाचा. उदाहरणार्थ, बालविवाहाची चाल किंवा रूढि मूळच्या पार्शी धर्मातील नसतांना, गुजराथी व इतर हिंदु लोकांच्या आश्रयाने हिंदुस्थानांत राहि-ल्यानंतर पार्शी समाजाने ती उचलली होती. त्याचप्रमाणे स्त्रीपुरुषांमधील सलगी कमी होत जाऊन त्यांची अगदीं दोन निराळीं खातीं होऊं पहात होती. यासाठी आपल्या बायकांमुलांस आपल्याजवळ बसवून घेऊन एकत्र जमून जेवण्याची व मनमोकळेपणाने संभाषण करण्याची चाल पाडण्याचा या मंडळाच्या सभासदांनी उपक्रम केला. अशाच प्रकारच्या इतर उपा-यांनी धर्माच्या ज्या पायावर समाज उभा होता, तो पाया शुद्ध करण्या-साठी दादाभाईंनी या मंडळाचे काम जोराने चालविलें.

नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ:

“Students’ literary and scientific Society” या मंडळाच्या कामाला फ्रामजी कावसजी या प्रसिद्ध पारशी गृहस्थांनी फार मदत केलेली होती. या गृहस्थांच्या मृत्यूनंतर त्यांचे कांहीं तरी स्मारक करावे अशी कल्पना सन १८५१ मध्ये निघून त्याविषयी बरीच चर्चा झाली. शेवटी, या स्मारकाबद्दल निश्चित कांहीं तरी ठरविण्यासाठी कांहीं ठळक ठळक मंडळींची बैठक सप्टेंबरच्या २२ व्या तारखेस बोलावण्यांत आली. फ्रामजी कावसजींनी केलेले सहाय्य दादाभाई कृतज्ञपणाने स्मरत होते, व आपल्या मंडळाकडून कावसजींच्या स्मारकास चांगली मदत झाली पाहिजे असे त्यांस फार वाटत होते. म्हणून त्यांनी पुष्कळ खटपट करून सहा हजार रुपये जमविले व या बैठकीच्या वेळी आपल्या सभेच्या मार्फत ते पैसे कावसजींच्या स्मारकास देऊं केले. स्मारकाची पुढील व्यवस्था करण्यासाठी या बैठकींत एक पोट कमिटी नेमण्यांत आली त्यांत दादाभाईचा समावेश केला होता. व्याख्यानासारख्या लोकशिक्षणाच्या कामाला उपयोगी पडण्यासारखा एक मोठा हॉल कावसजींच्या स्मरणार्थ बांधावा असे या पोटकमिटीने ठरविले. सन १८६२ च्या फेब्रुवारी महिन्यांत या इमारतीच्या पायाचा दगड बसविण्यांत आला आणि हा हॉल बांधून झाल्यावर पूर्वी सन १८४५ मध्ये स्थापन झालेली नेटिव्ह जनरल लायब्ररी या इमारतींत सन १८६४ साली आणण्यांत आली; व १८६८ च्या फेब्रुवारीच्या २४ व्या तारखेस हे स्मारक उघडल्याचे जाहीर करण्याचा समारंभ झाला.

दादाभाईच्या कित्येक त्रोटक चरित्रांत व्हिक्टोरिया आलबर्ट म्युझियम, व नेटिव्ह जनरल लायब्ररी या दोन्ही संस्था दादाभाईंनी स्थापन केल्या अशी माहिती दिलेली आढळते. परंतु या संस्थांच्या चालकांकडे चौकशी करितां असे कळते की, यांपैकी कोणत्याही संस्थेशी दादाभाईंचा तशा तऱ्हेचा संबंध लागत नाही. त्याप्रमाणेच इराणी फंड, व पारशी व्यायामशाळा या संस्था दादाभाईंनी सुरू केल्या असे कोणी म्हणतात, परंतु तशी नक्की माहिती मिळत नाही.

दादाभाई नवरोजी.

अशा प्रकारें सामाजिक व धार्मिक दिशेनें खटपट केल्यानंतर साहजीक-पणेंच "दादाभाईची दृष्टि राजकीय विषयाकडे वळली. त्या वेळीं हिंदुस्थानचा राज्यकारभार ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हातांत होता. कंपनीचे नोकर लोक वाटेल तसा आडदांडपणा करून गरीब प्रजेला पिळून काढतात, असें गव्हर्नर जनरल होऊन गेलेल्या कित्येक इंग्रजांच्या बोलण्यावरून व लिहिण्यावरून दादाभाईस समजून आलें. कंपनीच्या नोकरांचा असा अन्यायक्रम चालतो याचें कारण न्याय कसा मिळवावा व आपले हक्क कसे संभाळावे हें हिंदुस्थानच्या लोकांस कळत नाहीं, म्हणून राजकीय गोष्टींविषयी लोकांना ज्ञान मिळणें अत्यंत जरूर आहे असें पाहून दादाभाईनीं इतर मंडळीचें सहाय्य मिळवून "Bombay Presidency Association" "मुंबईइलाखा सभा" नांवाची संस्था सन १८५३ मध्ये स्थापन केली. लहान मोठ्या राजकीय बाबींची या सभेंत चर्चा होऊं लागली आणि व्याख्यानद्वारा लोकांस त्यांचे हक्क समजावून देण्याचें काम या सभेच्या मार्फतीनें सुरू झालें. राजकीय गोष्टींसंबंधानें राजा व प्रजा यांना सांधणारा हा एक दुवा दादाभाईनीं घडविला असें म्हटल्यास हरकत नाहीं.

असो. दादाभाई ज्या नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीच्या शाळेंत शिक्षकाचें काम करीत असत, त्याच सोसायटीनें एल्फिन्स्टन कॉलेजही चालविलेलें होतें. या कॉलेजमध्ये गणित व निसर्गशास्त्र या विषयांचे अध्यापक प्रोफेसरची पॅटनसाहेब होते, ते सन १८५४ मध्ये हिंदुस्थानांतून गेल्यामुळें त्यांची जागा रिकामी झाली. सोसायटीच्या चालकांस दादाभाईविषयी प्रेम वाटत होतें व शिक्षक या नात्यानें त्यांची वाखाणणीही झाली होती. तेव्हां त्यांना ही रिकामी जागा द्यावी असें सोसायटीच्या चालकांनीं ठरविलें. कॉलेजांतील अध्यापकाची जागा मिळाल्याबद्दल दादाभाईस आनंद झाला, व एतद्देशीय माणसास सन्मानाची मोठी जागा देण्याची नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीची तयारी पाहून समाजांतील पुढान्यांनाही संतोष वाटला. हिंदुस्थानांत कोठेंही प्रोफेसरची जागा एतद्देशीय विद्वानास दिल्याचें उदाहरण नव्हतें. त्यामुळें

नोकरी व सार्वजनिक चळवळीचा प्रारंभ.

ही कॉलेजांतील अध्यापकाची जागा मिळाल्याबद्दल दादाभाईचें नांव सव हिंदुस्थानांत प्रसिद्ध झालें. मुंबई इलाख्याच्या बाहेर दादाभाईच्या नांवाची कीर्ति जाण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होय. डॉ. एम्. स्टॉवेल यांनी या प्रसंगां दादाभाईस एक गौरवपूर्ण पत्र लिहिलें, व “ तुमच्या अंगच्या सद्गुणांचा उत्तरोत्तर विकास होऊन तुम्ही आपली स्वतःची व आपल्या देशाची कीर्ति वाढवाल अशी मला आशा आहे ” असें त्यांस प्रोत्साहन दिलें.

ह्या मोठ्या जबाबदारीच्या जागेचें काम उत्तम प्रकारें वजाविण्याचा दादाभाईंनीं निश्चय केला. शिकविण्याच्या बाबतींत होईल तितकी सुधारणा करून आपलीं व्याख्यानें विद्यार्थ्यांस सुलभ, माहितीनें भरलेलीं, व सुश्राव्य वाटावीं याबद्दल त्यांनीं हरप्रयत्न केले. त्या वेळचीं दादाभाईंचीं व्याख्यानें ऐकलेले बरेच लोक हल्लीं मोठ्या मोठ्या हुद्यावर आहेत, ते असें सांगतात कीं, दादाभाईंच्या स्वभावाविषयीं मोठा आदर आणि त्यांच्या शिकविण्याबद्दल अतिशय समाधान व प्रेम वाटत असे. त्यांपैकीं डॉ. रामकृष्ण गोपाळ भांडारकर ह्यांनीं अनेक वेळां बोलून दाखविलें आहे कीं, दादाभाईंचें शिकविणें व त्यांचें विद्यार्थ्यांवरील प्रेम आम्हीं जन्मभर विसरणार नाहीं. प्रोफेसर दादाभाईंस विद्यार्थी फार मानीत असत आणि त्यांचें नांव निघतांच त्यांना फार प्रेम वाटत असे. “ प्रोफेसर ” या पदवीबद्दल दादाभाईंसही फार भूषण वाटे, आणि त्याबद्दल त्यांनीं एके ठिकाणीं असें लिहिलें आहे कीं, “ माझ्या जन्माच्या अवधींत मला अनेक सन्मानाच्या जागा मिळाल्या, परंतु ‘ प्रोफेसर ’ म्हणवून घेण्यांत मला जी धन्यता वाटे, ती दुसऱ्या कोणत्याही पदवींत अगर जागेबद्दल मला वाटली नाहीं.”

दादाभाईंचें अध्यापकाच्या जागेचें काम इतकें चोख व प्रशंसनीय झालें कीं, सन १८५४-५५ सालचा जो रिपोर्ट शिक्षणखात्याच्या बोर्डांनें प्रसिद्ध केला, त्यांत दादाभाईंच्या नेमणुकीसंबंधानें फार स्तुतिपर उद्गार काढले होते, आणि दादाभाईंसारखी हिंदी माणसें पुढें आलीं तर

दादाभाई नवरोजी.

हिंदुस्थानची उन्नति लवकरच होईल असें मत प्रदर्शित केलें होतें. आतां दादाभाईचा जन्म प्रोफेसरींत जाणार यासंबंधानें कांहीं शंका उरण्याचें कारण नव्हतें, आणि हें आवडीचें शिक्षणाचें काम कधीं काळीं आपण सोडूं असें दादाभाईना स्वतःला देखील वाटलें नसेल. परंतु विधिघटना कांहीं वेगळीच होती. गणितविषय शिकविण्यांत दादाभाईचा सारा जन्म वांया जावा व ही गोष्टच त्यांच्या थोरपणाची अखेरी व्हावी अशी विधिघटना नव्हती. त्यांच्या अंगीं नेटानें काम करण्याचा कसा जोम आहे, व त्यांची थोरवी किती आहे, हें लोकांस पटविण्याचें एक साधन म्हणूनच केवळ दादाभाईना मिळालेला हा अध्यापकत्वाचा मान परमेश्वरानें खपवून घेतला; खरोखर, त्यांच्या मोठेपणाच्या शिडीची ही पहिली पायरी होती. त्या पायरीवर दादाभाईनीं चढावें परंतु तेथेंच न थांबता आणखी शिडीच्या पायऱ्या चढत जावें, असा ईश्वरी संकेत होता. प्रोफेसरची जागा ही दादाभाईच्या कार्याची व लौकिकाची अखेरची स्थिति नसून तो केवळ प्रारंभ होता; व ह्या दिशेनें त्यांच्या आयुष्याचा प्रवाह वाहणार आहे, हें जरी त्यांना स्वतःला किंवा त्यांच्या हितचिंतकांनाही समजलें नाहीं तरी जगताचीं सूत्रें हालविणाऱ्यानें हा केवळ पहिला डाव मांडला होता व त्याप्रमाणेंच पुढील डावांची त्यानें तयारी चालविली होती.

प्रकरण ३ र.

—:0:—

व्यापार आणि विलायतेतील कामाचा आरंभ.

दादाभाई लहान होते तेव्हां त्यांच्या घरी वारंवार जाणारे एक कामा नांवाचे व्यापारी होते. दादाभाईंची बुद्धिमत्ता, कार्यक्षमता, त्यांची दानत व सत्यप्रियता पाहून कामांना दादाभाईंविषयी फार आदर वाटत असे. ह्या कामांच्या घराण्याचा व्यापार फारच मोठा असे.

अनपेक्षित
दिशा.

ह्या कामा बंधूजवळ कोठ्यावधीचें भांडवल होतें व आपल्या व्यापाराचा विस्तार वाढविण्याची त्यांना फार हौस होती.

हिंदुस्थान देशांतल्या देशांत व्यापारास मोठें क्षेत्र नाहीं, आ-

पला घंदा परदेशींच्या व्यापारी शहरांत चालविला पाहिजे, अशी त्यांची धमकीची इच्छा होती. सन १८५५ सालच्या सुमारास त्यांचे हे विचार फारच बळावले व लंडन येथें आपली एक शाखा काढण्याचें त्यांनी ठरविलें. त्या शहरांत आपल्या पेढीची शाखा स्थापन करावयाची झाल्यास तेथें कोणी तरी सुशिक्षित, हुषार, दीर्घोद्योगी आणि प्रामाणिक माणूस नेमून त्याच्या ताब्यांत तेथील कारभार देणें अवश्य आहे असें त्यांस वाटलें.

अशा मनुष्याचा शोध करण्याचा प्रयत्न सुरू करतांच त्यांना आढळून आलें कीं, ह्यासाठीं आपल्याला फार लांब जावयास नको. आपल्या जवळच दादाभाई आहे, त्याच्या ताब्यांत लंडन येथील पेढी दिल्यास फार उत्तम होईल. असा त्यांचा विचार ठरल्यानंतर ह्या गोष्टीबद्दल दादाभाई काय म्हणतो हें विचारण्यासाठीं ते त्याच्याकडे आले. दादाभाईस नोकर किंवा मुनीम तरी कसें म्हणावें, तें त्याच्यासारख्या माणसाच्या शोभणार नाहीं, असें त्यांना वाटलें. तेव्हां दादाभाईला आपला भागीदार करावा असा निश्चय करून तशी आपली इच्छा त्यांनीं दादाभाईपुढें मांडली. या गोष्टीस एकदम रुकार देणें दादाभाईस शक्य नव्हतें. कामांच्या सूचनेचा त्यांनीं अनेक दृष्टींनीं विचार केला. प्रोफेसरची

दादाभाई नवरोजी.

जागा कायम धरून राहिल्यास येथल्या येथे काय कार्य करतां येईल. आणि व्यापारी पेशानें विलायतेस गेल्यास कोणची देशसेवा करण्यास सुलभ जाईल, पेढीची कामगिरी आपणास झेंपेल किंवा नाहीं, विलायतेस जाऊन राहिल्यास काय अडचणी येतील, कोणकोणत्या संकटांना आपल्यास तोंड द्यावें लागेल, वगैरे लहानसहान व मोठ्या गोष्टींचा दादाभाईंनीं आपल्या मनाशीं पूर्ण विचार केला, व अखेर विलायतेस जाण्याचे त्यांनीं ठराविलें. त्यांचा निश्चय ऐकून कामा बंधूस अत्यानंद झाला. इंग्लंडांत गेल्यावर तिकडे जाणाऱ्या हिंदुस्थानांतल्या विद्यार्थ्यांच्या व व्यापाऱ्यांच्या अडचणी दूर करावयाच्या व हिंदुस्थान व इंग्लंड या दोन्ही देशांचा परस्पर संबंध अधिक स्नेहपूर्ण होईल असा प्रयत्न करावयाचा, असा हेतू मुख्यत्वेकरून दादाभाईंच्या मनांत त्या वेळीं होता. आपल्याला राजकीय कामांत पडावें लागेल ही कल्पनाही त्यांना त्या वेळीं नव्हती. हिंदी राष्ट्राच्या कट्ट्या कैवान्याला राजकीय रणांगणावर अगदीं अचानक नकळत नेऊन ठेवणाऱ्या दैवाच्या या मार्मिक लीलेचा जो जो विचार करावा, तो तो मनांतील साश्चर्यानंद दुणावतो.

दादाभाईंस बॅरिस्टरीचा अभ्यास करण्यासाठीं विलायतेस पाठविण्याचा सन १८४५ सालीं प्रयत्न करणारे अर्किन पेरीसाहेब हे ह्या वेळीं म्हणजे सन १८५५ मध्ये इंग्लंडांत होते. कामांच्या पेढीची शाखा उघडण्यासाठीं दादाभाई विलायतेस गेल्यावर तेथें त्यांची व पेरीसाहेबांची भेट झाली. दादाभाईंस पाहून त्यांना फार आनंद झाला, आणि आपली पूर्वींची इच्छा इतक्या उशिरानें व अन्य तऱ्हेनें कां होईना पण सफल झाली, याबद्दल पेरीसाहेबांना संतोष वाटला. त्यांनीं दादाभाईंचें अभिनंदन केलें आणि जी कांहीं मदत लागेल ती देण्यास मी सदैव उत्सुक राहीन असें आश्वासन दिलें.

ठरलेल्या योजनेप्रमाणें लंडन येथें शाखा उघडून कामा बंधूंचा व्यापार सुरू झाला. हिंदुस्थानांत होणारा माल विलायतेस पाठवावयाचा व तिकडील माल हिंदुस्थानांत आणावयाचा असा आयात व निर्गतचा

व्यापार व विलायतेतील कामाचा आरंभ.

(Import & Export) घंदा कामा बंधूचा होता. व्यापाराची पूर्वी कांहीं सुद्धां माहिती नसतां थोड्याच दिवसांत दादाभाईंनीं आपल्या घंदांतील सर्व खुब्यांची माहिती करून घेतली. इंग्लंडमध्ये ही पहिलीच हिंदी पेढी होती, व त्यामुळें आपल्यावर फार मोठी जबाबदारी आहे असें दादाभाईंस वाटे. आपल्या शाखेचा जम वसून घंदांत भरभराट झाली व तिच्यावर परदेशांतील व्यापाऱ्यांचा विश्वास वसला, तर हिंदी लोक व्यापारास लायख आहेत, हिंदी व्यापारी कर्तबगार व विश्वासू आहेत, आणि त्यांच्या अंगी धाडस आहे, असें सिद्ध होईल; आणि याच्या उलट या शाखेला धक्का वमून तिची जर पत नाहीशी झाली तर सर्व हिंदुस्थानाची वेअब्रू होईल; तेव्हां या बाबतींत आपल्यावर फार मोठी जबाबदारी आहे, असें दादाभाईंच्या मनांत रात्रंदिवस येई. ही जाणीव मनांत वागवून त्यांनीं आपल्या वर्तनासंबंधानें फार दक्षता ठेवली होती. हिंदी व्यापाऱ्याची पत चांगली राहिली पाहिजे हें त्यांचें धोरण होतें, व त्यांनीं आपल्या घंदांत विलक्षण सचोटी दाखविली. परंतु काम करतांना जो भोळेपणाचा अतिरेक त्यांनीं होऊं दिला, तो टाळतां आला असता तर वरें झालें असतें, कारण ह्या त्यांच्या भोळसर स्वभावानें व फाजील विश्वास टाकण्याच्या खोडीनेंच पुढें त्यांची स्वतःची फर्म बुडाली असें पुष्कळांचें मत आहे. ह्या त्यांच्या अवास्तव भरंवसा ठेवण्याच्या वृत्तीचें एक उदाहरण सांगण्यासारखें आहे. पुढें, म्हणजे सन १८६७ सालीं, त्यांनीं स्थापन केलेल्या ईस्ट इंडियन अँसोशिएशनचा एक युरोपियन नोकर होता. त्याच्याकडे हिशोब ठेवणें वगैरे जबाबदारीचीं कामें होती, तेव्हां जमाखर्चाचा घोंटाळा करून पैसे खाण्यास त्याला चांगली संधी होती. दादाभाईंच्या जवळ रहाणारे दुसरे एकदोन पार्शी, प. वा. फेरोजशहा मेथा व सध्या बॅरिस्टर असलेले होरमसजी वाडिया, यांना त्या युरोपियन नोकराविषयी संशय आला, कारण वाटेल तशी चैन करतांना व पाहिजे तसे पैसे उधळतांना अनेक वेळां तो त्यांच्या नबरेस पडला. हा युरोपियन नोकर अँसोशिएशनचे पैसे उपटून चैन करीत असला पाहिजे, व आपला संशय

दादाभाई नवरोजी.

खरा असेल तर ही नुकसानीची गोष्ट उघडकीस आणिली पाहिजे, असें वाडिया, फेरोजशाहा मेथा वगैरे मंडळींना वाटू लागलें. त्यांनी आपल्याला आलेल्या संशयाची गोष्ट दादाभाईंस सांगितली, पण त्यांना तें खरें वाटेना. ते म्हणाले, “एखाद्या माणसाविषयीं असा वेडावांकडा संशय घेणें चांगलें नव्हे. त्या माणसाला मीं नोकरीवर ठेवला आहे व त्याच्यावर पूर्ण विश्वास टाकल्याखेरीज मला माझें काम करतां येणार नाही. गणितांतल्या सिद्धांताप्रमाणें विनतोड पुरावा आणून तुम्ही आपला संशय खरा करून दाखविल्याशिवाय मी तुमचें म्हणणें ऐकणार नाही. नुसत्या तर्कांनीं उत्पन्न झालेल्या संशयाला कांहीं किंमत नाही.” पण सांगावयाची गोष्ट अशी कीं, अखेर वाडियांचा तर्कच खरा ठरला. कांहीं कामानिमित्त दादाभाई हिंदुस्थानांत आले होते, ही संधि पाहून त्या युरोपियनांनै असोसिएशनच्या हिशोबांत अफरातफर करून हजारां रुपये आपल्या खाशांत भरले आणि असोसिएशनच्या जमाखर्चाचा बोजवारा करून इंग्लंडला रामराम ठोकला. असो.

सन १८५५ पासून दादाभाईंनीं हा व्यापारी पेशा पतकरला. इंग्लंडमध्ये असतांना तेथील अनेक निरनिराळ्या संस्थांशीं त्यांनीं निकट संबंध ठेवला होता. मॅचेस्टर येथील व्यापाऱ्यांच्या धंद्याच्या पद्धतीचें पूर्ण ज्ञान करून घेतलें पाहिजे असें त्यांना वाटू लागलें. हिंदुस्थानांतला कच्चा माल शक्य तितक्या स्वस्त दरानें आपल्या पदरांत पाडून घेऊन परत पक्का माल पाठवितांना तो होईल तितक्या महाग भावानें जावा म्हणून लॅकाशायरचे गौरवर्ण गिरणीवाले कसे कसे डावपेंच लढवितात, याची पूर्ण माहिती करून घेतल्याशिवाय त्या गोऱ्या मारवाड्यांचें नाक हिंदी व्यापाऱ्यांच्या हातीं लागणार नाही, असें दादाभाई नेहमीं म्हणत. आणि त्या हेतूनें “Cotton supply Association of Manchester” “मॅचेस्टरची कापूसपुरवठा करणारी मंडळी”चे ते सभासद झाले होते. शिवाय कांहीं दिवस ते लंडन युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये गुजराथी भाषेचे प्रोफेसरही होते. तेथील सीनेटचे सभासद होण्या-

व्यापार व विलायतेतील कामाचा आरंभ.

चाही मान त्यांस मिळाला. Queen Insurance Co. चे ते डायरेक्टर झाले होते. सन १८६२ मध्ये जे प्रदर्शन झाले त्याचे ते व्यवस्थापक guarantor होते. शिवाय आणखी ज्या कित्येक मंडळांच्या व संस्थांच्या कामामध्ये ते मोठ्या आवडीने भाग घेत असत, त्यांपैकी कांहींची नावे अशी होती:—

(१) Liverpool Literary and Philosophic Society, (२) Philomathic Society, (३) Council of the Liverpool Athenaeum, (४) Royal Institution of London, (५) Royal Asiatic Society of Great Britain & Ireland, (६) Ethnological Society, (७) Anthropological Society, (८) Society of Arts, (९) National Indian Association.

व्यापारी बनल्यानंतर त्याच धंद्यामध्ये सर्वस्वी मन घालून रहावे हा पार्शी लोकांचा स्वभाव असतांनाही दादाभाईची तशी स्थिति झाली नाही. उलट त्यांचे मन त्या कामापासून थोडथोडे परावृत्त होऊ लागले. हिंदुस्थानाला जे अनेक रोग जडले आहेत त्यांपैकी मुख्य रोग औद्योगिक राजकीय चळवळीला नार्ही, तर राज्यकारभाराच्या हक्काची उणीव हा मुख्य प्रारंभ. दोष आहे असे त्यांना फार फार वाटू लागले.

सुधारणा करावयाची तर ह्या राज्यकारभाराच्या पद्धतीत ती अगोदर झाली पाहिजे, असे त्यांचे मत बनत चालले. इंग्लंडमध्ये बसून जे मुत्सद्दी हिंदुस्थानासंबंधाचे कायदे करतात त्यांच्यापेक्षा हिंदु लोकांवर प्रत्यक्ष राज्य करणाऱ्या कंपनीच्या नोकरांच्या अरेरावीपणामुळेच अधिक अन्याय होतो, व ह्या अन्यायाच्या आणि जुलमाच्या प्रतिकारार्थ तक्रार करावयाची ती हिंदुस्थानांतील वरिष्ठांकडे नेण्यापेक्षा खुद्द विलायतेत पार्लमेंटाकडे व त्यांतील राज्यसूत्रचालकांकडे पांचविली तर बरे, अशीही त्यांची खात्री होत चालली. आतां आपण अनायासे येथे आलों आहों तर या राजकीय सुधारणेसाठी कशी खटपट केली

दादाभाई नवरोजी.

पाहिजे, व ही कोंडी कोणच्या तऱ्हेने फोडली पाहिजे, असले विचार त्यांच्या मनांत आतां रात्रंदिवस घोळूं लागले.

ह्या त्यांच्या विचाराला पुष्टि मिळून ते प्रगट होण्याला हिंदुस्थानांत एक कारण घडून आलें. सन १८५७ च्या बंडाची भयंकर आग उत्तर हिंदुस्थानांत पेटून शेंकडों युरोपियन लोकांचे त्यांत बळी पडले. गोव्या बायकापोरांची कत्तल उडाली, व उलट प्रतिकारांत असंख्य हिंदी लोक तोफेच्या तोंडीं दिले गेले. बऱ्याच ठिकाणीं उभय सैन्यांच्या चकमकी होऊन भयंकर रक्तपात झाला, आणि ह्या बंडापासून त्यांच्या मुळार्शी असलेल्या लोकांचा उद्देश कोणच्याही प्रकारें सफल न होतां, लोकांना निःशस्त्र करण्याचा कायदा होऊन सर्व हिंदी लोकांच्या हातचीं शस्त्रे मात्र काढला गेलीं. हा जो दुर्दैव प्रसंग हिंदुस्थानांत घडून आला त्याविषयीं विचार करतां दादाभाईस पक्कें वाटूं लागलें कीं, एकपक्षीं हिंदुस्थानांत प्रत्यक्ष अधिकार गाजविणाऱ्या इंग्रज नोकरांचा अम्मल प्रजेला दुःसह वाटूं लागला, व उलट पक्षीं, विलायतेंतील मुत्सद्दी लोकांना आपल्या कृत्यांचा कांहींच पत्ता न लागूं देण्याची या नोकरांनीं तजवीज ठेविली, त्यामुळें असला अनर्थ झाला. तेव्हां हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांतील दोषांबद्दलचें गाऱ्हाणें प्रत्यक्ष ब्रिटिश पार्लमेंटापुढें मांडलें पाहिजे, नाहीं तर आणखी काय आपत्ति येईल कोणास ठाऊक ! यासाठीं प्रथम राज्यकारभारांत सुधारणा करून घेण्यासाठीं मोठी चळवळ केली पाहिजे. त्यांच्या ह्या विचाराला आणखी एका गोष्टीमुळें जोर आला. सत्तावन सालच्या बंडा-मुळें हिंदुस्थानचा कारभार ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हातून काढून प्रत्यक्ष महाराणी सरकारनीं आपल्या हातीं घेतला. विलायतेंत एक इंडिया कौन्सिल नेमण्यांत येऊन त्याची देखरेख हिंदुस्थानच्या कारभारावर असावी असें ठरलें; आणि पहिल्या कौन्सिलच्या सभासदांत सर अर्स्किन पेरी (Sir Erskine Perry) यांची तहाहयात नेमणूक झाली. राजकीय चळवळ करण्याचा दादाभाईचा निश्चय होण्यास आणि पेरी साहेबांना कौन्सिलमध्ये अधिकार मिळण्यास एक गांठ पडल्यामुळें

व्यापार व विलायतेतील कामाचा आरंभ.

दादाभाईंना अधिक उमेद आली. त्यांनी आपली मते व निश्चय. पेरी साहेबांच्या जवळ बोलून दाखवितांच त्यांनी संतोष व्यक्त करून दादाभाईंस पूर्ण उत्तेजन दिलें. पेरी साहेबांच्या या सहानुभूतीने दादाभाईंस विशेष उत्साह चढला, आणि राज्यकारभारांतील अन्यायरूपी शत्रूबरोबर पुढील पन्नास वर्षे त्यांनी जें युद्ध केलें त्याचा पहिला घाव घालण्यास ते सज्ज झाले.

प्रकरण ४ थें.

—:0:—

कंपनी बुडाली—सिव्हिलसर्व्हिस.

राज्यकारभाराच्या घोरणासंबंधानें दादाभाईंची व विलायतच्या कारभार्यांची पहिली चक्रमक सन १८५९ साली झडली. सिव्हिल सर्व्हिसच्या परिक्षेच्या नियमांमध्ये फेरफार करण्याचा बूट निघून त्यांत हिंदी लोकांच्या हिताला विघातक सूचना आणण्याचा विचार दिसू लागला. ह्या योगानें हिंदी लोकांना परिक्षेला बहुतेक बंदी होऊन वरिष्ठ जागांस मुकाबें लागणार होतें. ही बातमी दादाभाईंस समजतांच त्यांनी त्या वेळचे स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड स्टॅनले यांच्याशी पत्रव्यवहार सुरू केला. हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्य हिंदी लोकांच्या संतोपाच्या पायावर उभें आहे, 'तेथील राज्यकारभार हिंदी लोकांच्या हातीं असणें हें निसर्गसिद्ध, न्याय्य व अत्यंत जरूरीचें आहे, आणि त्यामुळें त्या कारभारांतील कांहीं जागा हिंदी लोकांना मिळण्याचें जें सिव्हिल सर्व्हिस परिक्षेचें द्वार तें हिंदी तरुणांस बंद करण्यासारखी एक गोष्ट देखील इंग्रजांच्या राज्यास धोका आणण्यास पुरेशी आहे, वगैरे गोष्टींचें विवरण दादाभाईंनी आपल्या पत्रांत पूर्णपणें केलें. अखेर दादाभाईंचें म्हणणें लॉर्ड स्टॅनले यांस पटलें व "उघडपणें पूर्ण चर्चा झाल्याखेरीज इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसच्या परिक्षेच्या नियमांत कांहींही फरक करण्यांत येणार नाही" असं त्यांनी अश्वासन दिलें.

इंडियन सर्व्हिसबद्दलचें भांडण सन १८६० मध्ये पुनः सुरू झालें. मंचरजी वयरामजी कोला या नांवाच्या एका पार्शी तरुणास इंडियन मेडिकल सर्व्हिसच्या परिक्षेस बसावयाचें होतें, परंतु त्याला त्या परिक्षेला बसण्याची मनाई करण्यांत आली. त्याचप्रमाणें इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसची परिक्षा देण्यासाठी विलायतेंत येऊन राहिलेले रस्तमजी हिरजी वाडिया यांनाही त्या परिक्षेची परवानगी मिळना. हे मनाईचे ठराव अन्यायाचे असल्यामुळें दादाभाई फार चिडून गेले. असल्या अरेरावीच्या गोष्टींचें निर्मूलन कर-

ण्यासाठी कंबर बांधून त्यांनी सर अस्किन पेरी यांची गांठ घेतली, असला अंधेर नगरीतील कारभार बंद झाला नाही तर इंग्रजी राज्याचा पाया ढळमळू लागेल असे त्यांस स्पष्ट सांगितले, व हा विषय पार्लमेंट सभेपुढे मांडा अशी त्यांस आग्रहाची विनंति केली. पेरी साहेब फार उदार मनाचे होते आणि हिंदुस्थानच्या कल्याणाची त्यांना खरी कळकळ होती. पार्लमेंटमध्ये फार वजनदार समजले जाणारे जॉन ब्राईट यांच्या बरोबर या विषयाबद्दल पेरी साहेबांनी पुष्कळ चर्चा केली व त्यांचे मन आपल्या बाजूस वळवून घेतले; शिवाय, पार्लमेंटच्या दुसऱ्या पुष्कळ सभासदांच्या भेटी घेऊन त्यांसही त्यांनी आपल्या मताला अनुकूल करून ठेविले. पेरीसाहेबांच्या मदतीने दादाभाईंनी अतिशय परिश्रम करून पार्लमेंटपुढे हा इंडियन सर्व्हिसचा प्रश्न यावा व त्याचा निकाल हिंदी लोकांना अनुकूल व्हावा अशी जय्यत तयारी करून ठेविली. आतां हा विषय पार्लमेंटपुढे निघणार असे दादाभाईंस खात्रीने वाटले, परंतु इतक्यांत—

अमेरिकेमध्ये दक्षिणसंस्थाने व उत्तरसंस्थाने यांच्यामधील कलहाग्नि भडकून युद्धापर्यंत मजल आली. दक्षिणेकडील संस्थानांत गुलामांचा व्यापार फार जोराने चालत असे. तेथे गुरांप्रमाणे माणसांची खरेदी विक्री होत असून सधन लोक विकत घेतलेल्या गुलामांचा परमावधीचा छळ करीत असत. ह्या अमानुष दुष्टपणाची कोणालाही चीड येण्यासारखी होती. हा गुलामांचा व्यापार बंद करा म्हणून उत्तरेकडील संस्थानांतील लोकांनी दक्षिणेतील व्यापाऱ्यांची नाना प्रकारांनी विनवणी केली. परंतु जुलूम करण्याची चटक लागलेले व दुष्टपणाची संवय अंगी मुरलेले ते लोक कांहीं केल्या ऐकेनात. अखेर गुलामांना मुक्त करण्यासाठी उत्तरेकडील संस्थानांना शस्त्र हाती घेणे भाग पडले. विलायतेतील सर्व लोकांचे लक्ष या युद्धाकडे व ह्या गुलामगिरीच्या प्रश्नाकडे गुंतल्यामुळे पार्लमेंटपुढे येण्याच्या बेतांव आलेला आय. सी. एस.चा प्रश्न एकदम मार्गे पडला.

कामा कंपनीच्या शाखेचे काम करण्यांत चारपांच वर्षे घालविल्यानंतर दादाभाईंनी ह्या कंपनीचा संबंध तोडून “दादाभाई नवरोजी आणि

दादाभाई नवरोजी.

कंपनी ” अंशी निराळी स्वतंत्र कंपनी स्थापन केली. कामा कंपनीची भागी-
दारी सोडून देऊन दादाभाई वेगळे कां झाले, याचें खरें
नवीन कंपनी. कारण कोणालाच नक्की माहीत नाहीं. कांहींचा असा तर्क
आहे कीं, कामा बंधूपैकीं एक, मंचरजी होरमसजी कामा, हे पुरातन पार्शी
घर्माचे कट्टे अभिमानी असल्यामुळें दादाभाईसारख्या कृतिमान सुधारकाशीं
त्यांचें पटेनासें झालें असावें व त्यामुळें दादाभाईनीं कामा कंपनीचें काम
सोडून दिलें असावें.

याच सुमारास म्हणजे सन १८६४ मध्ये दादाभाई हे मुंबई युनिव्ह-
र्सिटीचे फेलो निवडले गेले. इकडे ही दादाभाईची नवीन कंपनी स्थापन
होऊन तीन चार वर्षे होतात न होतात तोंच वर सांगितलेलें अमेरिकन
युद्ध सुरू झालें. या युद्धाचा इंग्रजी व्यापारावर मोठा परिणाम झाला.
दक्षिणेकडील संस्थानांना लागणारा कापूस ग्रेट ब्रिटनच्या मार्फत पुरविला
जाई. हा व्यापार फार मोठ्या प्रमाणावर चालत असून हीं दक्षिणेकडील
संस्थानें ग्रेट ब्रिटनचीं कायमचीं गिन्हाइकें होती. परंतु हें युद्ध उत्तरेकडील
संस्थानांनीं गुलामांचा व्यापार बंद करण्यासाठीं आरंभिलें असून त्या कार्मी
ग्रेट ब्रिटनचेंही मत तसें होतें. गुलामगिरीचे आम्ही दुष्मन आहों, आणि
जगांतील गुलामांचा व्यापार नामशेष करण्यासाठीं आम्ही आपल्या प्राणांचा
व पैशांचा वाटेल तसा होम करण्यास तयार आहों, असें ब्रिटिश मुत्सद्दी
वारंवार मोठ्या अभिमानानें सांगत असत. त्यामुळें जरी या उत्तरसंस्था-
नांची बाजू घेऊन प्रत्यक्ष लढाईत पडण्यास ते तयार नव्हते, तरी
आपल्या पूर्वीच्या गिन्हाइकाला पूर्वीप्रमाणेंच कापूस पुरवित राहून
अप्रत्यक्षपणें गुलामगिरीलाच उत्तेजन देण्याचें पाप करण्याचे त्यांचें धैर्य
झालें नाहीं. या कारणानें अमेरिकेमध्ये युद्ध जुंपल्यापासून इंग्रजांचा काप-
साचा व्यापार मंदावला, आणि बंदरांत पडून राहिलेल्या कापसाच्या
गट्ट्यांकडे पहात स्वस्थ रहाणें इंग्रजी व्यापार्यांस भाग पडलें. एका
मागून एक कित्येक कंपन्या बुडाल्या. हिंदी व्यापार्यांपैकीं बयरामजी होरम-
सजी कामा यांनीं प्रथम दिवाळें काढलें. दादाभाईच्या कंपनीची स्थिति
उत्तम होती. त्यांच्या व्यापाराला इतरांबरोबर मंदी आली होती हें खरें,

तरी त्यांचें दिवाळें वाजेल असें त्यांच्या शत्रूसही वाटलें नाहीं. कारण बयरामशेटजीची कंपनी बसली ती केवळ या Cotton crisis “काप साच्या बंदी”मुळें नव्हे; “समुद्र हटवून जागा घेण्याच्या” (Reclamation scheme) मुंबईच्या योजनेंत व दुसऱ्या पुष्कळ बाबींत अमर्याद सट्टे केल्यामुळें बयरामजी गोत्यांत आले होते. सट्ट्याचा व्यापार करणाऱ्या लोकांच्या सावलीलाही उभें न राहण्याचा दादाभाईचा निश्चय होता. त्यांचें हिशोबांचें काम चोख असे आणि त्यांची सचोटी फार होती, यामुळें त्यांच्या कंपनीला धक्का बसण्याचा मुळींच संभव नव्हता. परंतु, दादाभाईचा फाजील दयाळूपणा आणि भोळेपणा त्यांच्या नुकसानीला नेहमीं अमंत्रण देत असे, त्याप्रमाणेंच या प्रसंगांही त्या सट्टुणानेंच त्यांचा घात केला. तो असा:—

दादाभाईकडे डॉक्टर बरजोरजी कूपर या नांवाचे एक पार्शी गृहस्थ आले. ते दादाभाईचे मोठेसे स्नेही होते असें मुळींच नाहीं, परंतु संकटांत पडलेल्या शत्रूसार्थी सुद्धां जे दादाभाई वाटेल तें करण्यास तयार, ते आपल्याकडे याचना करण्यास आलेल्या जातभाईला कंपनी बुडाली. विन्मुख परत कसा लावतील ? हे कूपरशेट विलायतेंत येऊन स्वतंत्र व्यापार करीत असत, आणि त्यांनीं व्यापारात पुष्कळ पैसा कमावला होता. परंतु पुढें पुढें त्यांना सट्टे करण्याचें व्यसन लागलें, धनलोभास बळी पडून सट्टे करतां करतां त्यांच्या द्रव्यास ओहटी लागली, आणि अखेर दिवाळें निघून अब्रू जाणार अशी त्यांच्यावर पाळी आली. या भयंकर संकटाची छाया दिसूं लागल्यामुळें त्यांनीं दादाभाईकडे धांव घेतली आणि आपली सर्व स्थिति निवेदन करून मदत करण्याविषयीं त्यांची करुणा भाकली. दादाभाईचें अंतःकरण द्रवलें. बरजोरजी शेटला कर्ज फार आहे, तुम्हीं त्याला थारा देऊं नका, तुम्ही मदत कराल तर स्वतःच साफ बुडाल, असें पुष्कळांनीं दादाभाईस सांगितलें, तरी दादाभाई ऐकेनात. आपला एक जातभाई पार्शी गृहस्थ या परक्या देशांत अशा संकटांत असतां व त्यानें येऊन तोंड वेंगाडलें असतां आपण त्यास

दादाभाई नवरोजी.

मदत न करणें हें शीलस शोभणरें नाहीं, हें धर्मनियमांच्या विरुद्ध आहे, असें दादाभाईचें म्हणणें पडलें; आणि सर्व लोकांच्या उपदेशाच्या उलट वागून दादाभाईंनीं आपलें वचन खरें केलें. बरजोरजी शेटला ते जामीन राहिले, व बरजोरजी अत्रुनिशीं सुटले. बरजोरजी शेटच्या सावकारांनीं आपल्या वह्या दादाभाईपुढें टाकल्या आणि देण्याबद्दल तगादा लावला. बरजोरजीला हजारों रुपयांचें देणें निघालें व दादाभाईंनीं कांहीं एक कुरकुर न करतां किंवा सूट न मागतां तें सर्व कर्ज फेडून टाकलें आणि त्यामुळें दादाभाईची कंपनी हतत्राण होऊन बुडाली.

तुकारामबुयांनीं मुद्दाम नुकसानीचा व्यापार करून स्वतःस परमार्थासाठीं मोकळें करून घेतलें, त्याप्रमाणेंच दादाभाईंनीं जाणून बुजून बुडत्या माणसाची मिठी आपल्या गळ्याभोंवतीं घट्ट बसवून घेऊन व्यापारसागराच्या तळाचा ठाव पाहिला आणि व्यापारी देवघेवीतून स्वतःस सोडवून घेऊन राजकीय चळवळीकडे एकाग्रतेनें मन लावण्याची तयारी केली, असें म्हटलें असतां चालेल. कंपनी बुडाल्यावर ब्रिटिश प्रजेचें लक्ष हिंदुस्थानाकडे कसें लागेल याबद्दल ते विचार करूं लागले. राजकीय चळवळ एकट्या-ईस्ट इंडिया अँसो- दुकट्यानें करून फारसा उपयोग होणार नाहीं, शिश्नची स्थापना. त्यासाठीं कांहीं तरी संघटित प्रयत्न झाला पाहिजे, कांहीं वजनदार मंडळी एकत्र जमून एकसारखा ह्या विषयाचा खल करतील आणि विलायतेतील मुत्सद्दी लोकांच्या मार्गे लकडा लावतील तरच कांहीं कार्य होईल, असें त्यांस वाटूं लागलें. सन १८६० सालीं इंडियन सर्हिंसच्या बाबतींत आपण एकट्यानें प्रयत्न करून पाहिला, त्या वेळींच पांच पन्नास जणांच्या एखाद्या मंडळीमार्फत जर तशी खटपट झाली असती तर कदाचित् ज्यास्त यशाचा वाटा पदरीं पडला असता, असें त्यांच्या ध्यानांत आलें. तेव्हां आतां विलंब न लावतां या चळवळीसाठीं एक मंडळ स्थापन करावें असें ठरवून हिंदुस्थानच्या लोकांची या कामाला सहानुभूति मिळवावी, आणि देशी संस्थानिकांची कांहीं तरी मदत

मागावी, या हेतूने दादाभाई विलायतंतून परत हिंदुस्थानांत आले. त्यांनी मोठ्या पुढाऱ्यांच्या, धनिकांच्या आणि संस्थानाधिपतींच्या गांठी घेतल्या, आपला बेत त्यांस सांगितला, आणि संघटित प्रयत्नांचे महत्व सर्वांस समजावून दिले. सर्वांना त्यांचा विचार पसंत पडला, मदत करण्याबद्दल सर्वांनी आश्वासन दिले, आणि दादाभाईंनी १८६७ साली लंडन येथे “ईस्ट इंडिया असोशिएशन” नांवाच्या मंडळाची स्थापना केली.

सन १८५९ मध्ये लॉर्ड स्टॅनलेनी सिव्हिल सर्व्हिसच्या नियमांत फेरफार न करण्याचे आश्वासन दिले होते, आणि तो प्रश्न पार्लमेंटपुढे येऊन अनुकूल निकाल करून घेण्याची सन १८६० मध्ये तयारी झाली होती, परंतु अमेरिकेंतल्या कलहामुळे तें काम तसेच पडले हें मागे सांगितलेच आहे. परंतु मध्यंतरी ह्या प्रश्नाला निराळ्याच एका कारणाने महत्व आले. इंडियन सिव्हिल सर्व्हिसच्या परिक्षेला जे विषय नेमलेले असत त्यांत संस्कृत व अरेबिक भाषा होत्या, व हिंदुस्थानांतले तरुण बहुतकरून त्या घेत. या परिक्षेसाठी एकंदर दहा हजार मार्कांच्या कोणत्याही विषयांचा अभ्यास करावयाची परवानगी असल्यामुळे या भाषांचे मार्क जितके अधिक तितकी हिंदी लोकांस परीक्षा सोपी पडे. परंतु आतां या भाषांचे मार्कच कमी करण्याचे अधिकाऱ्यांनी ठरविले. यामुळे हिंदी तरुणांचे नुकसान होणार होते. I. C. S. परीक्षेंत हा फेरफार न व्हावा म्हणून दादाभाईंनी चळवळ सुरू केली. सन १८६५ मध्ये ह्या प्रश्नाला रंग आला व दादाभाईंनी स्टेट सेक्रेटरीपर्यंत वाद पोहोचविला. ह्या दोन्ही भाषांत ज्ञानसंग्रह मोठा आहे, त्यांच्यासाठी नेमलेले मार्क कमी केल्यास त्या भाषांच्या अभ्यासाकडे उमेदवार लोकांचे मन लागणार नाही, असल्या कमीपणामुळे या भाषांच्या संस्कृतीचा एक प्रकाराने अपमान केल्यासारखे होणार आहे, आणि परभाषेंत होणारी परीक्षा, इतर दुसऱ्या अनेक भाषा शिकण्याची मेहनत वगैरे ज्या कित्येक गोष्टी त्या परिक्षेस बसू पहाणाऱ्या हिंदी उमेदवारांना अडचणीच्या पेंचाने आधीच दडपू पहात आहेत त्यांत ही भर घातल्यासारखे होणार आहे, वगैरे स्थिति

दादाभाई नवरोजी.

दादाभाईंनी स्टेट सेक्रेटरीसाहेबांना नीटपणे समजावून सांगितली. त्यामुळे स्टेट सेक्रेटरीची खात्री पटली; आणि संस्कृत व अरोविक भाषांचे मार्क पूर्वीप्रमाणेच कायम राहले.

हे असले किरकोळ प्रश्न भांडणास निघण्याचा संभव न राहिल असा कांहीं तरी या सिव्हिल सर्व्हिसबद्दलचा निकाल करून घेतला पाहिजे, असे दादाभाईंस वाटू लागले. या आय्. सी. एस्. च्या परिक्षेच्या बाबतीत गोऱ्या व काळ्या उमेदवारांमध्ये जो अन्यायमूलक भेद ठेवलेला आहे, त्या कारणाने हे वारके सारके वाद पुनः पुनः उपस्थित होतात. तेव्हां या मूलभूत रोगाचे निर्मूलन केल्याशिवाय हे मधले झटके निस्तरीत वसण्यांत अर्थ नाही, अशा विचारांने अनेक निबंध लिहून, व्याख्याने देऊन, पत्रव्यवहार चालू ठेवून आपली वाजू पुढे मांडण्याचा उद्योग दादाभाईंनी सुरू केला. शुक्रवार ता० १७ एप्रिल सन १८६८ रोजी ईस्ट इंडिया असोसिएशनच्या सभेत “सुशिक्षित हिंदी लोकांचा सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये प्रवेश” या विषयावर त्यांनी एक निबंध वाचला. त्या वेळी (E. B. Eastwick Esq. C. B. F. R. S.) ईस्टविकसाहेब अध्यक्ष होते. तो संपूर्ण निबंध इंग्रजीमध्ये नटेसन यांच्या पुस्तकांत (पान ४९४-५३४) येथे छापलेला आहे. त्याचा सारांश असाः—

“हिंदी लोकांना सिव्हिलअन्स करण्याविरुद्ध अनेक आक्षेप घेण्यांत येतात. परंतु या आक्षेपकांनी हे लक्षांत ठेवले पाहिजे की, हिंदी तरुणांविरुद्ध काय आक्षेप घेतां येतील हा सध्यांचा प्रश्न नसून १८३४ साली पास झालेल्या पार्लमेंटच्या कायद्यांतील अभिवचने, व या अभिवचनांची पुनरुक्ति करणाऱ्या १८५८ सालच्या राणीच्या जाहिरनाम्यांतील आश्वासने न्यायाने व प्रामाणिकपणाने पूर्ण करण्यांत येणार आहेत की त्या आश्वासनांची केवळ थट्टा करण्याचा इंग्लिश लोकांचा उद्देश आहे हा मुख्य प्रश्न आहे. वचने दिली आहेत—तीं द्यावी किंवा नाही, याविषयीच्या चर्चेला आतां जागा नाही. तीं आतां पाळणार की फोल ठरविणार हे इंग्लिश लोकांनी स्पष्ट सांगावे. पार्लमेंटने पास केलेल्या कायद्याची अंमलबजावणी कशी करावी

त्याविषयी सूचना उपसूचना करण्याची ही वेळ आहे. एक प्रश्न असा की, सिव्हिल सर्व्हिसची परीक्षा इंग्लंडमध्ये व हिंदुस्थानांत एकाच वेळी घेता येणें व्यवहार्य आहे किंवा नाही. यासंबंधी मी दोन सूचना करतां. इंग्लिश व हिंदी विद्यार्थ्यांस एकाच परीक्षेस बसवावें हें जरूर वाटत असेल तर इंग्लंडहून हिंदुस्थानांत परीक्षेचे पेपर पाठवावे; किंवा हिंदुस्थानांतील परीक्षेची व्यवस्था इंडिया गव्हर्नमेंटकडे सर्वस्वी सांपवावी म्हणजे पेपर पाठविण्याचा खटाटोप नको. हिंदुस्थानांत विद्वान् व उत्तम परीक्षक खात्रीने मिळतील. कोणी म्हणतात की, नेटिव लोक बुद्धीने व शारीरिक सामर्थ्याने कमी आहेत व त्यांच्यांत प्रामाणिकपणा कमी आहे. परंतु हें म्हणणें अत्यंत अज्ञानाचें व खोडसाळपणाचें आहे. आमच्यांतील पुरातन साहित्याच्या तोडीचें साहित्य आजपर्यंत कोणत्याही देशांत निर्माण झालेंलें नाही. पुरातन मोठेपणाची बढाई मारण्याच्या पोकळ अभिमानावर मी सतुष्ट आहे असें नव्हे. अगदीं अलीकडे युनिव्हर्सिटी स्थापन झाल्यापासून जे पदवीधर बाहेर पडले त्यांच्याही अंगची कुशाग्र बुद्धि व शारीरिक मेहनतीची आवड सर्वांस दिसून आली आहे. शिवाय, सररुकट वाटेल त्या हिंदी माणसाला अधिकाराची जागा द्या, असें आम्हीं थोडेंच म्हणत आहों ? जे लायक ठरतील त्यांस आडकाठी करूं नका येवढेंच आमचें मागणें.

हिंदी पदवीधरांची दानत समाधानकारक नसते असें कांहीं आक्षेपक म्हणतात. परंतु असा आक्षेप खरा ठरल्यास ज्या इंग्रजी साहित्याचा व शास्त्रांचा या पदवीधरांना वर्षानुवर्षे अभ्यास करावा लागतो त्या साहित्याची व शास्त्रांची किंमत कवडीमोल ठरणार नाही काय ?

हिंदी लोकांच्या प्रामाणिकपणाविषयी शंका प्रदर्शित करणाऱ्या गोऱ्या लोकांनीं हें खूप ध्यानांत ठेवावें की, अप्रामाणिकपणाचीं ठोबळ उदाहरणें इंग्रज लोकांत वाटेल तेवढीं सांपडतील. डेकसारखे इंग्रज हिंदुस्थानांत असतांना औट घटकेंत श्रीमंत नबाब बनले ते कसे ? मिळनें तर असें लिहिलें आहे की, “ कंपनीच्या सर्व्हटांची त्या वेळची वर्तणूक म्हणजे

दादाभाई नवरोजी.

अधिकारानें उन्मत्त झालेल्या निर्लज्ज अन्यायीपणाचें अगदीं बिनतोड उदाहरण होय.” फार कशाला, या लंडन शहरांत गोरे खाटीक व व्यापारी खोटीं वजनें वापरणें, मालांत भेसळ करणें वगैरे निंद्य लबाड्या केवढ्या तरी मोठ्या प्रमाणांत करतात हें सर्वास महशूर आहेच.

हिंदी लोकांच्या अंगी अधिकाराची पात्रता कितपत आहे याविषयी हिंदुस्थानांत कारभार करून परत आलेल्या युरोपिअन माणसांचीं मते मी मागविलीं होतीं. लॉर्ड हॅरिस, Sir C. Trevelyan, General Briggs, Edward Maltby, Sir A. Grant, कित्येक प्रोफेसर व प्रिन्सिपाल या सर्वांनीं हिंदी तरुणांच्या बुद्धिमत्तेविषयी व कर्तव्यतत्परते-विषयी आपली खात्री प्रदर्शित केली आहे. हिंदी तरुणांच्या शारीरिक सामर्थ्याबद्दल संदेह असेल तर त्यांची त्या बाबतींत परीक्षा घ्या. आणि कांहीं झालें तरी हिंदुस्थानांतील इंग्रजी राज्य ज्या नेटिव लोकांच्या शौर्याच्या जोरावर उभारलें गेलें ते नेटिव लोक शरीरबलाच्या बाबतींत द्रिद्री खास नाहींत.

कोणी म्हणतात, हिंदी लोक मोठे अधिकारी झाले तर युरोपिअन लोकांना त्यांच्या हाताखालीं काम करावें लागेल, व हें त्यांना रुचणार नाहीं. परंतु असें म्हणणें म्हणजे ब्रिटिश ब्रीदाला हरताळ फासण्यासारखें आहे. योग्यता दिसली कीं, तिच्या पुढें जातिभेद विसरून जाऊन प्रत्येक ब्रिटिशानें मान वांकविलीच पाहिजे, नाहीं तर ब्रिटिश गुणग्राहकता ती काय ?

नेटिव अधिकारी असला कीं त्याचे देशबांधव त्याचा मत्सरयुक्त अवमान करतात असा आक्षेप घेण्यांत येतो. परंतु ही गोष्ट साफ खोटी आहे. रा. माधवराव रानडे एल्फिन्स्टन कॉलेजांत प्रोफेसर झाले त्या वेळीं सर्व लोकांनीं आपला अत्यानंद प्रदर्शित केला. मला प्रोफेसरची जागा मिळाली तेव्हां सुद्धां माझा सर्वांनीं अपूर्व सन्मान केला. जस्टिस शंभुनाथ पंडित वारले तेव्हां ती बातमी गव्हर्नर जनरलला कळवितांना चीफ जस्टिसनीं असें लिहिलें आहे कीं, “जस्टिस शंभुनाथ पंडित अत्यंत सद्गुणी व

कार्यक्षम होते; आणि त्यांच्या देशबांधवांचा त्यांच्यावर अपार विश्वास व लोभ होता.”

कोणी म्हणतात, नेटिव्ह लोक सरकारी चाकरीमागे फार लागतात व त्यांच्यांत स्वतंत्र धंदा करण्याचा बाणा बिलकुल दिसून येत नाही. परंतु, आपल्या देशाचा कारभार आपल्या हातीं असावा असें इंग्रज लोकांप्रमाणेंच आम्हांलाही वाटलें तर त्यांत अप्रशस्त किंवा निसर्गविरुद्ध तें काय झालें ? शिवाय, आज कित्येक वर्षे गुजराथी लोक घाडशी व्यापारी म्हणून प्रसिद्ध आहेत, व कित्येक तरुणांनीं कायदा, वैद्यकी वगैरे स्वतंत्र धंद्यांत प्रवेश केला आहे. बरे, स्वतंत्र धंदा काढण्याची ताकद अंगीं उत्पन्न होण्यासारखें शिक्षण हिंदी विद्यार्थ्यांस मिळावें म्हणून शिष्यवृत्ति ठेवण्यासाठीं मुंबईच्या कांहीं दानशूर धनिकांनीं दोन तीन लाख रुपये गोळा केले व त्या फंडांत भर घालण्याची सरकारला विनंति केली. मग ही विनंति नाकबूल करण्याचें धोरण सरकारनें कां पत्करलें ? आणि सरकारी नोकरीची हिंदी लोकांना फार आवड आहे म्हणून त्यांची तेथून हकालपट्टी करावी हें कोठलें शास्त्र ?

पुष्कळ नेटिव्ह लोकांना सरकारी नोकऱ्या आहेत असें आमच्या मागणीला केव्हां केव्हां उत्तर मिळतें. परंतु हें उत्तर हातचलाखीचें आहे. कसें तें पहा. बिनकरारी नोकरवर्गामध्ये (Uncovenanted Services) ३।४ हजार रुपये पगार खाणारे सुमारे ८५० युरोपियन व अँग्लो-इंडियन आहेत. उलटपक्षां ४८० किंवा जास्त रुपये मिळविणारे अवघे ६०० एतद्देशीय नोकर असून त्यांच्यापैकीं जवळ जवळ ३५० लोकांना ६०० रुपयांच्या आंतच खितपत ठेवलें आहे. १६०० रुपये पगार मिळविणारे नेटिव्ह तर हाताच्या बोटांवर मोजले तर सगळ्या बोटांचा उपयोगच करावा लागणार नाही. अशी स्थिति असतां तुम्हांला पुष्कळ नोकऱ्या आहेत असें आम्हांस सांगणें म्हणजे दुष्टपणानें दुःखावर डागण्या देण्यासारखें आहे.

पार्लमेंटच्या कायद्यांत व राणीच्या जाहीरनाम्यांत जीं अभिवचनें दिलीं

दादाभाई नवरोजी.

आहेत तीं मनापासून दिलेलीं आहेत याविषयीं मला विलकुल शंका नाही. आणि त्या वचनांची पूर्तता करावयाची असेल तर हिंदुस्थानांत I. C. S. ची परीक्षा घेऊन सर्व प्रजाजनांस समतेनें वागविल्याचें प्रत्यक्ष दाखविल्याशिवाय गत्यंतर नाही.”

हा निबंध स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठविण्यांत आला.

याच विषयावर दुसरा एक निबंध सन १८६४ सालीं मे महिन्याच्या २ रे तारखेस दादाभाईंनीं नॉर्थकोट (Sir Stafford Northcote) साहेबांकडे पाठविला. आय. सी. एस. परिक्षेसंबंधानें ता. ० २३ एप्रिल रोजी कॉमन्स सभेंत (House of commons) फॉसेटसाहेबांनीं ठराव आणल्या वेंळीं नॉर्थकोटसाहेबांनीं घेतलेले कित्येक आक्षेप या निबंधांत खोडून काढले होते, हिंदी लोकांच्या कर्तवगारीसंबंधानें सर सालरजंग, सर दिनकरराव, सर माधवराव इत्यादि उदाहरणें पुढें मांडलीं होतीं, आणि जुन्या राज्यकारभार केलेल्या घराण्यांतील लोकांना पुढें आणून त्यांच्यांत ब्रिटिश अमलाविषयीं आवड उत्पन्न करण्याचा उपाय सुचविला होता.

याच सुमारास दादाभाईंनीं आपल्या मुलाला (आर्देशीरला) विलायतेस विद्याभ्यासासाठीं आणिलें; आणि म्हैसूर संस्थान खालसा केलें होतें, तें परत मूळच्या राजघराण्याकडे चालविण्यासाठीं खटपट करण्यास आलेल्या बेलसाहेबांस (Major Evans Bell) दादाभाईंनीं अनेक प्रकारांनीं मदत केली.

प्रकरण ५ वें.

—:0:—

व्याख्यानांर्वा मोहीम-ईस्ट इंडिया असोशिएशनची शाखा -दिवाणगिरी.

सन् १८६९ सालीं दादाभाई मुंबईस परत आले. विलायतेंत नांवर त्यांनीं व्यापारांत मिळविलेलें नांव, निरनिराळ्या संस्थांमध्ये नरी करून दाखविलेलें बुद्धिवैभव, सिव्हिल सर्व्हिसच्या बाबतींत सखटपट, वाडिया व कोला या दोन पार्शी तरुणांच्या बाबतींत धेत-अविश्रांत श्रम, स्टेट सेक्रेटरी वगैरे बड्या मुत्सद्यांनीं त्यांच्या संबंधानें जे स्तुतिपर उद्गार, ईस्ट इंडिया असोशिएशन स्थापन करण्यांत भाईंनीं दाखविलेली मुत्सद्देगिरी व स्वदेशप्रीति-या सर्व गोष्टींकडे स्थानांतील लोक सन १८५५ पासून आज चवदा वर्षे सकौतुक पहात होते. हिंदुस्थानावर ब्रिटिश अंमल सुरू झाल्यापासून आजपर्यंत निंही राजकीय चळवळीचें लोण स्टेट सेक्रेटरीपर्यंत पोहोंचविलें नव्हतें, जेणे हिंदी लोकांच्या हक्कांसंबंधानें भांडतांना ब्रिटिश लोकांच्या पदरीं जाचें माप घालण्याचें काम दादाभाईंनींच प्रथम केलें. त्यामुळें हिंदुस्था-च्या लोकांच्या आश्चर्यचकित दृष्टीला दादाभाईंचा थोरपणा अधिकच जोठा दिसूं लागला. दादाभाई मुंबईस येतांच मुंबईच्या रहिवाशांनीं एक बंगी सभा भरवून त्यांस मानपत्र व थैली अर्पण केली. ते सर्व पैसे दादाभाईंनीं ईस्ट इंडिया असोशिएशनच्या कामाला देऊन टाकले.

इकडे आल्यावर ठिकठिकाणीं व्याख्यानें देण्याची मोहीम त्यांनीं सुरू केली. आपल्या हक्कांची हिंदी प्रजेला जाणीव नसल्यामुळें अधिका-रांची दडपशाही चालूं शकते अशी दादाभाईंस खात्री वाटत होती, आणि हिंदी लोकांनीं सनदशीर चळवळ करून ब्रिटिश पार्लमेंटपर्यंत आपलें गान्हाणें पोहोंचविल्यास त्या कामीं यश मिळण्याइतकी न्यायप्रीति

दादाभाई नवरोजी.

व समता इंग्रजी मुत्सद्यांत आहे याविषयी विलकुल संशय वाटत नव्हता. म्हणून हिंदुस्थानभर फिरून लोकांमध्ये उत्पन्न करण्याच्या कामगिरीस त्यांनी आरंभ केला. हा व्याख्यानांचा देशी संस्थानांकडे सुद्धां फिरवावयाचा अशी त्यांची इच्छा होती. त्या वेळी पुढाऱ्यांस, म्हणजे, भाऊ दाजी, तेलंग वगैरे मंडळीला देशी संस्थानां वाटत नव्हतें. संस्थानिकांकडे ते तुच्छतेनें पहात; आपल्या राजकीय हित व आकांक्षेत त्यांचा कोणचाही भाग असणें इष्ट व रीतसर न त्यांचें मत पडे; लाडानें फाजील बनलेल्या श्रीमंताच्या मुलाप्रमाणें इतर लोक पहातात व त्यास निरूपयोगी ठरवितात, देशी संस्थानिकांची कांहींच किंमत नाही असें त्या पुढाऱ्यांस कामगिरीस संधानांविषयी दादाभाईना ही विचारसरणी रुचत नसे. केलेली आपल्या राजकीय हितसंबंधांत भागीदार न केलेले अ बहुमोल शक्ति अविचारानें गंजू दिल्यासारखें हां काढले दादाभाईचें मत होतें. विद्वान् पुढाऱ्यांनीं आपली मुत्सद्देगिरी दादाकांच्या दिमतीस दिली पाहिजे, आणि संस्थानिकांनीं आपल्या खाहिंदुस विनियोग ब्रिटिश मुलखांतील पुढाऱ्यांनीं हातीं घेतलेल्या कार्याकडे दृष्टी पाहिजे, म्हणजे पूर्ण एकोपा होऊन हिंदुस्थान हें एकजीव एक होईल, व अशा संबंद राष्ट्रानें केलेल्या मागणीला विलक्षण सामर्थ्य येईल, असा त्यांना भरंवसा वाटत होता. याच विश्वासास जोरावर त्यांनीं आपल्या आयुष्यांत अनेक संस्थानिकांना निरपेक्ष न केली, व सन १८६९ मध्ये सुरू केलेली व्याख्यानमालेची मोहीम सुरु नांतून सुद्धां यशस्वी करण्याचें त्यांनीं ठरविलें, तें तरी ह्याच विश्वास निरनिराळ्या संस्थानांत दादाभाईंची जीं व्याख्यानें झालीं, त्यांत ए विशेष महत्वाचें होतें. गोंडळ येथें ते गेले तेव्हां तेथील ठाकूर साहेब आपल्या प्रजाजनांची एक मोठी जाहीरसभा बोलावली व तिच्या सु “ हिंदुस्थानची सद्यःस्थिति ” या विषयावर दादाभाईचें गुजराथी मोठें भाषण झालें. हें व्याख्यान फारच चांगलें झालें; व ठाकूर सा अ

व्याख्यानांची मोहीम-ईस्ट इंडिया ॲसोशिएशनची शाखा.

व त्यांच्या प्रजाजनांनी दादाभाईस फार मदत केली. त्या व्याख्यानाइतकें सुंदर व सुरस व्याख्यान आपणांस पुनः ऐकावयास मिळालें नाहीं असें गोंडळ संस्थानांतील वृद्ध माणसें आपल्या मुलाबाळांस सांगत असतात. ह्या व्याख्यानांपासून लोकांमध्ये पुष्कळ जागृति उत्पन्न झाली आहे खरी, परंतु आपली पाठ फिरल्यानंतर त्यांचा परिणाम फार दिवस टिकणार नाहीं, पाण्यावर ओढलेल्या रेषेप्रमाणें तो अस्थिर आहे. हें दादाभाई जाणून होते. यासाठीं एखादी कायमची संस्था स्थापावी म्हणजे देशभक्तीची लाट कायम टिकेल; सामान्य जनसमूह थंडच असतो, अज्ञानामुळे काय करावें हें त्यांना कळत नाहीं, आणि उच्च सुखाचें ध्येय पुढें नसल्यानें, आहे तें कमी मानण्याकडे त्यांची प्रवृत्ति असत नाहीं, म्हणून साधारण लोकांना वारंवार जागृत करण्यासाठीं एकाद्या संस्थेची फार आवश्यकता आहे, असें त्यांना वाटूं लागलें. या विचारानें मुंबईसारख्या मध्यवर्ती शहरांत राजकीय विषयांची चर्चा अव्याहत चालू ठेवणारें एक मंडळ काढण्याचा दादाभाईंनीं नेत केला व आपल्या हेतूस सर्व पुढाऱ्यांची सहानुभूति मिळविली. एखादी अगदींच नवी संस्था काढण्यापेक्षां विलायतेंत आपण आधींच स्थापन केलेल्या ईस्ट इंडिया ॲसोशिएशनची एक शाखा मुंबईस काढलेली वरें, म्हणजे दोन्ही देशांतील राजकीय चळवळींचा एकजीव होऊन ह्या संस्था चालविणाऱ्या मंडळीचें परस्परांस चांगलें सहाय्य मिळेल, अशा विचारानें १८६९ सालीं दादाभाईंनीं मुंबईस ईस्ट इंडिया ॲसोशिएशनची शाखा सुरू केली.

ही शाखा स्थापन झाल्यावर दादाभाई पुनः विलायतेस गेले. सन १८६७ मध्यें दादाभाईंची कंपनी बुडल्यापासून दादाभाईंची व्यापारविषयक खटपट बंद पडली होती. त्यामुळे त्यांना या वेळीं स्वस्थता होती व अमूक एक राजकीय बाबीचा प्रश्न हातीं घ्यावयाचा असाही त्यांचा कांहीं नेत नव्हता. तथापि, “ जो लोककल्याण साधावया जाण, घेई करी प्राण” असा कोणी पुढारी निघण्याचा अवकाश कीं, त्याच्यापुढें घडोघडां अनपेक्षित कामें उद्भूत होत असतात. सन १८७० मध्यें कच्छच्या महा-

दादाभाई नवरोजी.

रावांचें व त्यांच्या जमीनदारांचें भांडण सुरू झालें. जमीनदार म्हणत कीं, आम्ही महारावांचे ताबेदार नोकर नाहीं, आम्ही अगदीं स्वतंत्र, आमचे आम्ही मालक आहों. महाराज म्हणत कीं, जमिनीचे मालक आम्ही आहों, व जमीनदार हे आमच्या हुकमानें बांधलेले आहेत. प्रांतिक कच्छच्या महारावांचें सरकारनें जमीनदारांचा पक्ष उचलून धरला आणि त्यामुळें हा तंटो वरिष्ठ सरकारकडे काम.

आला. आपली बाजू विनतोड पुढें मांडली जावी अशी महारावांची साहजिक इच्छा होती. ईस्ट इंडिया असो-शिएशनच्या कामासाठीं दादाभाईंनीं हिंदुस्थानांतल्या राजेरजवाड्यांची व संस्थानिकांची भेट घेतली होती तेव्हां त्यांची व कच्छच्या महारावांची ओळख झाली होती. आपल्या तंत्र्याच्या कामांत आपल्या न्याय्य पक्षाचें उत्कृष्ट समर्थन करण्याच्या कामीं दादाभाईंची मदत बहुमोल होईल असें महारावांच्या मनांत आलें. त्यांनीं आपले दिवाण काजी शाबुद्दीन यास विलायतेस पाठविलें आणि त्यांस दादाभाईंच्या सल्ल्यानें आपला दावा तयार करण्यास सांगितलें.

दादाभाईंच्या संमतीनें महारावांच्या बाजूची साधक प्रमाणें तयार करीत असतां साहजिकपणेंच दादाभाईंचा व काजीसाहेबांचा बराच स्नेह जमला. एके दिवशीं बोलतां बोलतां दादाभाईंची कंपनी बुडाल्याच्या गोष्टी निघल्या, तेव्हां अखेर शाबुद्दीन यांनीं विचारलें कीं, “तुम्ही पुनः कंपनी कां काढीत नाहीं?”

“नाहीं काढीत झालें!” असें दादाभाईंनीं टाळाटाळीचें उत्तर दिलें.

“म्हणजे काय! तुम्हाला व्यापाराची आवड व हौस आहे ना? आणि कंपनीला पुष्कळ फायदा होत होता ना?” शाबुद्दीनांनीं पुनः पकडीनें विचारलें.

“होय, मला व्यापाराची हौस आहे, आणि मागें किफायतही पुष्कळ होत असे. पण...”

“ पण काय ? ”

“ पण भांडवल नाही, त्यावांचून सगळें अडतें.”

हें संभाषण शाबुद्दीन यांनी महारावांस कळविलें. जरूर तें भांडवल व्याजानें पुरविण्याचें महारावांनी तत्काळ कबूल केलें आणि दादाभाईची कंपनी पुन्हां सुरू झाली. या वेळीं दादाभाईंनी कंपनीत दुसरे दोन भागीदार घेतले होते.

हिंदुस्थानांतून विलायतेला जाणाऱ्या पैशाच्या व्यवहारासंबंधानें कांहीं तरी चांगली व्यवस्था पाहिजे, त्यांमध्ये सुधारणा व्हावयास पाहिजे, असें दादाभाईंना घाटूं लागलें होतें. तेव्हां या विषयावर त्यांनी अनेक हिंदी पुढाऱ्यां-

हिंदुस्थानचा
पैसा.

बरोबर व इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या जवळ पुष्कळ उहापोह करून ठराविलें कीं, यासंबंधी चौकशी करण्यासाठीं पार्लमेंटकडे विनंति करावी. त्याप्रमाणें ईस्ट इंडिया असोसिएशनतर्फे एक अर्ज तयार करून तो पार्लमेंटपुढें सादर करण्यांत आला.

तो मान्य होऊन सन १८७३ मध्ये हिंदुस्थानचा जमा खर्च (East India Finance) याबाबत चौकशी करण्यासाठीं एक निवडक मंडळी (Select Committee) नेमण्यांत आली. या कमिटीपुढें आपलें मत मांडण्यासाठीं दादाभाईंनी एक लेख पाठविला तो नटेशनचें पुस्तक-परिशिष्ट 'ब'-येथें दिला आहे. “ हिंदुस्थान अगदीं दरिद्री होत चालला आहे, त्यांतील बऱ्याच लोकांना पोटभर भाजी भाकरही मिळत नाही, तेव्हां तेथील पैसा बाहेर जाऊं दिल्यास फार मोठी आपत्ति ओढवणार आहे. याला उपाय म्हणजे जमिनीची सुपीकता वाढविली पाहिजे, व्यवस्थेच्या खर्चाचा भाग विलायतच्या तिजोरीतून दिला पाहिजे, तेथील कायदे लोकांच्या मतानें होतील अशा प्रकारें हिंदी लोकांना राज्यकारभारांत घेतलें पाहिजे, कराच्या ओहऱ्याच्या वांटणीची पद्धत सुधारली पाहिजे आणि अमर्याद खर्चाला आळा घालून देशाचें सांपत्तिक सामर्थ्य वाढविलें पाहिजे,” वगैरे गोष्टी सुचवून दादाभाईंनी या लेखांत अखेर असा इशारा दिला होता कीं, “ कमिटीपुढें साक्षीला येणारे हिंदुस्थानांतील अधिकारी खुशाल सांगतील कीं,

दादाभाई नवरोजी.

‘राज्याची व्यवस्था उत्तम आहे’ तर त्याला कमिटीने भुलून न जातां पुरी चौकळी करून मग आपला रिपोर्ट करावा.”

१८७२ मध्ये लॉर्ड नॉर्थब्रुक यांनी मुंबईस दरबार भरविला. या दरबारास बडोद्याचे महाराजे महाराव गायकवाड यांस बोलावणें असूनही त्यांनीं हजर राहण्याचें नाकारलें. याबद्दल अधिकारी लोकांनीं मोठा ओरडा केला. महारावांनीं स्पष्ट सांगितलें कीं, दरबारांत व्हाइसरॉयांच्या उजव्या हाताला व•सारख्याच उंचीवर जर मला आसन दिलें तरच मीं दरबारास हजर राहीन, त्याशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही जागेवर बसण्यास मी तयार नाहीं. मी मागत असलेली जागा मला हक्कानें प्राप्त होत आहे, कारण पूर्वीं खंडेराव गायकवाडांस ती सरकारकडून मिळाली होती. ब्रिटिश सरकारनें असा मुद्दा काढला कीं, हिंदुस्थानचें राज्य महाराव गायकवाडांशीं संबध. कंपनीच्या हातून राणीसरकारच्या ताब्यात गेल्यापासून व्हाइसरॉयचा अधिकार वाढलेला आहे. पूर्वीं व्हायसरॉय हा नुसता गव्हर्नर जनरल होता. परंतु आतां त्याचा दर्जा अधिक सन्मानाचा झालेला आहे. शेवटीं, हा वाद विकोपास जाऊन महाराव दरबारला हजर राहिले नाहींत, व आण आजारी आहों अशी सबब त्यांनीं पुढें केली. येवढेंच नव्हे, तर हें भांडण स्टेट सेक्रेटरीपर्यंत न्यावयाचें त्यांनीं ठरविलें. हिंदुस्थानाच्या लोकांच्या अधिकारांचें संरक्षण करणारे म्हणून दादाभाईंची कीर्ति महारावांच्या कार्नी गेली होती; व या बाबतींत आपल्याला मदत करण्यास जर कोणी सर्वांत लायख मनुष्य असेल तर ते दादाभाई हें जाणून त्यांस महारावांनीं पाचारण केलें. या वेळीं इतर दोघां भागीदारांच्या सहाय्यानें व्यापार चालविण्यांत दादाभाई इंग्लंडमध्ये मग्न होऊन गेले होते. परंतु महारावांचें आमंत्रण येतांच कंपनीचा व्यवहार भागीदारांच्या हवालीं करून दादाभाई ताबडतोब हिंदुस्थानांत परत आले. महारावांच्या अधिकारासंबंधीं उत्पन्न झालेल्या लढ्याचा त्यांनीं पूर्ण अभ्यास केला, व मोठ्या काळजीपूर्वक महारावांच्या नावें एक अर्ज तयार करून तो स्टेट सेक्रेटरींना सादर केला. त्या अर्जाचा विचार होऊन

असा निकाल देण्यांत आला की, मल्हाररावांच्या हयातीत जे मागत असलेले आसन त्यांस देण्यांत येईल, परंतु त्यांच्या पश्चात् गादीवर येणाऱ्या गायकवाडांस ती जागा मिळणार नाही.

दादाभाईंनी हा विजय मिळवून दिल्याबद्दल मल्हाररावांनी त्यांस ५०००० रुपये बक्षिसादाखल दिले. दादाभाईंनी हे पैसे तात्काळ धर्मार्थ खर्च केले असत. परंतु, लोकांस पैसे वाटेल तसे देऊन टाकण्याची दादाभाईंची खोड त्यांच्या मित्रांस माहीत होती; व हे ५०००० रुपये जर गेले तर दादाभाईंच्या मुलांस भिक्षा मागण्याची पाळी येईल अशी भीति वाटून सोराबजी बंगाली, नौरोजी फर्दुनजी या मंडळींनी ते रुपये आपल्या ताब्यांत घेऊन दादाभाईंस त्यांचें व्याज द्यावयाचें व त्यांच्या मृत्यूनंतर ते त्यांच्या कुटुंबास द्यावयाचे असें ठरविलें. यानंतर दादाभाई इंग्लंडास गेले.

या गायकवाड प्रकरणानंतर कर्नल फेअर यांस रोसिडेंट म्हणून बडोद्यास पाठविण्यांत आलें. शिवाय, सरकारने बडोद्याच्या कारभाराची चौकशी करण्याकरतां नामदार रेव्हन्सक्रॉफ्ट यांच्या अध्यक्षत्वाखाली एक कमिशन नेमलें व कमिशनाची चवकशीही सुरू झाली. यामुळें मल्हारराव घाबरून गेले व आपले दिवाण होण्याविषयी त्यांनी दादाभाईंस निकडीचें आमंत्रण पाठविलें. दादाभाईंनी यत्किंचितही आढेवेढे न घेतां एकदम रुकार दिला, फर्मची व्यवस्था भागीदारांकडे सोंपविली, व ताबडतोब हिंदुस्थानांत येऊन मल्हाररावांस आपण आल्याची वार्ता दिली. त्यांची व महाराजांची प्रथम भेट झाली त्या वेळीं दादाभाईंनी जे उद्गार काढले ते अत्यंत महत्वाचे व त्यांच्या उदार अंतःकरणाचे व निस्पृहतेचे निदर्शक आहेत. आपल्याला पगार काय मिळणार वगैरे पैशाच्या बाबतीसंबंधी तक्रार सुद्धां न बोलतां दादाभाई म्हणाले, "महाराज, मी तुमची नोकरी द्रव्यासाठी किंवा कीर्तिसाठी पत्करीत नाही. तुमची राज्यव्यवस्था सुधारण्यासाठी मी तुमच्याकडे येत आहे. अर्थात् माझ्या अंतःकरणांत सदैव वास्तव्य करणारी जी कांहीं उच्च तत्वे आहेत त्यांप्रमाणें मी कारभार चालवीन. माझें तुमचें जोंपर्यंत पटेल तोंपर्यंत मी तुमच्या सेवेला हजर आहे.

दादाभाई नवरोजी.

आपलें जुळेनासें झाल्याबरोबर एक क्षणभरही बडोद्यांत मी राहणार जाहीं. तुमची शेवटची भेटसुद्धां न घेतां मी तडक स्टेशनची वाट घरीन.”

दादाभाईंनी बडोद्याचा कारभार हातीं घेतला तेव्हां तेथील परिस्थिति अत्यंत गुंतागुंतीची व विकट होती. महाररावांच्या पूर्वी खंडेराव गायकवाड गादीवर असतांना त्या दोघांचा अगदीं दिवाणगिरी.

उघड उघड उभा दावा असे. त्यामुळें महारराव गादीचे मालक झाल्यासून पूर्वी खंडेरावांच्या कक्षेंत वावरणाऱ्या दरवारी मंडळीचें घाबें दणाणलें. महाररावांनींही त्यांस अमर्यादित निष्ठुरतेनें वागविण्यास सुरवात केली. याचा परिणाम असा झाला कीं, दादाभाई बडोद्यास आले तों दोन्ही पक्ष उघड वैरभावानें राज्यांत नांदत आहेत असें त्यांस आढळून आलें. बडोद्याच्या बाहेर लष्कर म्हणून जो भाग होता, त्यावर बडोदेसरकागचा अधिकार चालत नसे. त्या भागांत खंडेरावांच्या पक्षाचे लोक जऊन राहिले होते; व त्यांनीं त्या वेळचा रेसिडेंट कर्नल फेअर याचे कान महाररावांविरुद्ध भारण्याचा उपक्रम सुरू केला होता. फेअर यास दादाभाईंची कीर्ति माहित होती, परंतु महाररावासाख्या दुर्गुणी माणसाची नोकरी करण्यास दादाभाई कसे तयार झाले याचें कोडें त्यांस उलगडेना; व पुष्कळ विचाराभंतीं त्यानें ठरविलें कीं, केवळ पैशाच्या लोभानें दादाभाई बडोद्यास आले असावे. व्यवहारज्ञानशून्यतेमुळें हा सिद्धांत फेअरच्या मनांत प्रस्थापित झाला व त्यामुळें कसेंही करून दादाभाईंस हाणून पाडावयाचें अशा धोरणानें फेअरनें वागण्यास प्रारंभ केला. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे दादाभाई, महारराव व त्यांचे आनुयायी असा शहरवासी पक्ष, आणि फेअरसाहेब व मृत खंडेरावाचे पक्षाति असा लष्करांतील पक्ष या दोहोंतील युद्धाच्या स्वरूपानें दादाभाईंची कारकीर्द सुरू झाली.

महाररावांच्या राज्यस्थेची चौकशी करण्यासाठीं नेमिलेल्या कमिश्नाचा रिपोर्ट १८७४ च्या मार्च महिन्यांत तयार झाला, व तो ताबडतोब महाररावांकडे पाठविण्यांत आला. सरदारांच्या तक्रारी, दरकदारांच्या

तक्रारी असे निरनिराळे वर्ग कमिशनने केले होते. या रिपोर्टांच्या बाबतीत दादाभाईस गोत्यांत आणण्याचें फेअरनें ठरविलें. दर मंगळवारी व गुरुवारी रोसिडेंटकडे खेप घालण्याची मल्हाररावांची रीत असे. आतां फेअरनें असा कावेवाजपणा सुरुं केला कीं, मल्हाररावांची गांठ पडली कीं, कधीं गंभीरपणें तर कधीं थट्टेनें त्यांस म्हणावयाचें, “कमिशनचा रिपोर्ट आला आहे ना ? तुमचे दिवाण काय करताहेत ? या रिपोर्टाला खर-मरीत जबाब देऊन तुमची बाजू राखण्याची ताकद नाही कां त्यांच्यांत ?” मनांतील हेतु हा कीं, मल्हाररावांच्या तगाद्याला त्रासून दादाभाईनी रिपोर्टाला उत्तर दिलें कीं, सरकारला सांगावयाचें ‘हें पहा, मल्हाररावांच्या अनन्वित कृत्यांवर सुद्धां पांघरूण घालण्यास दादाभाई तयार आहेत. असल्या दिवाणांच्या हातून राज्याची काय सुधारणा होणार ?’ आणि फेअरच्या अनुमानाप्रमाणें थोडें बहुत झालेंही. मल्हाररावांनीं दादाभाई-मार्गे सारखा लकडा लावला कीं, कमिशननें काढलेल्या माझ्या चुकांचें समर्थन करणारा एक खलिता तयार करा, तो आपण सरकारकडे पाठवूं. दादाभाईनीं त्यांस एकच उत्तर द्यावयाचा क्रम सुरुं केला कीं, असें समर्थन करणें तुम्हांस हितकारक नाही. रिपोर्टाविषयीचा हा गोंधळ चालूं असतांना उन्हाळा सुरुं झाला व मल्हारराव, दादाभाई, फेअर वगैरे सर्व मंडळी नवसारीस रहावयास गेली.

नवसारीच्या मुक्कामांत आणखी एक चकमक झडली. एक्ष्मीबाई नांवाची एक स्त्री मल्हाररावांच्या दृष्टीस पडल्यापासून त्यांची तिच्यावर आसक्ति जडली होती. त्यांनीं तिला लगेच आपल्या झनान्यांतही आणून ठेविली होती. या गोष्टीस पुष्कळ दिवस झाल्यावर आता तिच्याशीं राज-रोसपणें लग्न लावण्याचें मल्हाररावांनीं ठरविलें. नवसारीस लग्नसमारंभ झाला, व त्यानिमित्त एक जंगी दरवार भरविण्यांत आला. या दरवारास आपण स्वतः हजर न राहतां फेअरनें आपल्या एका हस्तकाकरवी अत्यंत अपमानकारक असा निरोप पाठविला. या हस्तकानें भर दरवारांत ते मानभंगाचे शब्द उच्चारतांच सर्वास अत्यंत संताप आला. हल्लीं वॉरिस्टर

दादाभाई नवरोजी.

- असलेले होरमसजी वाडिया त्या वेळीं दादाभाईंच्या हाताखाली होते. त्यांनीं दादाभाईंस फार आग्रह केला कीं, फेअरच्या ह्या संतापजनक वर्तनाची तक्रार सरकारच्या कानावर गेलीच पाहिजे. दादाभाईंनाही वाडियांचें म्हणणें पटलें व फेअरविरुद्ध एक सणसणीत तक्रारपत्र तयार करून तें त्यांनीं व्हायसरॉयकडे पाठवून दिलें. ही गोष्ट फेअरला कळतांच त्याच्या अंगाचा तिळपापड झाला, आणि दादाभाईंविरुद्ध टाकलेला डाव अधिक नेटानें खेळण्यास त्यानें सुरुवात केली. कमिशननें केलेल्या रिपोर्टांस उत्तर दिलेंच पाहिजे अशी मल्हाररावांची समजूत करून देण्याची त्यानें शिकस्त केली. मल्हाररावांसही वाटूं लागलें कीं, रिपोर्टांस उत्तर दिलें नाहीं तर आपला घात होणार. त्यांनीं दादाभाईंजवळ अगदीं हट्ट धरला कीं, 'रिपोर्टांस चांगला जबाब द्या.' दादाभाईंनीं आपला नकार सारखा चालूं ठेविला व शेवटीं सांगितलें कीं, "महाराज विचार करून एखादा निश्चय ठरविला कीं त्यापासून मी कालत्रयीही ढळणार नाहीं. माझें उपनांव दोडी—सुभाची दोरी—आहे, मला जाळलात तरी माझा पीळ सुटणार नाहीं." त्यांनीं मल्हाररावांस अनेकदां सांगितलें कीं, कमिशननें तुमचे जे अपराध दाखविले आहेत त्यांपैकी एकाचेंही समर्थन न करतां रिपोर्टांस उत्तर म्हणून तुम्ही एवढेंच म्हणावयाचें कीं "सरकारनें झाल्या गेल्या गोष्टी विसराव्या. माझें राज्य सुधारण्यासाठीं मी नवा दिवाण आणलेला आहे, त्याच्या मदतीनें माझी राज्यव्यवस्था मी कितपत सुधारतां तें एक वर्ष दोन वर्षे सरकारनें पहावें." परंतु मल्हाररावांची समजूत पटेना व दादाभाईं म्हणूं लागले कीं, "माझें म्हणणें तुम्हास एकावयाचें नसल तर बडोदें सोडून मी चालता होतो." या गोष्टीचा शेवट काय होणार हें कांणालाचु कळेना. अखेर एके दिवशीं दुपारीं बारा वाजतां मल्हाररावांची गाडी दादाभाईंच्या बंगल्यांत शिरली व मल्हारराव खाली उतरले. भर बारा वाजतां फिरावयास जाण्याचा त्यांचा रोजचा क्रम असे. परंतु त्यांस आपल्या बंगल्यांत शिरतांना पाहून दादाभाईंस व वाडियांस आश्चर्य वाटलें, मल्हारराव एकदम ओरडून म्हणाले "दादाभाईं लवकर आटपा,

आपण जरा फिरावयास जाऊं.” आपलें आश्चर्य प्रगट न करतां दादाभाई व वाडिया गाडींत बसले व गाडी वेगानें चालूं लागली. जरा वेळानें मल्हारराव म्हणाले, “ दादाभाई, तुमचें म्हणणें मला पटलें. तुम्ही म्हणतां तसें उत्तर तुम्ही तयार करा, मी त्याच्यावर सही करतो. पण ही गोष्ट कोणासही कळूं देऊं नका. कारण माझ्या सभोवार दुष्ट मसलतगार पसरलेले आहेत, व त्यांच्यामध्ये मी असलों कीं त्यांच्या म्हणण्याचें खंडन करण्याची शक्तीच माझ्यांत उरत नाही. त्यांच्यापासून दूर असलों कीं माझें हिताहित मला कळतें—पण जाऊं द्या तें ! तुम्ही उत्तर तयार करा, मी सर्वोना बडोद्यास घालवून देतो.”

ताबडतोब रिपोर्टास उत्तर तयार करून दादाभाईनीं तें वाडियांच्या ताब्यांत दिलें. सर्व दरबान्यांनीं एकदम बडोद्यास निघून जावें असा मल्हाररावांनीं हुकूम सोडला. उन्हाळ्यानिमित्त झालेला महाराजांचा नवसारीचा मुकाम आतां तीन चार दिवसांत हालणार होता. नवसारीहून महाराज बडोद्यास आले कीं, त्यांचें स्वागत करण्यास रोसिडेंटनें बडोद्याच्या स्टेशनवर हजर असलें पाहिजे असा प्रघात होता. म्हणून फेअर साहेबांची स्वारीही नवसारीहून निघून गेली. शेवटीं मल्हारराव, दादाभाई व वाडिया हे स्पेशल ट्रेननें बडोद्यास आले. नेहमींप्रमाणें दरबार झाला. दरबारचें ठरलेलें काम आटोपल्यावर फेअर मुजरा करून निघून गेला. दादाभाई व वाडिया जाऊं लागले. परंतु मल्हाररावांनीं त्यांस थांबण्यास सांगितलें. दरबार खलास होतांच सिंहासनावरून उतरून, “ उत्तर तयार आहे का ? ” असें त्यांनीं दादाभाईंस विचारलें. ताबडतोब वाडियांनीं उत्तराचा कागद पुढें केला, पिशाचानें पछाडलेल्या माणसाप्रमाणें कावण्या वावण्या नजरेनें मल्हाररावांनीं तो कागद हातांत घेतला, झटकन् डोळे मिटून त्यावर आपली सही केली, तो कागद सरकारकडे पाठविण्यासाठीं गोविंदराव मामा, बापूभाई यांच्याजवळ कांपण्या हातानें दिला, आणि आपल्या महालाकडे धांव घेऊन आंतून दार लावून घेतलें. दादाभाईंच्या उपदेशाप्रमाणें वागण्याच्या सत्कृत्यापासून परावृत्त करण्यास कोणी तरी दुष्ट माणूस

दादाभाई नवरोजी.

आपल्या पुढें येईल अशी महाररावांस सारखी भीति वाटत होती, म्हणून त्यांनी वेडाची लहर आल्याप्रमाणें हें वर्तन केलें असावें.

अशा रीतीने महाररावांच्या सहीशिक्यानिशी दादाभाईंनी तयार केलेले उत्तर सरकारकडे १८७४ च्या जूनमध्ये पाठविण्यांत आले. फेअरनें दादाभाईंस गोत्यांत आणण्याचा केलेला खटाटोप व्यर्थ गेला. फजीत पावल्यामुळे फेअर चिडून गेला व दादाभाईंवर सूड उगविण्याची इच्छा त्यांच्या मनांत अधिकच प्रबल झाली.

या त्यांच्या इच्छेला जुलै महिन्यांत भक्ष्य मिळालें ! गोपाळराव गायकवाडांची एक पुतणी पवार नांवाच्या एका सरदाराला दिलेली होती. हा पवार सरदार थोडासा चैनी असे व आपल्या बायकोस थोडी कडकपणें वागवी. ती राजकन्या मानी होती. आपल्या नवऱ्याच्या वर्तनानें ती चिडून गेली व 'याच्या घरीं मी रहाणार नाहीं' असें म्हणून 'मोतीबागेत' येऊन राहिली. पवारांच्या भित्नांनी त्यास भर दिल्यामुळे तोही हट्टास पेटला, व बायकोला जबरदस्तीनें घरीं परत आणावयाचें त्यानें ठरविलें. या नवराबायकोच्या भांडणाची संधी फेअरनें साधली. पवार व त्याचे दोस्त सरदार यांस उत्तेजन देऊन फेअरनें सांगितलें कीं, मी तुम्हास हत्यारबंद जवान पुरवतो, तुम्ही राजकन्येला बळजबरीनें मोतीबागेतून ओढून आणा. हें राजकन्येस कळतांच ती रागानें लाल झाली. तिनें आपल्या बागेभोंवतीं सशस्त्र अरवांचा पहारा ठेवला आणि अगदीं उघडपणें युद्धाची तयारी केली. या हकीकर्तांचा इतिहास पहिल्यापासून दादाभाईंच्या कानावर रोजच्या रोज जात असे; परंतु गोष्टी इतक्या थराला जातील अशी त्यांस कल्पना नव्हती. आतां कांही तरी उपाय करावयासच पाहिजे होता, नाहीं तर पवाराच्या व राजकन्येच्या अविचारानें व फेअरच्या मदतीनें मोतीबागेत रक्तपात होऊन राज्याची अब्रू जाण्याचा संभव होता. हा रक्तपात झाला म्हणजे दादाभाईंच्या कारभाराविषयी वाटेल तसा ओरडा करून त्यांस पदभ्रष्ट करतां येईल असा फेअरचा कावा होता. दादाभाईंनी हा कावा ओळखला, व या प्रसंगी फार शांत-

पणें व दक्षतेनें वागण्याचें त्यांनीं ठरविलें. त्यांनीं प्रथम राजकन्येस चार उपदेशाच्या गोष्टी सांगून नवन्याकडे जाण्याविषयीं तिला विनंति करण्यास वाडिया यांस पाठविलें. त्याप्रमाणें वाडिया तिजकडे गेले व तिच्या हृदयानें सबंद राज्यावर केवढें संकट ओढवण्याचा संभव आहे हें तिला समजावून सांगूं लागले. परंतु, राजकन्या रागानें म्हणाली कीं, “मी मानी गायकवा-
राखी कन्या असतांना मला असें वागवितात ! हें मी सहन करणार नाहीं.”
आपण कांहीं केल्या ऐकत नाहीं असें पाहून वाडिया परत आले. आतां निरा-
करणाच उपाय अमलांत आणण्याचें दादाभाईंनीं ठरविलें. दुसऱ्या दिवशीं
पवार मोतीबागेवर हल्ला करणार आहे असें त्यांस कळलें होतें. ते एकदम
फेअरच्या बंगल्यावर गेले. त्यांनीं फेअरला अगदीं उघड उघड तोंडावर
विचारलें कीं, “तुम्ही पवारला गुप्तपणें मदत पोंचविली आहे हें खरें
काय ?” या अनपेक्षित सडेतोड प्रश्नानें फेअर गोंधळून गेला व ‘होय’
म्हणाला, तेव्हां दादाभाईंनीं त्यास सांगितलें कीं, “आतां येवढें करा कीं
उद्यांपर्यंत तरी निदान कांहीं दंगल होऊं देऊं नका. तुमच्या शिपायांस
आंवरून धरा. तोंपर्यंत या भांडणाचा मी निकाल लावतां.” फेअरनें
तें कबूल केलें, व दादाभाईं लगेच पवाराच्या वाड्यांत गेले. तेथें त्यांचें
व त्यांच्या दोस्तांचें खलवत चाललें होतें. त्यांसही दादाभाईंनीं हेंच
सांगितलें कीं, “भांडणाचा अगदीं शांततेनें शेवट करण्याचा मी प्रयत्न
करतां, परंतु तोंपर्यंत अगदीं स्वस्थ बसण्याचें मला वचन द्या.” त्या
मंडळींनीं तें कबूल केल्यावर दादाभाईं थें मल्हाररावांकडे गेले. सरका-
रस्वारी त्या वेळीं निजलेली होती. दादाभाईंनीं बराच वेळ वाट पाहिली,
परंतु मल्हारराव महालांतूत उठून बाहेर येईनात. एकेक क्षण मोलाचा
होता, व दिरंगाई झाल्यास संकट ओढवण्याची धास्ती होती. “आपण
आपल्या सासरीं परत गेलां नाहीं तर आपली नेमणूक बंद होईल,” असा
राजकन्येला निरोप पाठवावयाचें दादाभाईंनीं ठरविलें होतें. परंतु या निरोपा-
वर मल्हाररावांचें शिक्कामोर्तब असणें अवश्य होतें. मल्हाररावांची तर शोंपें
संपेना. शेवटीं आपल्या जवळच्या सरकारी शिक्क्याचा उपयोग करण्याच

दादाभाई नवरोजी.

दादाभाईंनी ठरविलें; व बळवंतराव यशवंत यांच्या सहायानें त्यांनीं आपला बेट पार पाडला. दादाभाईंची युक्ति इतकी बेमालूम फलद्रूप झाली कीं, तो निगेप कळतांच राजकन्येचा हट्ट पार नाहीसा झाला आणि सासरीं जावयाचें तिनें कबूल केलें. अशा प्रकारें फेअरच्या चिथावणीनें उत्पन्न झालेलें भयंकर वादळ दादाभाईंच्या मुत्सद्देगिरीनें एका क्षणांत नाहीसें झालें. दादाभाईंनीं या बाबतींत जें किंचित् स्वैर वर्तन केले त्याबद्दल मल्हाराव पुढें रागावले, परंतु वाडियांनीं त्यांस स्पष्ट सांगितले कीं, “महाराज, त्या वेळीं दादाभाईंनीं जर आपल्या संमतीची वाट पाहण्यांत वेळ घालविला असता तर आपण या गादीवर आज राहिला असतां कीं नाहीं कोण जाणे !” हे शब्द मल्हारावांस पटले व सर्व राग विसरून संकट टाळल्याबद्दल त्यांनीं दादाभाईंस शाबासकी दिली.

फेअरचे व्यूह याप्रमाणें दोन्ही वेळां ढांसळून पडले त्यामुळें अगदीं बारीक सारीक गोष्टींत देखील दादाभाईंस छळावयाचें त्यानें ठरविलें. प्रजाजनांपैकीं कित्येकांस त्यानें उत्तेजन देऊन दादाभाईंकडे तक्रारी न्यावयास लावले. अनेक लोकांचीं गाव्हार्णीं मुद्दाम उत्पन्न करून त्यांची नोंद आपल्याकडे करून घ्यावयाची व माझ्याकडे अमुक मनुष्य अमुक तक्रार करीत आहे त्याबद्दल तुमचा खुलासा काय आहे, अशीं पत्रें रोजच्या रोज दादाभाईंकडे पाठवावयाचीं असा क्रम त्यानें सुरू केला. हीं असलीं पत्रें फेअरकडून आलीं कीं त्यांस उत्तर देणें भागच पडे, व हजारों खतावण्या धुंडाळून, व पूर्वींचीं दत्तरे पालथी घालून तीं उत्तरें तयार करण्यांत दादाभाई व वाडिया, बाळमंगेश वगैरे त्याचे मदतगार यांचा अतिशय वेळ जात असे. फेअरकडून ज्या तक्रारी येत असत त्या सर्व शुष्क आणि पोकळ असत, परंतु त्यांस उत्तर देणें अवश्य असल्यामुळें त्यांच्याकडे लक्ष द्यावें लागे. हा एकंदर प्रकार अतिशय त्रासाचा आणि चीड उत्पन्न करण्यासारखा होता. मोठमोठ्या सुधारणा घडवून आणण्याचे बेट दादाभाईंच्या मनांतल्या मनांत राहूं लागले, कारण फेअरकडून रोज येणाऱ्या कर्मकटकटीपुढें या बेतांविषयीं विचार करण्यास फुरसतच उरत नसे.

याचा परिणाम असा झाला की, दगदगीमुळें दादाभाई आजारी पडले आणि मानसिक त्रासामुळें तो आजार वाढूं लागला. शिवाय, कमिशनच्या रिपोर्टास जें उत्तर दादाभाईकडून गेलें होतें त्याविषयी कांहींच जबाब सरकारांतून अद्याप आला नव्हता. त्यामुळें दादाभाईच्या मनाला फार त्रास लागून राहिली. त्यांची प्रकृति दिवसंदिवस अगदी क्षीण होऊं लागली, व शेवटीं डॉक्टरच्या सल्ल्यावरून त्यांस एका अंधार कोठडीत ठेवण्यापर्यंत मजल आली. पावसाळ्याची निरुत्साही हवा पसरली. काय करावें काय नाहीं अशा मनःस्थितीत वाडिया, बाळमंगेश वगैरे मंडळींचे दिवस जाऊं लागले. कसली बडोद्याची सुधारणा आणि कसलें काय, एकदां दादाभाई बरे झाले कीं मिळवली असें त्यांस वाटूं लागलें.

अशा स्थितीत एके दिवशीं लॉर्ड नॉर्थब्रुक यांजकडून एक पत्र आलें. रिपोर्टास जें उत्तर बडोद्याहून रवाना झालें होतें त्याविषयी त्यांत कांहीं तरी मजकूर आहे असें बळवंतराव यशवंत यांस कळलें. त्यांचें दादाभाईंवर फार प्रेम असे. त्यांनीं वाडियांस ताबडतोब बोलावून आणून सांगितलें कीं, नॉर्थब्रुक साहेबांकडून असें असें पत्र आलें आहे. दादाभाईंची तब्येत त्या वेळीं फारच बिघडलेली असल्यामुळें त्यांस ही बातमी एकदम कळविणें इष्ट नव्हतें. म्हणून वाडियांनीं अगदीं संदिग्धपणें त्यांज-जवळ ही बातमी केवळ लोकवार्ता म्हणून सांगितली. परंतु रात्री पावसाची भयंकर झोड चालूं असतां मल्हाररावाकडून दादाभाईंस नेण्यासाठीं शिग्राम आला. आपल्या प्रकृतीचा यत्किंचितही विचार मनांत न आणतां दादाभाई महाराजांकडे गेले. महाराजांनीं निमूटपणें नॉर्थब्रुकचें पत्र त्यांज-जवळ दिलें. तें वाचल्यावर कोणताही विकार प्रगट न करतां 'ठीक' असें म्हणून त्यांनीं तें खालीं ठेवलें. दादाभाईंची ती शांत वृत्ति पाहून आश्चर्यचकित होऊन मल्हारराव म्हणाले, "दादाभाई, आपण बोलत कां नाहीं ?"

मल्हाररावांकडे गंभीर मुद्रेनें पहात दादाभाईंनीं उत्तर दिलें, "महाराज, सर्व लहान मोठ्या गोष्टींचा नियंता परमेश्वर आहे. त्याची तुमच्यावर

दादाभाई नवरोजी.

कृपादृष्टि आहे. आपण रिपोर्ट्स जें उच्चर घाडलें त्यास संमति दर्शविणारें हें पत्र आज नॉर्थब्रुककडून आलें.”

पूर्वीच्या सर्व अपराधांची मल्हाररावांस सरकारने क्षमा केली आहे अशा आशयाच्या नॉर्थब्रुकच्या या पत्रानंतर दादाभाईंस जरा हुरूप आला व त्यांची प्रकृति हलके हलके सुधारत चालली. तरी फेअरनास कांहीं मंदावला नव्हता; उलट तो वाढतच होता. शेवटीं दादाभाईं ठरविलें कीं, फेअरच्या वर्तनाविषयी सरकारांत तक्रार करून फेअर बडोद्याच्या रेसिडेंटच्या जागेवरून दूर करण्याविषयी मागणी करावी. याविषयी त्यांनीं मल्हाररावांचा व इतरांचा सल्ला घेतला. दादाभाईंचा बेत ऐकून मल्हाररावांस तर फार आनंद झाला. खंडेरावांच्या पक्षाच्या दरबारी मंडळीस उघड उघड उत्तेजन फेअरकडून मिळत असे व आपले दोष काढून आपणांस पदभ्रष्ट करूं पाहणारा फेअर आहे अशी मल्हाररावांची पुरी खात्री होती. फेअर बडोद्यांतून गेला तर आपल्या डोक्यावर सदैव टांगलेली नंगी तरवार दूर होईल अशी मल्हाररावांची कल्पना असल्यामुळे त्यांनीं दादाभाईंच्या सूचनेस अगदीं मनापासून दुजोरा दिला. नंतर फेअरच्या हातून झालेल्या गैर वर्तनाची एक खुलासेवार यादी तयार करून फेअर जांपर्यंत रेसिडेंट आहे तोंपर्यंत माझ्या हातून कांहीं सुधारणा होणे शक्य नाहीं, बडोद्याची सुधारणा व्हावी अशी सरकारची इच्छा असेल तर फेअरला दूर करावा, अशा प्रकारचा एक खलिता दादाभाईंनीं लिहून काढला, आणि तो व्हायसरॉयांकडे रवाना करण्यासाठीं फेअरकडे पाठवून दिला.

यानंतर दोन तीनच दिवसांनीं जी एक वाईट गोष्ट घडून आली ती झाली नसती तर बडोद्याचें राज्य दादाभाईंच्या हातून कल्पनेपलीकडे सुधारलें गेलें असतें. ती गोष्ट अशी. रोज सकाळीं स्पेट करावयास जावयाचा फेअरचा क्रम असे. फेअर परत येईपर्यंत त्याचा गडो एक सरबताचा पेल्या तयार करून त्याच्या टेबलावर ठेवी, आणि फिरून परत आल्याबरोबर त्या पेल्यांतील सरबत पिऊन आपल्या कामाला लागावयाचें असा फेअरचा रोजचा प्रघात असे. हा क्रम कित्येक महिने अव्याहत

चालला होता. १८७१ च्या नव्हेंबर ता. ९ रोजी सकाळी फेअर रपेट करून परत आला व नित्याप्रमाणे त्याने टेबलावरील सरबताचा पेला आपल्या तोंडाला लावला. सरबताचा एक घोट घेतला असेल नसेल नोंच त्याचे तोंड कडू झार झाले. सरबतांत कांहीं तरी विषारी पदार्थ आला पाहिजे अशी शंका येऊन फेअरने ताबडतोब तोंडातील चूळ रांड्यांत जोराने ओकून टाकली. त्याबरोबर दगडावर विषारी वष उठला ! लगेच काय झाले याची हकीगत चिठोविर लिहून ते सरबत परीक्षणासाठी फेअरने सिव्हिल सर्जनकडे पाठवून दिले. सिव्हिल सर्जनने त्या सरबतांत arsenic होते असा निकाल दिला. फेअरने या सर्व प्रकरणाचा रिपोर्ट तयार करून व्हाइसरॉयकडे पाठवून दिला. मात्र झालेल्या हकिगतीचा यत्किंचितही बोभाटा होऊं न देण्याची त्याने खबरदारी घेतली. याप्रमाणे दादाभाईच्या तक्रारपत्रकाबरोबरच फेअरचा हा रिपोर्टही सरकारकडे गेला.

दादाभाईनी सरकारकडे पाठविलेल्या तक्रारीचा चांगला उपयोग झाला. फेअरला रेसिडेंटच्या जागेवरून काढण्यांत येऊन त्याच्या जागी सर पेली यांस नेमण्यांत आले; आणि पेली साहेबांस सुद्धा रेसिडेंट या नात्याने नवे तर गव्हर्नर जनरलचे एजेंट म्हणून पाठविण्यांत आले. पेलीसाहेब फार विद्वान व सज्जन असून दादाभाईस मदत करण्याची त्यांची बळकट इच्छा होती. परंतु दुर्दैव हें की, फेअरवर विष-प्रयोग करण्याचा जो प्रयत्न झाला त्याचा तलास लावण्याचा हुकूम पेली यांस झालेला होता.

सर लुइस पेली यांस दादाभाईबद्दल इतका आदर होता की, बडोद्यास आल्यावर दोन तीन दिवसांनी त्यांनी खंडेरावच्या पक्षाच्या सर्व मंडळीस एके ठिकाणी जमविले, व दादाभाईस तेथे घेऊन जाऊन सर्वांस बजावून सांगितले की, "तुमचे खरे धनी दादाभाई आहेत. तुमच्या कांहीं तक्रारी असतील तर त्या माझ्याकडे न आणतां त्यांच्याकडे एकदम नेत जा. माझा तुमचा कांहीं संबंध नाही. मला मध्ये घालून दादाभाईच्या मार्गात

दादाभाई नवरोजी.

अडथळे आणण्याचें तुमच्या मनांत असेल तर तें अत्यंत निंद्य होय, व तें मला बिलकुल खपणार नाहीं. तुम्ही दादाभाईस मदतच केली पाहिजे.” या खंडेरावपक्षीय जुन्या मंडळीच्या हातून दादाभाईस मदत होणें तर अशक्यच होतें, परंतु प्रत्यक्ष अडचणी उत्पन्न करण्याचें पेलीसाहेबांनीं बंद केल्यावर दादाभाईस अप्रत्यक्षपणें खालीं ओढण्याचें एक साधन लवकर या जुन्या मंडळीच्या हातीं आलें.

दादाभाई बडोद्यास येण्यापूर्वीं अशी पद्धत असे कीं, राज्यांतील एखाद्या माणसाचें कोर्टांत कांहीं काम असलें कीं, महाररावांनीं वादीस व प्रतिवादीस स्पष्ट सांगावयाचें कीं, तुमच्यापैकीं जो मला अधिक पैसा नजराणा म्हणून देईल त्याच्या तर्फेचा निहाल देण्यांत येईल. अशा प्रकारें न्यायाचे अगदीं उघड उघड लिलांव चालत असत. कित्येकांच्या असल्या खंडण्या खजिन्यांत जमा व्हावयाच्या अद्याप राहिल्या होत्या. अमुक माणसाकडून इतकी खंडणी अमुक तारखेस जमा व्हावयाची अशा तऱ्हेचे व्यवस्थित हिशोब व्हांवतून मांडलेले होते. दादाभाईंनीं रा. रा. बाळमंगेश यांस न्यायाधीश नेमलें होतें. न्यायाच्या विक्रीचा तो विचित्र हिशोब पाहून बाळमंगेश घाबरून गेले व त्यांनीं दादाभाईस विचारलें कीं, या येणें असलेल्या न्यायाच्या किंमती खरोखरच वसूल करावयाच्या किंवा कसें ? बाळमंगेश यांनीं सांगितलेली हकीगत ऐकून दादाभाईस महदाश्चर्य वाटलें व त्यांनीं स्पष्ट बजावलें कीं, असल्या कोणत्याही रकमांची सरकारांत जमा होऊं द्यावयाची नाहीं. दादाभाईंचा हा हुकूम महाररावांच्या कार्नी गेला तेव्हां त्यांस किंचित राग आला, पण दादाभाई करतील तें चांगल्या-साठींच करतील असा विचार करून त्यांनीं आपला राग विशेष दाखविला नाहीं. जुन्या मंडळीला येथें बरोबर संधि सांपडली. त्यांनीं महाररावांस असें सांगण्याचा क्रम सुरू केला कीं, “महाराज, तुम्ही ज्या नजराण्यांचे ठराव केलेत त्यांच्याशीं दादाभाईंचा काय संबंध ? ते पैसे तुमचे आहेत. या बाबतींत दादाभाईंनीं सरकारच्या हक्कांची पायमल्ली चालविली आहे.” या मसलतीमुळे महारराव बिथरून गेले व त्यांनीं

आग्रह धरला की, पूर्वी ठरलेले हे नजराणे घेतलेच पाहिजेत. परंतु असल्या चाग्याने गडबडून जाण्याइतके दादाभाई कच्च्या दिलाचे नव्हते. त्यांनी महाररावांस खडखडीत उत्तर दिले की, “महाराज या नजराण्यांच्या पैशांपैकी एका पैला तुम्ही स्पर्श केलात की मी तडक स्टेशनाची वाट धरून गेली.” महाररावांची स्थिति यानंतर अगदी विलक्षण होऊन गेली. धड दादाभाईच्या जळजळीत निस्पृहतेला धिःकारण्याचे त्यांना धैर्य होईना, धड जुन्या मंडळांतील चहाडखोर दरबान्यांस दड्डावून गप्प बसविण्याइतका जोरही त्यांच्या अंगी नव्हता. काय करावे काय नाही असे त्यांस होऊन गेले. एके दिवशी त्यांच्याशी बोलतां बोलतां वाडिया सहज म्हणाले, “महाराज, आम्ही या गोष्टी आमच्या स्वार्थासाठी कां करतो ? आमचे काय ! दादाभाई बडोद्यांतून केव्हां तरी जाणारच, मी जाणार, आणि ही जुनी दरबारी मंडळीही कांहीं येथे कायमची नाहीत ! तुम्ही मात्र येथे रहाल ! तुमच्या हितासाठी सगळ्या गोष्टी झाल्या पाहिजेत; आणि तीच आमची खटपट आहे.”

या बोलण्याने महारराव थोडेसे चमकले. वाडियांचे बोलणे ऐकून त्यांची सदसाद्विवेकबुद्धि जागृत झाली, व विचारपूर्वक ‘हं हं’ असे म्हणून ते स्वस्थ बसले.

हे नजराण्यांसंबंधीचे भांडण किती तरी दिवस चालू होते. हे एकच भांडण सुरू होते असे नव्हे, तर कांहीं ना कांहीं तरी बारीक सारीक गोष्ट उकरून काढून दादाभाईविषयी महाररावांचे मन कलुषित करण्याचा जुन्या मंडळाने सपाटा चालविला. फेअरसारखा शत्रु वाटेवेगळा झाल्यामुळे जो कांहीं हुरूप दादाभाईस आला होता त्यावर या नव्या कुरबुरीमुळे विरजण पडू लागले. सर लुइस पेली यांचे लग्न झाले नव्हते व चैनीकडे त्यांची थोडीशी प्रवृत्ति होती. या गोष्टीचा फायदा घेऊन पेलीसाहेबांविषयी कुजक्या बातम्या उठविण्यासही जुन्या दरबान्यांनी प्रारंभ केला. कांहीं पैशाची गोष्ट निघून दादाभाईंनी ती महाररावांकडे मंजुरीसाठी पाठविली की, या दरबान्यांनी म्हणावे, “महाराज, मंजुरीचा हा

दादाभाई नवरोजी.

नुसता तमाशा आहे. आम्हाला तर यांत कांहीं अर्थ दिसत नाही. लोक तर म्हणतात राज्याचे मालक, चालक सर्व कांहीं दादाभाई ! महारराव आपले-पण जाऊ द्या. आम्ही या गोष्टी सरकारजवळ कशाला बोलाव्या !” महाररावांच्या अंतःकरणांत या विषयाच्या पिचकाच्या मारण्याचें काम अव्याहत चालू झालें. याचा परिणाम असा झाला की, दादाभाईविषयी महारराव अत्यंत संशयग्रस्त झाले, व दादाभाईच्या कोणत्याही म्हणण्याला झटकन संमति द्यावयाची नाही, प्रत्येक बाबीला हजार फांटे फोडावयाचे असं वर्तन त्यांनीं आरंभिलें. शेवटीं या एकंदर प्रकाराची दादाभाईस अगदीं चीड आली. शेवटीं, त्यांनीं महाररावांस सांगितलें कीं, एकजात सर्व जुन्या दरवान्यांना राज्याबाहेर घालवून तरी द्या, नाही तर माझा राजीनामा तरी मंजूर करा.

हा खटका पेलीसाहेबांच्या कानांवर गेला तेव्हां त्यांनीं दादाभाईस बोलावून घेऊन त्यांचीं आर्जेवं केलीं कीं, तुमच्यासारख्या मंडळीच्या मदतीची संस्थानास अत्यंत जरूर आहे, होईल तितकें करून तुम्ही रहा. परंतु, दादाभाईंनीं त्यांस आपली अडचण खुलासेवार समजावून सांगितल्यावर पेलीसाहेबांची खात्री पटली. त्यांनीं महाररावांची गांठ घेतली, व जुन्या दरवान्यांच्या मूर्खपणामुळें दादाभाईच्या कामांत व्यत्यय येऊन संस्थानचें केवढें अहित होत आहे तें त्यांस समजावून सांगितलें. पुष्कळ बोलणें झाल्यावर महाररावांनीं कबूल केलें कीं, मी सर्वांस घालवून देतो, पण दामोदरपंतास दूर करावयास मी कधींही तयार होणार नाहीं. वास्तविक स्थिति अशी होती कीं, दामोदरपंत म्हणजे महाररावांच्या दुष्ट मसलतगारांचा राजा होता. दामोदरपंत जाऊन इतर लोक राहिले तरी हरकत नव्हती. पण दामोदरपंतास ठेवून इतर लोकांस घालविणें म्हणजे खोकला झाल्यावर फक्त आंघोटी पदार्थ खाऊन इतर पदार्थ वर्ज्य करण्यासारखें होतें. यामुळें महाररावांच्या म्हणण्यास दादाभाई कबूल होईनात व अखेर बडोद्याहून जाण्याचा निश्चय त्यांनीं जवळ जवळ कायम केला.

मध्यंतरीं फेरच्या विप्रयोगाविषयीची चौकशी जोरानें चालू होती.

मुंबईचे पोलीस कमिशनर फ्रँक सूटर हे मुद्दाम बडोद्यास आले होते, व त्यांस मदतगार म्हणून अहमदाबादचे गजानन विठ्ठल काम करित होते. वाडिया हे बडोद्याच्या फौजदारीचे काम पहात असत. दामोदरपंताने फौजदारी खात्यामार्फत कधी arsenic आणले होते काय ? किती आणले होते ? इतके आणण्याची खरोखरीच जरूरी होती काय ? वगैरे अनेक प्रश्नांस वाडियांना उत्तरे द्यावी लागली. तीन चार अरब नोकरांच्या घरांची झडती घेण्यांत आली. परंतु इतका खटाटोप करून कांहीं सुद्धा निष्पन्न होईना. शेवटी फ्रँक सूटर निराश होऊन मुंबईस परत जावयाच्या विचारांत होते, इतक्यांत—

फेअरच्या तैनातींत असलेला एक मराठा नाईक व एक अरब चाऊस यांनी कबुली दिली की, दामोदरपंताच्या सांगण्यावरून आम्ही फेअरच्या सरबतांत arsenic घातले होते. या कबुलीमुळे दामोदरपंत अपराधी ठरत होता. परंतु, दामोदरपंतास माफीचा साक्षीदार करण्यांत आले व मल्हाररावांवर खटला करण्यांत आला.

इतके झाल्यावर दादाभाईस बडोद्यांत रहाणे शक्यच नव्हते. वाडिया, वाळमंगेश वगैरे मंडळीसह ते मुंबईस परत आले. मल्हारराव कितीही वाईट असले तरी फेअरवर विप्रप्रयोग करण्याइतके नीच अंतःकरणाचे ते खास नाहीत असे दादाभाईस वाटत होते. परंतु दामोदरपंताने मल्हाररावांचे नांव सांगितल्यावर त्याविरुद्ध काहींच लेखी पुरावा पुढे करणे शक्य नव्हते. मल्हाररावांविरुद्ध सुरु होणाऱ्या खटल्यांत मुंबईचे सॉलिसिटर्स जेफरसन अँड पेन हे काम करणार होते, व त्यांस भाईशंकर नानाभाई हे मदतगार होते. मल्हाररावांच्या वाजूचा पुरावा तयार करण्यासाठी भाईशंकर नानाभाई बडोद्यास गेले. परंतु जुन्या मंत्रीमंडळाच्या सांगणीवरून बडोद्यांतील सर्व लोकांनी कानांवर हात ठेवून कोणत्याही प्रकारची साक्ष देण्याचे नाकारले. कोणीही कांहींही सांगेना, तेव्हां भाईशंकर नानाभाई मुंबईस दादाभाईकडे येऊन म्हणाले की, आतां करावयाचे कसे, ते पाहून आपल्या बडोद्याच्या कारभारांतील जे कांहीं कागदपत्र वाडियां-

दादाभाई नवरोजी.

जवळ होते ते सर्व दादाभाईंनी भाईशंकर यांच्या स्वाधीन केले. इंग्लंड-मधील त्या वेळचे सर्वोत्कृष्ट कायदेपंडित सार्जेंट बॅलंटाईन यांस १०००० गिनी देऊन मल्हाररावांचे काम चालविण्यासाठी बोलावण्यांत आले होते व ते इंग्लंडहून निघालेही होते. एडन बंदरांत त्यांच्या हाती पडतील अशा बेताने दादाभाईंचे कागदपत्र पाठविण्यांत आले. एडनहून मुंबई येईपर्यंत बॅलंटाईननी ते कागदपत्र वाचले व मल्हाररावांच्या बाजूचे पुरावा तयार केला. मुंबईस आल्याबरोबर त्यांनी दादाभाईंची गांठ घेतली व तयार केलेला पुरावा त्यांस सांगितला. तो असा की, फेअरला विष-प्रयोग करण्याचा ज्या दिवशी प्रयत्न झाला त्याच्या आधीच तीन दिवस फेअरला काढून टाकण्याविषयीचा खलिता दादाभाईंनी सरकारला पाठविला होता. ही गोष्ट मल्हाररावांस पूर्णपणे माहित होती. तेव्हां, फेअरचे व मल्हाररावांचे वैर होते असे जरी गृहीत धरले तरी सनदशीर मार्गाने फेअरला दूर करण्याचा प्रयत्न केल्यानंतर बेकायदेशीर वाममार्गाचा अवलंब करण्याचे मल्हाररावांस कांहीच कारण नव्हते.

बॅलंटाईनच्या या पुराव्यास दादाभाईंनी संमति दिली. याच पुराव्याच्या जोरावर मल्हाररावांची बाजू बॅलंटाईननी कोर्टात पुढे मांडली, व आनंदाची गोष्ट ही की, दामोदरपंताची साक्ष फुकट जाऊन कोर्टाने 'Not proved' असा निकाल दिला, व मल्हारराव सुटले.

याप्रमाणे दादाभाईंच्या दिवाणगिरीचा किंचित् उदास असा शेवट झाला. अनेक अडचणी असूनही राज्यव्यवस्थेत त्यांनी सुधारणा केल्या, न्यायखात्यांतिल नजराणे घेण्याची वाईट पद्धति त्यांनी पार मोडून टाकली, कायद्यांचे कोडही त्यांनी सुधारून वाढविले, हे सर्व खरे. परंतु ज्या ईर्ष्येने व उत्साहाने ते बडोद्यास आले त्याचा अगदी पुरा अंत होऊन त्यांना बडोद्यांतून जावे लागले. बडोद्याची नोकरी पतकरण्यापूर्वी दादाभाईंच्या मनांत अनेक आकांक्षा होत्या. देशी संस्थानिकांना मनापासून मदत करून त्यांचा दर्जा आपण वाढवू, संस्थानांची मुलकी, लष्करी, न्याय वगैरे खाती अत्यंत सुधारून संस्थानिक प्रजेला ब्रिटिश प्रजेपेक्षां हजारों

दिवाणगिरी.

पटींनीं सुखी करूं व ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना लाजेनें खालीं मान घाला-
वयास आपण लावूं, वगैरे आशा हृदयाशीं प्रेमानें धरून दादाभाईंनीं
बडोद्यांत पाय घातला होता. म्हणून बडोद्याच्या कारकीर्दीचें असें पर्य-
वसान झालेलें पाहून दादाभाईंना वाईट वाटलें. तथापि त्यांचा
चितपणा व गंभीरपणा विलक्षण होता. आपल्या हातून फारसें कार्य
झालें नाहीं तर नाहीं, आपण अंतःकरणापासून केलेल्या खटपटीच्या
पायावर पुढें कोणी तरी राज्यसुधारणेची इमारत उभारील, असा विचार
करून बडोद्यांत घालविलेले दिवस एखाद्या दुष्ट स्वप्नाप्रमाणें विसरून
टाकण्याचें दादाभाईंनीं ठरविलें.

प्रकरण ६ वे.

—:0:—

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम.

मुंबईस आल्यानंतर दादाभाई स्वस्थ बसले नाहीत. स्वस्थ बसणे हा त्यांचा स्वभावच नव्हता. सतत उद्योग आणि लोकसेवा याशिवाय त्यांचे दुसरे कांही ध्येयच नव्हते, ते दादाभाई हात जोडून विश्रांति घेत

राहतील, ही गोष्ट शक्यच नव्हती. सन १८७५ मध्ये मुंबई कार्पोरेशन- ते मुंबईच्या कार्पोरेशनचे सभासद झाले व टाऊन मधील काम. कौन्सिलांतही त्यांनी प्रवेश केला. या दोन्ही संस्थांचे

काम त्यांनी एक वर्षभर अतिशय हौसेने व दक्षतेने केले. त्या वेळी मुंबईस हल्लीच्या सारखी पाण्याची व्यवस्था नव्हती. नळ नसल्यामुळे इतर खेडेगांवांप्रमाणे विहिरी व तलाव यांतील पाण्याचा उपयोग शहरवासी लोक करीत असत. ही गैरसोय दूर करण्यासाठी विहार येथे पाण्याचा एक अजस्र सांठा बांधवून तेथून नळांच्या सहाय्याने मुंबईस पाणी पुरवावे असे सरकारने ठरविले. या कामाला फार पैसा लागावयाचा हे उघड होते. सरकारचे म्हणणे असे की, खर्च होणाऱ्या पैशांपैकी बराच मोठा भाग मुंबईच्या म्युनिसिपालिटीने सोसावा. हा प्रश्न म्युनिसिपालिटीपुढे चर्चेला निघाल्यावर दादाभाईंनी सवाल केला की, सरकार म्हणत आहे इतक्या रकमेची या कामाला खरोखरच जरूर आहे की काय ? मुंबईची लोकसंख्या, लोकांना लागणाऱ्या पाण्याचा अदमास वगैरे गोष्टीसंबंधाने माहिती व आंकडे गोळा करून दादाभाईंनी असे सिद्ध केले की, दर माणशी दररोज सरासरी १७ गॅलन पाणी लागते असा जो सरकारी हिशोब आहे तो चुकला आहे; १४ ग्यालन पाणी घुरे होते; व या मूळांतल्या चुकीमुळे म्युनिसिपालिटीपार्शी सरकार मागत आहे ती रक्कम ५० लक्ष रुपयांनी जास्त आहे. या मुद्यावर बराच वादविवाद झाला. आपली चूक कबूल करणे सरकारी कामगारांच्या जीवावर आले. परंतु दादा-

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम.

भाईच्या बिनतोड आंकड्यांपुढे लटपट चालणे शक्य नव्हते. हे अधिक आकारलेले पन्नास लक्ष रुपये कमी करून बाकीचे पैसे आम्ही देतो, आणि तसे होत नसेल तर आम्हांला ही तुमची पाण्याच्या सोयीची योजना गैरसोयीची वाटते आणि म्हणून पसंत नाही, असा दादाभाईच्या माहितीच्या जोरावर म्युनिसिपालिटीने हट्ट धरला. शेवटी, सरकाराने म्युनिसिपालिटीचे म्हणणे कबूल केले, विहार तलावाचे काम सुरु झाले, आणि दादाभाईच्या उद्योगाने म्युनिसिपालिटीचे पन्नास लाख रुपये वांचले. सन १८७६ मध्ये त्यांनी कारपोरेशन मधील आपल्या जागेचा राजीनामा दिला.

ह्यापुढे अडीच तीन वर्षेपर्यंत नमूद करण्यासारखे असे कोणचेच मोठे काम त्यांनी हाती घेतले नाही. तथापि १८७३, मध्ये फॉसेट कमिटी (Fawcett Committee) पुढे त्यांनी आपल्या सार्क्षीत जे सांगितले होते की, राज्यव्यवस्थेच्या दृष्टीने मोठ्या अधिकाराच्या आणि जबाबदारीच्या जागा हिंदुस्थानातील लोकांस देणे अत्यंत इष्ट आणि जरूरीचे आहे, त्यासंबंधी त्यांनी सर पेरी यांच्याशी आतां पत्रव्यवहार सुरु ठेविला होता. शिवाय, सर डेव्हिड वेडरबर्न यांच्याशी पत्रद्वारे मागणी करून हिंदुस्थानांत आलेल्या गोऱ्या नोकर लोकांच्या पगारांचे व पेन्शनचे आंकडे सरकारी दसरी गुप्त ठेवलेले असत, ते प्रसिद्ध करण्याबद्दल त्यांनी तगादा लाविला; आणि मि. हिंडमन यांच्या बरोबर हिंदुस्थानासंबंधाच्या अनेक प्रश्नांविषयी पत्रद्वारे त्यांनी बरीच चर्चा केली.

सन १८७६ ते सन १८७९ ही तीन वर्षे दादाभाईच्या मनांत निराशा उत्पन्न करण्यासारखी गेली. लॉर्ड लिटनची कारकीर्द सुरु होती आणि त्यांच्या अनुदार धोरणामुळे ज्या अढळ विश्वासावर दादाभाईच्या राजकीय चळवळीची भिस्त होती, तोच विश्वास डळमळला. हिंदुस्थानांतल्या अधिकाऱ्यांची अरेरावी चालते याचे कारण निराशा. त्याची गंधवार्ताही विलायतेंतील मुत्सद्यांना लागत नाही, आणि हिंदुस्थानच्या लोकांचे गाऱ्हाणे जर थेट पार्लमेंटपर्यंत पोहोचविले

दादाभाई नवरोजी.

तर आपल्या तक्रारी दूर करण्याइतकी न्यायप्रियता विलायतच्या लोकांत आहे, ही भावना दादाभाईंस राजकारणांत नेहमी उत्साह देत असे. परंतु लिटनशाहीनें दादाभाईंचें अंतःकरण विषण्ण झालें. लॉर्ड लिटनसारखे उच्च कुलांत जन्मलेले व सुशिक्षित इंग्रज लोक अधिकारी झाल्यावर असे अन्यायानें वागतात याबद्दल दादाभाईंस आश्चर्य वाटलें. हिंदुस्थानच्या लोकांच्या कल्याणाविषयींचीं बोलणीं, ठरावांतील व जाहीरनाम्यांतील उदार वचनें हीं सर्व उधारच होणार कीं काय, आणि इंग्रजांचे न्यायप्रियतेचे उद्गार म्हणजे आमच्या डोळ्यांत धूळ फेंकण्यासाठीं पद्धतशीर रचलेलें अवाढव्य ढोंगच आहे कीं काय, अशा शंका दादाभाईंच्या मनांत आल्यावांचून कशा राहतील ? याच वेळीं काबूलच्या अमिराशीं ब्रिटिशांची लढाई झाली; तिला अतोनात पैसा खर्च झाला, आणि तो सर्व ब्रोजा हिंदुस्थानच्या तिजोरीवर बसविण्यांत आला. यामुळें दादाभाईंचें अंतःकरण विदीर्ण झालें. त्यांचें म्हणणें कीं, अफगाणिस्थानच्या बाजूनें ब्रिटिश राज्याला धक्का पोंचण्याचा संभव म्हणून इंग्रजांनीं लढाई केली, तिचा फायदा ब्रिटिश राज्याला झाला, आणि खर्च तेवढा हिंदुस्थानचा काय म्हणून ? हिंदुस्थान दरिद्री आहे हें विलायतेस कोणी कळवीत नसावें, असें वाटून दादाभाईंनीं हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याचा प्रश्न हातीं घेतला. हिंदुस्थानची प्रजा सुखी व संपन्न आहे असें ब्रिटिश मुत्सद्यांच्या मनांत कोणी भरवून दिलें असेल तर ती कल्पना सप्रमाण खोडून काढण्याचें दादाभाईंनीं मनांत आणिलें. हिंदुस्थानची लोकसंख्या, लोकांची मिळकत, व्यापार, शेती, सरकारी कर, येथील लोकांस खाण्यास लागणारे पदार्थ, साधारण मनुष्यास अवश्य लागणाऱ्या कपड्याचा खर्च, इत्यादि बारीक सारीक गोष्टींची निर्दोष व सांगोपांग माहिती मिळवून त्यांनीं आंकडे तयार केले. इतर युरोपियन, अमेरिकन, आफ्रिकन वगैरे राष्ट्रांतील लोकांची असल्या प्रकारची माहिती मिळवून, या सर्व माहितीच्या आधारेणें, “ हिंदुस्थानचें दारिद्र्य ” (Poverty of India) व “ हिंदुस्थानची

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम.

काय गत होणार ! ” (Condition of India) हे दोन निबंध सन १८८० मध्ये त्यांनी प्रसिद्ध केले.

मध्यंतरी, सन १८७६ साली, पावसाचें अवर्षण होऊन हिंदुस्थानांत भयंकर दुष्काळ पडला. या गोष्टीने दादाभाईस विशेष विचारग्रस्त केलें.

हिंदुस्थानांत पडणाऱ्या दुष्काळांचें खरें कारण केवळ अनावृष्टि किंवा

दुष्काळावरील अतिवृष्टि येवढेंच नाही, तर बेजबाबदार राज्यपद्धतीकडे याचा बराच दोष आहे अशी त्यांची खात्री झाली होती. सन १८७६ सालचा दुष्काळ फारच तीव्र होता, आणि त्याबद्दल इतका बोभाटा झाला की, त्यासंबंधी चौकशी करण्याकरतां सरकारकडून दुष्काळ कमिशन नेमण्यांत आलें. हें कमिशन सन १८८० मध्ये बसलें, व ह्या कमिशनने केलेल्या रिपोर्टासंबंधानें एक लेख तयार करून तो दादाभाईनीं सन १८८१ च्या जानेवारी महिन्यांत स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठविला. तो नटेशनच्या पुस्तकांत परिशिष्ट 'ई' येथें छापला आहे. कमिशनने आपल्या रिपोर्टांत लिहिलें होतें की, दुष्काळ घालविण्याचा उपाय करावयाचा असेल तर इंग्रज लोकांस अधिक नोकऱ्या घ्याव्या आणि एक मोठें शेतकी खातें काढावें. हिंदुस्थानच्या उत्तम राज्यकारभाराबद्दल मोबदला म्हणून ६५००००००० पाँड प्रतिवर्षीं हिंदी लोकांकडून मिळालेच पाहिजेत. परंतु दादाभाईनीं आपल्या लेखांत असें दाखविलें की, हे उपाय नसून अपाय आहेत; दुष्काळावर खरा उपाय काढावयाचा असेल तर हिंदुस्थानाचा द्रव्यशोष थांबवा. कराचें ओझे युनायटेड किंग्डमवर शेंकडा ८ आहे तर हिंदुस्थानावर शेंकडा २२ आहे, आणि पहिल्याचें उत्पन्न १०००;०००,००० पाँड आहे तर हिंदुस्थानचें उत्पन्न त्याच्या एक तृतीयांशही नाही; विलायतेंत सर्व कर तेथल्या लोकांच्या हितासाठीं खर्च होतो, आणि हिंदुस्थानचा सर्व पैसा बाहेरच गडप होतो. तेव्हां इतका पैसा नेणारी नोकरशाही थांबवा आणि एतद्देशीय लोकांस मोठ्या पगाराच्या जागा द्या.

सन १८८१ मध्ये दादाभाई पुनः मुंबईच्या कार्पोरेशनचे सभासद

दादाभाई नवरोजी.

शाले. हिंदुस्थानचे व्हाइसरॉय लॉर्ड लिटन परत गेले व राज्याची सूत्रे लॉर्ड रिपन साहेबांच्या हातीं आलीं. या दोन अधिकाऱ्यांत विलक्षण फरक होता. लॉर्ड रिपन हे फार उदार अंतःकरणाचे असून त्यांना हिंदुस्थानच्या कल्याणाची फार कळकळ होती. त्यांच्या काँग्रेसची स्थापना.

कारकीर्दीत दादाभाईंच्या अंतःकरणावर लिटनशाही मुळें पसरूं लागलेली निराशेची छाया बरीचशी दूर झाली. ईस्ट इंडिया असोसिएशनची मुंबईची शाखा कमकुवत होऊन जागच्या जागी थंड पडल्यासारखी झाली होती, तिच्यांत त्यांनीं नवजीवन घातलें. सन १८८२ मध्ये लॉर्ड क्रोमर यांनीं जकाती उठविल्यामुळें दादाभाईंस फार आनंद झाला, कारण ते स्वतः संरक्षक जकात पद्धतीच्या विरुद्ध होते. शिवाय, स्थानिक स्वराज्यपद्धतीचा पाया घालण्याचा हिंदुस्थान सरकारकडून विचार सुरू झाल्यामुळें दादाभाईंस पुष्कळ आशा वाटू लागली. रिपन साहेबांची कारकीर्द सन १८८४ सालीं संपून ते परत जाण्यास मुंबईस आले, तेव्हां त्यांच्याविषयींचा आदर व्यक्त करण्यासाठीं मुंबईच्या लोकांची मोठी जाहीर सभा नोव्हेंबरच्या २९ तारखेला झाली. त्या सभेंत बोलतांना दादाभाईंनीं रिपनसाहेबांची फार प्रशंसा केली, व लाट-साहेबांस 'धर्मात्मा रिपन' (Ripon the Righteons) हें नांव खरोखर शोभत आहे असें त्यांनीं सांगितलें.

सन १८७६ ते १८७९ ह्या सालांत दादाभाईंच्या मनांत जितका निरुत्साह उत्पन्न झाला होता तितका त्यांचा उत्साह सन १८८२ ते १८८५ सालच्या गोष्टींनीं वाढविला. १८८५ मध्ये लॉर्ड रे, मुंबईचे गव्हर्नर, यांनीं दादाभाईंस मुंबईच्या कायदे कौन्सिलाचे सभासद नेमिलें. या वर्षीं रिपन टेकनिकल स्कूल मुंबईस काढण्याच्या कामीं दादाभाईंनीं पुष्कळ मेहनत घेतली. या वेळीं त्यांचें वय ६० वर्षांचें झालें होतें. तीस चाळीस वर्षांपूर्वीं इंग्रजांच्या राज्यपद्धतीवर सर्व लोक भुलून गेले होते, परंतु या वेळीं लोकांत बरीच जागृति होऊन त्यांची दृष्टि निवळली होती. तेव्हां तिचा फायदा घ्यावा, व राजकीय चळवळ मधून मधून तुटक रीतीनें

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम.

न चालवितां तिला शिस्त लावावी, नाही तर इतक्या दिवसांची आपली खटपट वायां जाईल, असें दादाभाईस आतां वाटूं लागलें. इलबर्ट विलाच्या विरुद्ध गोऱ्या लोकांनीं केवढी ओरड केली होती ती त्यांनीं इंग्लंडांत असतांना पाहिली होती, व त्यावरून हिंदी लोकांनीं कशा तऱ्हेनें चळवळ केली पाहिजे ह्याचा त्यांनीं अदमास ठरविला होवा. ते इतर पुढाऱ्यांस म्हणत कीं, आपल्या चळवळींत जर कांहीं जोम आणि सामर्थ्य आणावयाचें असेल तर नुसती एकट्या दुकट्या प्रांतांत खटपट करून भागणार नाही, सर्वद राष्ट्रांतील लोकांच्या इच्छा व भावना एकजीव झाल्या पाहिजेत आणि सर्वांची एकदिलानें चळवळ झाली पाहिजे. ह्या त्यांच्या विचारांचें मूर्तस्वरूप म्हणजेच १८८५ सालीं झालेली राष्ट्रीय सभेची स्थापना होय. हिच्या अधिवेशनाच्या कामीं दादाभाईंनीं फार परिश्रम केले. या पहिल्या बैठकींत त्यांनीं तीन ठरावांवर भाषणें केलीं. ते ठराव असेः—हिंदुस्थानच्या राज्यपद्धतीची चौकशी करण्यासाठीं एक रॉयल कमिशन नेमावें, कायदे-कौन्सिलांची वाढ व सुधारणा व्हावी, आणि आय्. सी. एसची परीक्षा इंग्लंडमध्ये व हिंदुस्थानांत, दोन्ही देशांत, एकाच वेळीं घ्यावी.

काँग्रेस आटपल्यावर १८८६ मध्ये दादाभाई विलायतेस गेले. जुलई महिन्यांत पार्लमेंटची नवीन निवडणूक व्हावयाची होती. पार्लमेंटांत हिंदुस्थानच्या संबंधाच्या प्रश्नांची चर्चा वरचेवर चालूं रहाण्यास हिंदुस्थानचा कोणी मनुष्य पार्लमेंटचा सभासद झाल्यास फार फायदा होईल असें दादाभाईस पुष्कळ दिवस वाटत होतें. हें आपलें म्हणणें सुंबई-

पार्लमेंटमध्ये शिरण्याचा इलाखा सभेच्या (Bombay Presidency Association) एका बैठकींत त्यांनीं सर्वा-प्रथम प्रयत्न. पुढें मांडलें. राजकीय युद्धाचें खरें रणक्षेत्र

पार्लमेंट होय, हें त्यांचें म्हणणें इतर पुढाऱ्यांस पटलें व त्याप्रमाणें पार्लमेंटमध्ये शिरण्यास लायख मनुष्य कोणी असेल तर इंग्लंडांत नांव गाजविलेले दादाभाईच होत असें सर्वजण म्हणूं लागले. ह्या त्यांच्या म्हणण्याप्रमाणें त्यांनीं दादाभाईस आग्रह केल्यावरून ते विलायतेस गेले. होबोर्न

दादाभाई नवरोजी.

परगण्यातर्फे निवडणुकीस उभे रहावयाचे असे त्यांनी ठरविले. प्रथम होबोर्न लिबरल असोशिएशनच्या कार्यकारी मंडळाच्या ता. १८ जूनच्या बैठकीत असा ठराव पास झाला की, होबोर्नच्या मतदार संघाने दादाभाईस मते देण्याची शिफारस करावी. ता. १९ जून रोजी दादाभाईंनी या परगण्यांतील मतदारांस उद्देशून एका जाहीर संदेशपत्रक प्रसिद्ध केले. त्यांत त्यांनी आपण हिंदुस्थानांत केलेल्या कामगिरीचा उल्लेख केला होता. आयर्लंडास स्वराज्य देण्याचा प्रश्न त्या वेळीं प्रामुख्याने पुढे होता, तेव्हां आयर्लंडची मागणी कशी न्याय्य आहे हे दाखवून त्यासाठी झटण्याचे आश्वासन त्या पत्रकांत दिले होते, आणि मी हिंदुस्थानचा रहिवाशी आहे, तेव्हां तीस कोटी लोकांचा—सर्व जगांतील लोकसंख्येच्या सहाव्या हिस्शाच्या लोकांचा प्रतिनिधि या नात्याने मला पार्लमेंटमध्ये निवडून देणे तुमचे कर्तव्य आहे, त्याला तुम्ही जागा अशी विनंति केली होती. होबोर्नच्या रहिवाशांची सभा ता. २७ जून रोजी पर्सि ब्रॅटिंगच्या अध्यक्षतेखाली भरली होती. त्या वेळीं परराष्ट्रीय खात्याचे दुय्यम कारभारी ब्राईससाहेब, टाइम्स ऑफ इंडियाचे माजी संपादक मार्टिन बुडवगैरे बरीच मंडळी हजर होती. निवडणुकीसाठी उभे राहिल्याबद्दल दादाभाईंचे अभिनंदन करणारी लॉर्ड रिपन, लॉर्ड हॉबहाऊस, आर्नोल्ड मोर्ले, व सॅम्युअल स्मिथ यांजकडून आलेली पत्रे वाचून दाखविण्यांत आल्यावर दादाभाईंनी जोरदार भाषण केले. ते नटेसनच्या पुस्तकांत पृष्ठे १९९ ते २०० येथे छापले आहे. आयर्लंडला स्वराज्य मिळाले तरी ते ब्रिटिश अंमलापासून विभक्त होणार नाही, त्यांची मागणी न्याय्य आहे आणि म्हणून ग्लॅडस्टन साहेबांच्या या स्वराज्याच्या विलास मी संमति देईन, आयर्लंडसारखीच हिंदुस्थानचीही स्थिति दीन आहे, व त्या देशाची उन्नति करणे हे तुमचे कर्तव्य आहे, त्या तीस कोटी प्रजेचा उदार दृष्टीने विचार करा, वगैरे गोष्टी प्रामुख्याने दादाभाईंनी त्या व्याख्यानांत सांगितल्या. यानंतर या परगण्याच्या लोकांच्या ४।५ सभा ओळीने झाल्या. त्या प्रत्येकीला दादाभाई हजर होते. हे लोक पुराण मताभिमानी असून आयर्लंडच्या स्वराज्या-

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम.

बद्दल त्यांना भीति वाटत होती. त्यामुळे दादाभाईस यश येण्याचा संभव फारच कमी होता. शिवाय, त्यांचा प्रतिस्पर्धी कर्नल डंकन हा द्रव्याच्या व इतर दृष्टींनीही दादाभाईपेक्षा फार प्रबल होता. तो आयर्लंडच्या स्वराज्याची थडा करणारा असून त्याचा स्थानिक लौकिकही बराच होता. उलट दादाभाईचें नांवही इथे राहिले नाही. इतकी प्रतिकूल स्थिति असूनही कर्नल डंकनला ३६५१ तर दादाभाईस १९५० मते मिळाली. दादाभाई डंकनला ह्यांत विशेष नवल नाही. निवडणुकीच्या अगोदर सारे नऊ दिवस तयारीला मिळून, लोकांच्या भेटी घेणे शक्य नसल्यामुळे केवळ आठ दिवस व्याख्यानांच्या आधारावर दादाभाईना सुमारे दोन हजार माणसांची मते मिळाली हा पराजयसुद्धां भूषणावह होता, असे कोण म्हणणार नाही? त्यांच्या बहुमोल राजकीय चळवळीच्या महत्त्वाची व आपल्या अंगच्या गुणांनी त्यांनी इंग्लंडांत मिळविलेल्या कीर्तीची ही एक मोठी साक्ष आहे.

यानंतर हिंदुस्थानासंबंधाच्या अनेक प्रश्नांवर इंग्लंडमध्ये ठिकठिकाणी व्याख्यान देण्यास दादाभाईंनी सुरवात केली. अफूचा व्यापार बंद करणारे एक मंडळ लंडनमध्ये होते. त्याच्या १८८६ च्या जून महिन्यांतल्या परिषदेस दादाभाईना आमंत्रण होते. तेथे त्यांनी केलेले भाषण नटेशनच्या पुस्तकांत पृष्ठे १९२ ते १९८ येथे छापले आहे. त्यांत ते म्हणाले की, दारुप्रमाणेच अफूही मादक पदार्थ आहे व तें विष हिंदुस्थानांत विकून चीनच्या लोकांच्या पोटांत जातें ह्याला ब्रिटिश अधिकारी कांहींच उपाय करीत नाहीत; हिंदुस्थानची अफू खपते म्हणून हिंदुस्थानाचा फायदा झाल्यासारखा दिसतो; परंतु मिळकत विलायती व्यापार्यांस होते आणि चीनचें गिऱ्हाईक तयार करावें लागत असल्यामुळे त्यांचे शिव्याशाप हिंदुस्थानास मिळतात; ह्यावरून ही राज्यपद्धति सुधारल्या-शिवाय हिंदुस्थानचें दारिद्र्य कमी होणार नाही, हें उघड आहे.

सन १८८६ मध्ये कलकत्यास जी काँग्रेस झाली, तिचे अध्यक्ष दादाभाई होते. त्या वेळी विशेष महत्त्वाचा वाद म्हणजे अगोदर सामाजिक सुधारणा की राजकीय हा होता. पहिल्या पक्षाचे अध्वर्यु न्यायमूर्ति महा-

दादाभाई नवरोजी.

देव गोविंद रानडे व दुसऱ्या पक्षांत नेटानें कार्य करणारे लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक. ह्या पुढाऱ्यांच्या मतभेदामुळें दोन तट पडण्याची वेळ आली होती. त्यामुळें अध्यक्ष या नात्यानें त्या वेळीं दादाभाईनीं केलेल्या भाषणाचें महत्त्व मोठें आहे. तें भाषण नटेशनच्या पुस्तकांत पृष्ठें १ ते १९ येथें छापलें आहे. त्यांचें म्हणणें असें होतें कीं, सामाजिक सुधारणेकडे लक्ष न देणारी काँग्रेस निरुपयोगी असा दोष लावणें म्हणजे गणितीं तील किंवा वेदान्तांतील बिकट प्रश्न हातीं न घेण्याबद्दल काँग्रेस सभेला नांवें ठेवण्यासारखें आहे. सामाजिक प्रश्न जाती व जातीचे पोटभेद यांपुरतेच असल्यामुळें सबंद राष्ट्राच्या सभेपुढें तें मांडणें अप्रासंगिक आहे, आणि म्हणून सामाजिक सुधारणांचा विचार राष्ट्रीय सभेनें न केल्यास सामाजिक सुधारणेचें महत्त्व त्या सभेला कळत नाहीं असा अर्थ करणें योग्य नाहीं. दादाभाईसारख्या सामाजिक सुधारकाच्या तोंडचे हे शब्द फार लक्षांत ठेवण्यासारखे आहेत.

दादाभाई मुंबईस आले त्या वेळीं त्यांनीं पार्लमेंटांत शिरण्याची खटपट केली त्याबद्दल त्यांचें अभिनंदन करण्याची मुंबईकरांस उत्सुकता असूनही काँग्रेसचे अध्यक्ष त्यांना व्हावयाचें होतें, त्यामुळें हा विचार लांबणीवर टाकावा लागला. परंतु पुढें सन १८८७ च्या फेब्रुवारी महिन्याच्या १३ व्या तारखेस रविवारी, दिनशा माणिकजी पेटिट यांच्या अध्यक्षतेखालीं बाँबे प्रेसिडेन्सी असोसिएशनतर्फें हें अभिनंदन करण्यासाठीं एक सभा बोलावण्यांत आली. त्याच सभेंत लालमोहन घोस यांनीं दादाभाईप्रमाणेंच पार्लमेंटमध्ये शिरण्याचा प्रयत्न केल्याबद्दल त्यांचेही आभार मानण्याचा योग जुळवून आणिला होता. त्या वेळीं उत्तरादाखल दादाभाईनीं जें भाषण केलें त्यांत असें विशेष सांगितलें कीं, मला अपयश आलें खरें, परंतु माझ्या खटपटीस तेथल्या लोकांनीं जी मदत केली तीवरून हिंदुस्थानच्या राजकीय चळवळीस मदत करणारे इंग्रज लोक आपल्याला मिळतील हें सिद्ध झालें. माझ्या खटपटीमुळें तिकडच्या लोकांस हिंदुस्थानाविषयीं माहिती होऊन कांहींच्या मनांत हिंदी राजकारणाविषयीं

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम.

आवडही उत्पन्न झाली. माझा प्रयत्न वायां गेला असें मला वाटत नाही. हिंदी मनुष्याविषयी होबोर्नच्या लोकांनीं दाखविलेलें प्रेम लक्षांत ठेवण्यासारखें आहे.

सन १८८१ मध्ये जॉन क्रॉफर्डसाहेबांनीं आपल्या एका विचित्र किंवा सर्वोत्कृष्ट गुणांचा मक्ता युरोपस्थ गोऱ्या लोकांच्याकडे वेऊन बुद्धिमानता, व्यवहारशून्यता, असत्यप्रियता वगैरे दुर्गुणांची मालिका शिया खंडांतील सरसकट सर्व लोकांच्या गळ्यांत अडकवून असा तद्घात काढला होता की, पूर्व खंडांतील लोक नादान असल्यामुळे त्यांच्यावर राज्य करण्याचा हक्क निसर्गानेंच पश्चिम खंडांतील श्वेतवर्णीयांस दिला आहे. या विधानास उत्तर म्हणून दादाभाईंनीं एक निबंध लंडन येथील "एथ्नॉलॉजिकल सोसायटी" पुढें सन १८८६ च्या २७ मार्च रोजी वाचला. त्यांत प्रोफेसर मॅक्स मुलर, होरेस विल्सन, पोप,

एशियाटिक लोकांची तरफदारी. रॉलिन्सन वगैरे क्रॉफर्ड साहेबांच्याच हाडामांसांच्या लोकांच्या लेखांचे आधार देऊन त्यांच्या विषमय लेखाचें पूर्ण खंडन केलें. तो लेख नटेसनच्या पुस्तकांत पृष्ठें ५३५ ते ५७१ येथें छापला आहे. त्याप्रमाणेंच १८८७ सालीं सर एम्.

ई. ग्रॅट डफ यांनीं आपल्या एका लेखांत असलींच भलतीं विधानें केलीं होती. तो लेख दादाभाईंच्या वाचण्यांत आल्याबरोबर त्यांनीं लगेच आगष्ट महिन्याच्या "कॉन्टेम्पोररी रिव्यू" मध्ये एक लेख लिहून डफसाहेबांचें प्रत्येक विधान पोकळ व मत्सरग्रस्त आहे, असें सिद्ध करून असें म्हटलें होतें की, "डफसाहेबांच्या लेखाइतका खेदजनक लेख आजपर्यंत मी पाहिला नव्हता. त्यांची भाषा व विचारसरणी इतकी अश्लाघ्य आहे की, असल्या सन्माननीय व ज्ञानवृद्ध गणल्या जाणाऱ्या गृहस्थानें हें कसें लिहिलें याचें मला पुनः पुनः सखेदाश्चर्य वाटतें!"

हिंदुस्थानासंबंधानें ज्या चार पांच गोष्टींबद्दल दादाभाईंनीं फार खटपट केली, त्यांतील पहिली म्हणजे हिंदुस्थानच्या लोकांस मोठ्या पगाराच्या जागा देणें ही होय. सन १८५९ सालीं या संबंधींच्या भांडणापासूनच

दादाभाई नवरोजी.

पब्लिक सर्व्हिस
कमिशनपुढील साक्ष.

त्यांच्या राजकीय चळवळीला प्रारंभ झाला. प्रथम सिव्हिल सर्व्हिस परिक्षेच्या नियमांतील अन्यायाबद्दल तक्रार करण्यांत दादाभाईंची दोन वर्षे गेली. सन १८६८ मध्ये "सुशिक्षित हिंदी लोकांचा सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये प्रवेश" या विषयावर त्यांनी एक निबंध स्टेट सेक्रेटरीकडे पाठविला, व त्यासंबंधीच्या सर स्टॅफोर्ड नॉर्थकोट यांच्या मतांचे खंडन करणारे एक निबंधात्मक पत्र त्यांस पाठविले. राष्ट्रीय सभा १८८५ साली स्थापन झाल्यापासून दर वर्षी ह्या विषयावर एक ठराव करून तो सरकारकडे पाठविण्याचा क्रम त्यांनी चालू केला. हिंदुस्थानचे दारिद्र्य जाऊन सौख्य प्राप्त होणे हे सर्व या विषयाच्या निकालावर अवलंबून आहे असे त्यांना वाटत असे. म्हणून पब्लिक सर्व्हिस कमिशनने ज्या साक्षी घेतल्या त्यांत त्यांची साक्ष महत्त्वाची आहे. ती नटेसनच्या पुस्तकांत परिशिष्ट 'क' येथे छापली आहे. तीत ते म्हणतात की, जातिभेद व वर्णभेद मनांत न आणतां प्रजेला सारख्या दृष्टीने वागविणे हा ब्रिटिश राज्याचा पाया आहे. या तत्वापासून ब्रिटिश मुत्सद्दी जितके परावृत्त होतील, तितक्या मानाने राज्यास कमकुवतपणा येणार आहे. यासाठी आय्. सी. एस्. परीक्षा दोन्ही देशांत घेणे अवश्य आहे. त्यापासून हिंदुस्थानांतील अप्रतिम पुरुषांच्या गुणांचे चीज होईल, एकंदर शिक्षणाचे धोरण उच्चतर होईल, विलायतचा खर्च, नीति विघडण्याचा संभव वगैरे कारणांनी मुले विलायतेत पाठविण्याच्या वेळी पालकांना जी भीति वाटते ती दूर होईल; सरदार व जहागिरदार यांच्यापैकी योग्य सुशिक्षितांस सरकारने नोकरींत घेतल्यास सलोखा उत्पन्न होऊन फार फायदा होईल; बिनसनदी नोकरींतील योग्य माणसांचा पगार सनदी नोकरांप्रमाणेच ठेवावा; हिंदुस्थानांत परिक्षा घेण्यास विलायतेप्रमाणे येथेही सिव्हिल सर्व्हिस कमिशन स्थापावे; व सिव्हिल-सर्व्हिस परिक्षेत नापास झालेला एखादा उमेदवार फार बुद्धिवान् दिसल्यास त्यास बिनसनदी नोकरींत जागा द्यावी.

सन १८८७ च्या जुलई महिन्यांत ईस्ट इंडिया असोशिएशनच्या एका

काँग्रेसची स्थापना व पार्लमेंटमधील काम.

सभेघुटे ए. के. कोनेल यांनी एका निबंधांत वरिष्ठ दर्जाच्या नोकऱ्या-संबंधी हिंदुस्थानच्या मागणीची थडा केली. अध्यक्ष जॉन ब्राईट यांच्या परवानगीने दादाभाई त्या वेळी उत्तर देण्यासाठी उठले. ते म्हणाले:— हा प्रश्न हिंदुस्थानांतल्या मूठभर सुशिक्षित लोकांच्या आकांक्षेचा नसून, हिंदुस्थानच्या जीवनाचा व पोटापाण्याचा हा प्रश्न आहे. हिंदुस्थानावर इंग्रजांचें राज्य शंभर वर्षे असूनही तो देश दरिद्री व माणसलेला कां आहे याचा उलगडा यांत आहे. इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या खिशांत विना-कारण जाणाऱ्या पैशाचा ओघ थांबवा म्हणजे हिंदुस्थानची संपन्नता वाढेल. तुम्ही इंग्रज न्यायी, धीट व स्पष्टवक्ते आहां, मग अशी उडवाउडवीचीं उत्तरे कां देतां ? तुमच्यावर आम्ही असाच जुलूम करणार असें आम्हांस कां सांगून टाकीत नाही ? आश्वासनांची व जाहीरनाम्यांची लाज धरा, आणि हिंदुस्थानांतील राज्याचें सामर्थ्य तोफांच्या गोळ्यांत किंवा समशेरीच्या धारेंत नसून लोकांच्या संतोषांत आहे, हें विसरूं नका.

सन १८८६ मध्ये होबोर्न परगण्यातर्फे निवडून येण्याबद्दल दादाभाईंनी कशी खटपट केली व त्यांत जरी अपयश आलें तरी त्या वेळी लोकांनी केलेल्या सहाय्याच्या अदमासावरून पुनः खटपट करण्याचा त्यांचा निश्चय कसा कायम झाला होता, हें मागें सांगितलेंच आहे. कधीही निराश न होणें पार्लमेंटांत शिरण्याचा पुनः प्रयत्न.

हा तर दादाभाईंच्या स्वभावांतील एक विशेष होता. म्हणून १८९२ सालच्या निवडणुकीच्या वेळी सेंट्रल फिन्सबरीतर्फे ते पुनः उभे राहिले. ह्यूम, वेडर-बर्न यांची मदत होतीच. या वेळी दादाभाईंनी अगोदरपासूनच मतदारांच्या भेटी घेण्याचा सपाटा सुरू केला. मतदार घरीं न भेटला तर त्यांच्या बायकोशीं गोष्टी बोलून हिंदुस्थानची सुधारणा करणें इंग्रजांचें कर्तव्य आहे याबद्दल तिची समजूत घालावयाची, व ती आपल्या नवऱ्याचें मत आपल्याला मिळवून देईल अशी तिच्यावर छाप पाडावयाची अशी मोहीम यावेळी दादाभाईंनी सुरू केली. घरोघर हिंडून, व्याख्यानें देऊन, प्रमुख व वजनदार लोकांच्या गांठी घेऊन आपली माहिती सर्वांस करून देणें,

दादाभाई नवरोजी.

आपली मते उघड स्पष्ट सांगणे, आपण निवडून आल्यास साम्राज्याचा कसा फायदा होईल हे दाखविणे, या कामांत दादाभाई अगदी गढून गेले. या प्रसंगाविषयी घुढें एकदां बोलतांना सर वेडरबर्न म्हणाले, “ इतक्या म्हातारपणीं केवळ आपल्या देशाच्या हितासाठीं रात्रंदिवस मेहनत करणाऱ्या दादाभाईंस पाहून माझे अंतःकरण कौतुकानें व आनंदानें भरून येई.”

या वेळच्या निवडणुकींत दादाभाईंस विजयश्रीनें माळ घातली. त्यांच्या यशाबद्दल स्वतः त्यांना व त्यांच्या देशबांधवांना आनंद झाला हे साहजिकच होय, परंतु त्यांच्याबद्दल विलायतच्या लोकांतही इतका आदर उत्पन्न झाला की, कित्येक मोठमोठ्या इंग्रज अधिकाऱ्यांकडून त्यांस अभिनंदनपर संदेश आले. हिंदुस्थानांत ठिकठिकाणीं सभा होऊन दादाभाईंचें अभिनंदन करणारे ठराव पास करण्यांत आले. दादाभाईंच्या जयाबद्दल आनंद प्रदर्शित करण्यासाठीं सन १८९२ च्या जुलैच्या २३ तारखेस मुंबईच्या टाऊन हॉलमध्ये सर दिनशा माणेकजी पेटिट यांच्या अध्यक्षतेखालीं भरलेल्या नागरिकांच्या सभेंत बोलतांना फेरोजशाहा मेथा म्हणाले की, राजकीय युद्धाचें खरें क्षेत्र पार्लमेंट आहे आणि हिंदुस्थानच्या हितसंबंधाच्या विषयांवर तेथें वादविवाद होण्याचें साधेल तर आपल्या राजकीय चळवळीचें पाऊल झपाट्यानें पुढें पडेल, असें म्हणणारे दादाभाई पार्लमेंटांत शिरले याबद्दल आम्हां सर्वांना अत्यानंद होत आहे.

हिंदुस्थानच्या राज्यव्यवस्थेसंबंधींच्या प्रश्नांकडे सर्व मुत्सद्यांचें लक्ष सारखें वेधून ठेवावयाचें, आणि ज्या कांहीं मागण्या आपणांस करावयाच्या असतील त्यांविषयींचे ठराव पार्लमेंटमध्ये आणावयाचे या मुख्य उद्देशानें दादाभाई निवडणुकीला उभे राहिले. निवडणुकींत यशस्वी झाल्याबरोबर त्यांनीं आपल्या योजलेल्या कामगिरीला प्रारंभ केला. पूर्वी सांगितलेंच आहे की, हिंदुस्थानांतील वरिष्ठ नोकऱ्या इंग्रज लोकांनीं व्यापून टाकल्या आहेत हेंच हिंदुस्थानच्या सर्व दुःखाचें मूळ कारण होय अशी दादाभाईंची खात्री होती. एकदां या सर्व जागांवरून इंग्रज नोकर काढून

टाकले व हिंदी लोक तेथे आले कीं, मग हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याचा प्रश्न आपोआप सुटेल, हिंदुस्थानच्या दुष्काळावर शिवाय शोधण्याचे कारण उरणार नाही, हिंदुस्थानची शेती सुधारेल, शिक्षणप्रसार होईल—सर्व कांहीं सुरळीत चालावयास लागेल, असा त्यांचा विश्वास होता. To Indianise all services हे पायाभूत कार्य आहे असे दादाभाई म्हणत. म्हणूनच पार्लमेंटमध्ये शिरल्याबरोबर सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षेचा प्रश्न त्यांनी हाती घेतला. या परीक्षेच्या बाबतीत हिंदी लोकांवर केवढे अन्यायाचे ओझे लादले आहे याविषयी पूर्वी अनेक वेळां त्यांनी व्याख्यान दिली होती, व स्टेट सेक्रेटरीसारख्या मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांशी पत्रव्यवहारही केला होता. परंतु, आतां नुसत्या व्याख्यानांनी काम भागण्यासारखे नव्हते, कारण सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा हिंदुस्थानांत व इंग्लंडमध्ये घेण्यांत यावी असा ठराव पार्लमेंटपुढे मांडण्याचा दादाभाईचा बेत होता. एखादा ठराव पार्लमेंटमध्ये आला कीं, त्यावर प्रत्येक सभासदाचे मत घ्यावयाचे असते. तो ठराव पास व्हावा अशी आपली इच्छा असेल तर शक्य तितक्या सभासदांचे मत अनुकूल करून ठेवणे जरूरीचें असते. दादाभाईंनी पहिली धूर्तपणाची गोष्ट ही केली कीं, हा ठराव आपण स्वतः पुढे न मांडतां कोणा तरी इंग्रज सभासदाकडून तो पुढे आणावयाचें ठरविलें. हिंदी माणूस हिंदुस्थानच्या हिताविषयी बोलूं लागला तर हा स्वार्थप्रेरित दृष्टीने बोलत आहे असे लोकांस वाटेल, आणि इंग्रज मनुष्य हिंदुस्थानच्या हिताच्या प्रश्नाची चर्चा करूं लागला तर त्याचे म्हणणे न्यायाचें व निःपक्षपातीपणाचें आहे असे सर्वास वाटेल, असा विचार करून हा समकालीन परीक्षांचा ठराव पार्लमेंटपुढे मांडण्याविषयी दादाभाईंनी हर्बर्ट पॉल यांचे मन वळविलें. शिवाय त्यांनी पुष्कळ पार्लमेंट सभासदांची भेट घेतली, व सिव्हिल सर्व्हिस परीक्षा हिंदुस्थानांत होणे किती नैसर्गिक, न्याय्य व जरूरीचें आहे तें त्यांस समजावून सांगितलें. कोणत्याही देशांत बुद्धिमान माणसें गरीब कुळांतच निपजत

दादाभाई नवरोजी.

असल्याकारणानें हीं बुद्धिमान माणसें वरिष्ठ दर्जाला पाँचावयाचीं असल्यास त्यांची गरिबी त्यांच्या आड येतां कामा नये, आल्यास त्यांत देशाचें नुकसान आहे, व इंग्लंडांताल परीक्षेला वसणें हुशार पण गरीब हिंदी विद्यार्थ्यांस अशक्य असल्यामुळें हिंदुस्थानचें अपरिमित नुकसान होत आहे, वगैरे गोष्टी प्रमाण सिद्ध करून दाखविण्यासाठीं अनेक पार्लमेंट सभासदांनीं त्यांनीं खाजगी वादविवाद केला. शेवटीं ता. २ जून १८९३ सालच्या पार्लमेंटच्या बैठकींत पॉल यांनीं हा समकालीन परीक्षांचा ठराव सभेपुढें मांडला. त्या वेळचे अंडर सेक्रेटरी जॉर्ज रसेल यांनीं त्या ठरावास विरोध केला. पुष्कळ चर्चा झाली, उत्तरें प्रत्युत्तरें झालीं. शेवटीं मते घेण्यांत आलीं, व ठराव पास झाला.

मताधिक्यानें ठराव पास झाला तरी दादाभाईस काळजी वाटत होती. कारण, या ठरावास स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड किंबर्ली व अंडर सेक्रेटरी जॉर्ज रसेल हे दोघेही प्रतिकूल होते. हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांच्या निकाल पार्लमेंटच्या ठरावांपेक्षां तो ठराव अमलांत आणण्याची इंडिया गव्हर्नमेंटला आशा करणाऱ्या स्टेट सेक्रेटरीच्या मतावरच अधिक अवलंबून असतो, हें दादाभाईस माहित होतें. म्हणून त्यांस असें वाटूं लागलें कीं, ठराव पार्लमेंटांत पास झाला खरा, परंतु त्याची अंमलबजावणी करणारे स्टेट सेक्रेटरी पुढें काय करतील कोण जाणे ! या संशयानें दादाभाईस फार काळजी वाटूं लागली. शेवटीं, लॉर्ड किंबर्ली यांनीं दादाभाईस कळविलें कीं, “जेरीमी स्वतः या ठरावाविरुद्ध होतों, तरी या ठरावाच्या अंमलबजावणीवर मी माझ्या मताचा यत्किंचितही परिणाम होऊं देणार नाही. मी तो ठराव हिंदुस्थान सरकारकडे पाठविला आहे.” लॉर्ड किंबर्ली यांच्या या आश्वासनानें दादाभाईस धीर आला, व हातीं घेतलेलें कार्य बहुत करून यशस्वी होईल अशी आशा त्यांस वाटूं लागली.

१८९३ सालची नववी राष्ट्रीय सभा लाहोर येथें भरणार होती. तिचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची दादाभाईस विनंति करण्यांत आली. पार्लमेंटचे सभासद झालेले पहिले हिंदी गृहस्थ या दृष्टीनें हिंदी लोकांस

दादाभाईविषयी फारच कौतुक वाटत होतें व अशा या लोकोत्तर घुढ्यानें या वर्षीच्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्ष व्हावें अशी सर्वांची उत्कट इच्छा होती. या इच्छेला मान देऊन दादाभाई ताबडतोब हिंदुस्थानांत आले, व लाहोरच्या काँग्रेसचें अध्यक्षस्थान त्यांनीं सुशोभित केलें.

काँग्रेसचें कार्य कोणत्या रीतीनें सुलभ होईल व काँग्रेसनें कोणत्या सुधारणांसाठीं ताबडतोब चळवळ सुरू केली पाहिजे हें दादाभाईंनीं या वेळच्या भाषणांत सांगितलें, व या दृष्टीनें हें भाषण महत्वाचें आहे. ते पुन्हां काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणाले, (पृष्ठें २० ते ६४ नटेसन २ री आवृत्ति)

“ आपल्या देशाच्या सांपत्तिक व राजकीय स्थितीसंबंधी अजून पुष्कळ गै.समज आहे व तो दूर केल्याशिवाय आपला मार्ग सुलभ होणार नाही. परंतु काँग्रेसचा मार्ग सोपा नसला तरी स्पष्ट आहे. सध्यां अगदीं अवश्यक अशी सुधारणा म्हणजे आमच्या कायदे कौन्सिलांची. पैशाच्या खर्चाच्या बाबतींत हीं कौन्सिलें असून नसल्यासारखी आहेत. एखाद्या खात्यानें कांहीं गैर खर्च केला तर त्या खात्याची झडती घेण्याची संधि या कौन्सिलांस मुळींच नाही. त्याप्रमाणेंच हिंदुस्थानच्या बजेटाविषयी कांहीं तरी पोक्त विचार झाला पाहिजे. ग्रेट-ब्रिटनचें बजेट तयार व्हावयाच्या वेळीं हाउस ऑफ कॉमन्समध्ये आठवडेच्या आठवडे उहापोह चालतो. आणि इकडे हिंदुस्थानांत फडणीसांनीं बजेट सादर करावयाचें आणि ज्या भाषणांमुळे बजेटांत काडीइतकाही फेरफार होत नाही अशीं कांहीं भाषणें व्हावयाचीं कीं बजेटाच्या विचाराचा फार्स संपला.”

यानंतर, इंग्रजी शिक्षणामुळे हिंदुस्थानांत सुशिक्षित असा जो वर्ग तयार झाला आहे त्याची सरकारनें अवहेलना न करतां राज्यकारभारांत मदत घेतली पाहिजे, इतकीं वर्षे हिंदुस्थानांत इंग्रजी सत्ता असूनही हिंदुस्थानांत दारिद्र्य असावें ही शोचनीय गोष्ट आहे, हिंदुस्थानच्या राज्यकारभाराचा निम्मा खर्च विलायतसरकारनें दिला पाहिजे, न्यायखातें व

दादाभाई नवरोजी.

अंमलबजावणीखातें हीं निरनिराळीं असलीं पाहिजेत, वगैरे सांगून दादाभाई म्हणाले,—

“इंग्रज जनतेचा मला जो अनुभव आला त्यावरून मी अशी आग्रहाची विनंति करतो कीं, लवकर केव्हां तरी काँग्रेसनें आपली एक बैठक इंग्लंडमध्ये करावी. अशा रीतीनें अगदीं त्यांच्या घरांत जाऊन इंग्रज जनसमाजास आपले गाऱ्हाणें सांगितलें, तर हिंदी लोकांविषयीं त्यांच्या मनांत अधिक सहानुभूति उत्पन्न होऊन, त्यापासून अतिशय फायदा होईल अशी माझी खात्री आहे.”

काँग्रेस संपल्यावर दादाभाई इंग्लंडला गेले व पार्लमेंटमधील कामांत त्यांनीं लक्ष घातलें.

१८९४ सालीं ऑगस्ट महिन्यांतील १४ तारखेस जी पार्लमेंटची बैठक झाली तीमध्ये ‘पार्लमेंटनें हिंदुस्थानच्या स्थितीबद्दल सर्वांगी व स्वतंत्र चौकशी करावी’ अशी सूचना दादाभाईंनीं पुढें मांडली. त्या वेळीं दादाभाईंनीं जें भाषण केलें, त्यावरून इंग्रज मुत्सद्यांनींच काढलेल्या उद्गारांचा व लिहिलेल्या लेखांचा आधार घेऊन इंग्रज सरकारच्या पदरांत चुकांचें माप घालण्याची हातोटी दादाभाईंना कशी साधली होती हें स्पष्ट दिसून येतें. ते म्हणाले, (पृष्ठें १२४ ते १४९ नटेसन २ री आवृत्ति)

पार्लमेंटमधील
पहिलें भाषण.

“ इंग्रजी राज्यामुळें हिंदुस्थानला अगणित फायदे झाले आहेत. ते मी नाकवूल मुळींच करीत नाहीं. परंतु हल्लीं ज्या पद्धतीनें हिंदुस्थानचा कारभार पाहिला जात आहे, ती पद्धति हिंदुस्थानची अनेक दृष्टीनें हानि करीत आहे. प्रथमतः बंगाल सरकारच्या दफतरांतील व डिरेक्टरांच्या खालित्यांतील कांहीं उतारे मी आपणांस वाचून दाखवितों. १७६५ च्या आपल्या खालित्यांत लॉर्ड क्लाइव्ह लिहितात कीं, ‘इंग्रज अधिकारी हिंदी रयतेवर जुलूम करून वाटेल तसा पैसा उकळतात.’ १७८७ सालीं सर जॉन शोअर हे लिहितात, “ इंग्रजी राज्यामुळें हिंदी लोकांचें कितीही कल्याण होत असलें तरी त्यांच्या होणाऱ्या भयंकर नुकसानापुढें त्या फायद्याची कांहींच किंमत

पार्लमेंटमधील काम.

नाहीं. परकी सत्तेच्या हाडींमाशीं हे दुष्परिणाम खिळलेले असावयाचेच.” १७९० सालीं लॉर्ड कॉर्नवॉलिसनीं असे उद्गार काढले आहेत कीं, “हिंदुस्थानांत कंपनीनें जें द्रव्यशोषण चालविलें आहे त्यामुळें देशाच्या शेतीला व व्यापाराला जबर धक्का पोंचत आहे.” १८२३ मध्यें सर टॉमस मनरो यांनीं बजाविलें कीं, ‘हिंदी राज्यकारभारांत त्या लोकांचा मुळींच हात नाही ही अगदीं अनिष्ट गोष्ट होय.’ मेकॉले साहेबांनीं लिहिलें आहे कीं, ‘नेटिव लोकांना पिळून काढण्याखेरीज कंपनीचे नोकर दुसरें कांहीं करीत नाहीत.’ आणि १८३३ सालच्या जाहिरनाम्यावर बोलतांना ते म्हणाले, ‘कोट्यावधि लोकांना सर्वदा दास्यत्वांत ठेवण्याच्या हेतूनें राज्यशकट हांकणारे उंट्यावरले शहाणेच म्हणावयाचे.’ बंगाल सिव्हिल सर्व्हिसमधील फ्रेड्रिक शोअर साहेबांनीं १८३७ सालीं असें मत दिलें कीं, ‘हिंदुस्थानच्या संपत्तीचें उत्सर्जन पहावत नाही. ब्रिटिश सरकारचें धोरण अत्यंत जुलमाचें व दडपशाहीचें आहे. आम्ही राज्यकारभारांत अधिक उदार दृष्टि ठेवली तरच आमच्या सत्तेचा पाया अधिक मजबूत होईल.’ १८५८ सालीं पार्लमेंटमध्ये भाषण करतांना ब्राइटसाहेबांनीं सांगितलें कीं, ‘आतां यापुढें मूठभर इंग्रजांच्या फायद्यासाठीं हिंदुस्थानचें राज्य चालविण्याचें आपण सोडून दिलें पाहिजे. इंग्लंडचें हित झालें पाहिजे हें खरें. परंतु हिंदुस्थानचें हित झाल्याशिवाय इंग्लंडचें हित साधणार नाही.’ हिंदुस्थानांतील करग्रहणपद्धति अगदीं चुकीची आहे हें सर जॉर्ज बिंगेट यांनीं दाखविलें; व १८६८ मध्यें लॉर्ड मेटकफ साहेबांनीं त्यांच्या म्हणण्याला पाठिंबी दिला. १८८१ त लॉर्ड सॅलिस्बरींनीं हिंदुस्थानचें धनरूपी रक्तकस अव्याहत वहात आहे तें दर्शविलें. १८८३ मध्यें लॉर्ड हार्टिंगटननीं आपलें मत सांगितलें कीं, विद्वान व कर्तबगार नेटिवांना मोठमोठ्या अधिकाराच्या जागा दिल्याखेरीज हिंदुस्थानचें राज्य सुखासमाधानाचें होणार नाही. आणि १८८६ सालीं तिजोरीखात्याला लिहिलेल्या आपल्या पत्रांत प्रत्यक्ष स्टेट सेक्रेटरी म्हणतात कीं, “हिंदुस्थानावरील करभार

दादाभाई नवरोजी.

सारखा वाढत आहे. यामुळे ब्रिटिश राज्यावर मोठे संकट येण्याचा संभव आहे. पण हे येथील इंग्रजांना कळत नाही याला काय करावे !”

“या उताऱ्यांवरून आपली खात्री पटेल की, हिंदुस्थानच्या हालचाली मी कल्पनाचित्र काढीत नाही, किंवा हिंदुस्थानांतील रयतेच्या पुढाऱ्यांचे एकतर्फी गाऱ्हाणे मी सांगत नाही. युरोपियन व अँग्लो इंडियन मुत्सद्यांच्याच मते सध्यांची ब्रिटिश राज्यपद्धति सदोष ठरत आहे. हिंदी पैसा वाटेल तसा वापरला व उधळला जात आहे, आणि ब्रिटिश राज्यामुळे हिंदी लोकांचा अनेक तऱ्हांनी नाश होत आहे, हे ब्रिटिश सत्तेला कांहीं सुचिन्ह नव्हे. एक तर, पूर्वीच्या वैभवाच्या मानाने पाहतां हल्लींचा हिंदुस्थान म्हणजे भिकाऱ्यांचा देश होऊन बसला आहे. दुसरी गोष्ट व्यापाराची. कांहीं इंग्रज मुत्सद्यांना वाटते, हिंदुस्थानांत केवढा अवाढव्य व्यापार चालला आहे, तेव्हां त्या देशाची चांगलीच भरभराट होत असली पाहिजे. परंतु हे विधान अगदीं भ्रामक आहे. कारण, सर्व युरोपियन राष्ट्रांत व वसहार्तींमध्ये निर्गत मालापेक्षां आयात माल कितो तरी अधिक असतांना हिंदुस्थानांत निर्गतापेक्षां आयाताची किंमत सतरा कोट रुपयांनी प्रत्येक वर्षी कमी असते. हिंदुस्थानची संपत्ति अशी सारखी बाहेर गेली तर कसे होईल ? आम्हांला सांगण्यांत येते की, लोकोपयोगी कामांसाठी सरकार आम्हाला कर्ज देते व याबद्दल आम्ही सरकारचे उपकार स्मरले पाहिजेत. पण यावर माझे असे उत्तर आहे की, ब्रिटिश देखरेखीबद्दल थोडे भाडे देऊन आमचा आम्ही कारभार चालविला तर आम्हांला असे कर्ज काढावयाची वेळच येणार नाही. शिवाय, आमचे कोडो रुपये नेऊन आम्हांला एखादा हजार कर्जाऊ दिलांत तर त्यांत तुमचे उपकार कसचे ? पुष्कळ ब्रिटिश लोक म्हणतात की, हिंदुस्थानांत लाखां रुपयांचे भांडवल वापरले जात आहे तेव्हां हिंदुस्थान श्रीमंत असला पाहिजे. पण हे जंगी भांडवल हिंदुस्थानाचे नव्हे. एकट्या मुंबई शहरांत युरोपियन लोकांचे दहा कोट पाँडांचे भांडवल गुंतले आहे. ही परकीं भांडवलें वगळलीं म्हणजे हिंदुस्थान किती दरिद्री झाला आहे तें दिसून येईल. आमच्यावर जे युरोपियन अधिकारी

पार्लमेंटमधील काम.

आणून ठेवितां त्यांच्या पार्यां आमचा अगणित पैसा विनाकारण खर्च होतो. या साहेबांच्या प्रीत्यर्थ हिंदुस्थानच्या तिजोरीला दरवर्षी २० कोट रुपयांचा चढा वसत आहे. शिवाय या सिव्हिल सर्व्हटांचा आम्हांला उपयोग होत नाही तो नाहीच. कारण, आपल्या सत्तेची कारकीर्द चालवून स्थानच्या एकंदर स्थितीचें त्या अधिकाऱ्यांना जों ज्ञान प्राप्त होत आहे साडेपेंशन घेऊन विलायतेस प्रयाण करतात. त्यांनीं मिळविलेला शहाड्या त्यांच्या बरोबरच इंग्लंडला येऊन वसतो, व हिंदुस्थानावर पुन्हां ननुभवी माणसांची नेमणूक होते. बरें, अधिकाराच्या जागीं ठेवण्यास लायक असे जे नेटिव्ह असतात त्यांना या युरोपिअन अधिकाऱ्यांमुळे एकदम खो वसतो, आणि आमच्यांतिल कर्तव्यगार माणसें कोठें तरी कानाकोपऱ्यांत कुजत पडतात. आपली हुषारी दाखवून जगापुढें येण्याची त्यांना संधि मिळेल तर शपथ. अशा प्रकारें युरोपिअन सिव्हिल सर्व्हटांकडून कारभार चालविण्याच्या तुमच्या पद्धतीमुळे आम्हांला सपत्ति, अनुभव आणि कर्तव्यगारी या तिहींनाही मुकावें लागतें.

कोणी ह्मणतात, हिंदुस्थानावर करांचें ओझे सर्व देशांपेक्षां कमी आहे. इंग्लंडमध्ये, आयर्लंडमध्ये व वेल्समध्ये करांचें प्रमाण दर माणशीं ४० रु. १० आणे आहे. आणि हिंदुस्थानांत तेंच प्रमाण ६ आणे आहे. हें पाहून कित्येकांना वाटतें कीं, काय हें ! हिंदुस्थानाला मुळींच कर द्यावा लागत नाही म्हटलें तरी चालेल ! पण ज्या मडळींना हें आश्चर्य वाटतें त्यांना माझे असें विचारणें आहे कीं, नुसत्या कराच्या रकमेवरून कराचा हलकेपणा किंवा भारीपणा आजमावयाचा असतो काय ? दर माणशीं मिळकत किती आहे हेंहि त्याबरोबरच पहावयास नको काय ? तुमच्या इंग्लंडमध्ये प्रत्येक माणसाची प्राप्ती सरासरीनें ७०० रु. असते व त्याला ४० रु. कर द्यावा लागतो. उलट गरीब हिंदुस्थानांत दरमाणशीं कर सहाच आणे आहे खरा, पण दर माणशीं प्राप्ती सारी २० रु. आहे, याची वाट काय ? या दृष्टीनें विचार केल्यास कराचे प्रमाण इंग्लंडमध्ये शेकडा ७ व

दादाभाई नवरोजी.

हिंदुस्थानांत शेंकडा ११ पडतें. हिंदुस्थानावर कर फार कमी आहे असें. आतां कोणचा सूत्र मनुष्य म्हणेल ? हिंदुस्थानांतील मुलकी खाते ज्या धर्तीवर चालविलें आहे तीमुळें देशाचें अतोनात नुकसान होत आहे. जमीनमहसूल, मिठावरील कर व अबकारी खात्याचें उत्पन्न या हिंदी जनतेकडून घेतल्या जाणाऱ्या पैशापैकी अगदींच लहानशी रक्कम त्यांच्या देशाच्या सुधारणेकडे खर्च होते. वसूल करण्याच्या पद्धतीही अगदीं विचित्र व अस्वाभाविक असून जुलमाचा व दडपशाहीचा तर कांहीं बाबतीं कळस झालेला दिसतो.

अशा एक ना दोन अगणित गोष्टी दाखवितां येतील. सारांश इतकाच कीं, ज्या पद्धतीनें हिंदी राज्यकारभार चालला आहे, त्या पद्धतीचा त्याग करा. तिच्यांत सुव्यवस्थित सुधारणा केल्याशिवाय भागणार नाहीं. आम्हांला ब्रिटिश राज्य नको आहे असें कोणीही समजू नये. परंतु हल्लीं सारखी बेजबाबदार राज्यपद्धति आम्हांस खचित नको. न्याय, विश्वास आणि परस्पर आदर यांजवर उभारलेला कारभार आम्हांला पाहिजे आणि इंग्रजांनीं आम्हांला वेळोवेळीं आश्वासनें दिलीं आहेत कीं, हिंदी जनतेस सुसंस्कृत करून त्यांचें सर्व वाजूनीं कल्याण करावयाचें हेंच ध्येय आमच्यापुढें आहे. १८३३ सालच्या चार्टरनें हिंदी लोकांना असें सांगितले आहे कीं, न्याय व समानता हे ब्रिटिश राज्याचे मूळ आधार आहेत. राणीच्या जाहीरनाम्यांत हिंदी लोकांच्या सर्व आकांक्षा तृप्त करण्याचें स्पष्ट अभिवचन आहे. ईश्वरानें हिंदुस्थान देश आमच्या हवालीं केला आहे असे आम्हीं समजतो, व एखाद्या पवित्र ठेवीप्रमाणें त्या देशाचा कारभार पाहून त्याचा सदैव उत्कर्ष व्हावा असा आम्ही सारखा प्रयत्न करूं, असे उद्गार वादशाही मुखांतून आम्ही अनेक वेळां ऐकले आहेत. पार्लमेंटमध्येही अशाच अभिवचनांचा उच्चार पुन्हां पुन्हां झालेला आहे. परंतु हिंदुस्थानांतील अधिकारी बेइमान होऊन या पवित्र वचनांना काळें फांशीत आहेत. या वचनांवर आम्ही विश्वास ठेवीत आलों आहों, तेव्हां हीं वचनें म्हणजे केवळ धूर्त व कपटी राजनीतिविशारदांचे डांपपेंच आहेत असा

पार्लमेंटमधील काम.

आम्हांला संशय येण्यासारखे वर्तन इंग्रज मुत्सद्यांनीं करूं नये. गेलीं साठ संवत्सरे "दास्यविमोचनाची" असल्यामुळे चिरस्मरणीय आहेत असें इंग्रज मुत्सद्दी ह्मणतात, परंतु हिंदुस्थानांत या दास्यविमोचनाचा मागमूसही नाही. कीकडे तीस लक्ष आयरिश लोकांवरील परकी सत्तेचीं बंधनें काढून, स हक त्यांना देऊन त्यांची मुक्तता करण्याचा खल करतां, आणि डांकडे, तीस कोटी हिंदी लोकांच्या गळ्याभोंवतालचे गुलामगिरीचे ती अधिक निष्ठुरतेनें आंवळतां, या उलट्या न्यायाला हंसावे कीं रडावे ? व्हेल सर्विहसची परीक्षा इंग्लंडमध्ये व हिंदुस्थानांत एकदम घेण्याच्या सूचनेला फेंटाळून लावून आमच्या पायांतील दास्यत्वाच्या शृंखला अधिक दृढ मात्र केल्यात ! हिंदुस्थान दिवसेंदिवस इतका दरिद्री होत चालला आहे कीं, आणखी कांहीं वर्षे अशीच लोटलीं तर काय होईल याची कल्पनाच करवत नाही. बहुतेक लोकांना पोटभर अन्नासाठीं रक्ताचे पाणी करावे लागते. फार काय सांगावे, इंग्लंडमधला मनुष्य केवळ दारूसाठीं जितका पैसा खर्च करतो तितका देखील हिंदुस्थानांतील माणसाला उदरनिर्वाहासाठीं मिळत नाही.

हिंदुस्थानाच्या प्रजेकडून वसूल होणारा पैसा वाटेल तसा खर्च होत आहे, तिकडे कोणी लक्ष देत नाही. युरोपियन व युरेशियन लोक अनेक प्रकारे आमचा पैसा घशाखालीं घालीत आहेत. युरोपियन अधिकाऱ्यांचे पगार पाहिले कीं जीव दडपून जातो. व्हायसरॉयला ५०००००० रुपये वार्षिक पगाराची काय जरूर आहे ? साधा चरितार्थ चालवून कुटुंबपोषण करावयास इतक्या पगाराची मुळीच आवश्यकता नाही. गव्हर्नरांना मीठ भाकरी खावयासाठीं २००००० रुपये लागतात कीं काय ? हिंदुस्थानांत असणाऱ्या सर्व गोऱ्या व काळ्या सैनिकांच्या खर्चाचा बोजा हिंदुस्थानच्या माथीं आहे तो काय म्हणून ? खरे म्हटलें असतां या सैनिकांचा हिंदुस्थानच्या संरक्षणार्थ काडीइतका देखील उपयोग होत नाही. बड्या पगारांचे हें विलक्षण प्रमाण पाहून व सैन्याप्रीत्यर्थ हिंदी तिजोरींतून निघ-

दादाभाई नवरोजी.

णाच्या मोठमोठ्या रकमा पाहून तीन स्टेट सेक्रेटरींनी व दोन व्हाइसरॉ-यांनी सुद्धा आश्चर्य व निषेधप्रदर्शक उद्गार काढले आहेत.

अशा प्रकारे हिंदुस्थानच्या कारभारांत अंदाधुंदी व अन्याय झालेला आहे. या अन्यायाकडे नजर देण्याविषयी मी आपणां सर्वास विनंति करतो. विशेषतः कॉन्झरवेटिव पक्षाला माझी विनंति आहे की, बाद-शहांनी व मुत्सद्यांनी आम्हांस वेळोवेळी जी अभिवचने व आश्वासने दिली आहेत त्यांना खोटेपणा आणू नका. सध्यांचे सेक्रेटरी ग्लॅडस्टनसारख्यांच्यापार्शीही माझे हेंच मागणें आहे. कांहींही करा पण हिंदुस्थानच्या जीवनरक्त शोषले जात आहे तें बंद करा.

मी अशी सूचना पुढें मांडतो की, 'हिंदुस्थानांतील सर्व स्थिति सम-जून घेऊन हिंदुस्थानचा राज्यकारभार सुधारण्यासाठी काय योजना करावी याचा ताबडतोब विचार करण्यासाठी एक कमिटी नेमावी.' हें मागण्यांत आम्ही तुमच्याजवळून एखादें दान मागत आहों असें मुळीच नव्हे. केवळ न्यायाच्या तत्वावर आम्ही ही मागणी करतो. अशी कमिटी नेमल्यास हिंदुस्थानांतील सरकारी अधिकाऱ्यांच्या कारभाराच्या चांगुल-पणासंबंधी शंका प्रदर्शित केल्यासारखें होईल, असा कदाचित् कोणी आक्षेप काढतील. त्यांस माझे असे उत्तर आहे की, अशी कमिटी पूर्वी नेमल्याचें उदाहरण आहे. हिंदुस्थानचा कारभार जेव्हां कंपनीकडे होता तेव्हां दर वीस वर्षांनी अशा प्रकारची कमिटी नेमली जात असे. १८५३ साली हिंदुस्थानच्या कारभारासंबंधी जी चौकशी करण्यांत आली तिच्या-नंतर आतापर्यंत त्या कारभाराकडे कोणी लक्ष दिलेले नाही चाळीस वर्षे अंदाधुंदीत गेली आहेत. कमिटी नेमण्याची वेळ आता खास आली आहे. म्हणून माझी अशी विनंति आहे की, माझ्या सूचनेला आपण सर्वांनी अनुमोदन द्यावे."

दादाभाईचें हें भाषण इतके परिणामकारक झाले की, त्यांची सूचना पार्लमेंटमध्ये वास झाली, व त्यांच्या सूचनेप्रमाणें एका रॉयल कमिशनची नेमणूकही झाली. दादाभाईचें दुसरें भाषण १८९५ साली फेब्रुवारीच्या

पार्लमेंटमधील काम.

१२ व्या तारखेस भरलेल्या पार्लमेंटच्या बैठकीत झाले. त्या प्रसंगी राणीस अर्पण करण्यासाठी तयार केलेल्या मानपत्रांत खालील मजकूर घालण्याविषयी दादाभाईंनी उपसूचना आणली. तो मजकूर असा—
(पृष्ठे १५० ते १६४ नटेसन २ री आवृत्ति.)

पार्ल
दुसरें
उलाढा
प्रसंगी
असें
जां
वा
फायदा
दिले
बोलून
ज्याअर्थी
दोघांनींही
स्थानांतील
सारख्या
दुसऱ्या
आत्मघातकीपणाचेंच
पार्यी
सुद्धां
इतकेंच
अंगावर
खेरीज

“ हिंदुस्थानांतील इंग्रजी अंमलापासून इंग्लंडास जो कांहीं सांपत्तिक व राजनीतिविषयक फायदा होतो त्या मानाने हिंदुस्थानांतील इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या खर्चाचा आणि हिंदुस्थानच्या सरहद्दीबाहेर होणाऱ्या सर्व युद्धविषयक प्रसंगी लोकांच्या खर्चाचा योग्य भाग ब्रिटिश खजिन्याने सोसावा.” या असें भाषण करतांना दादाभाई म्हणाले, “ केवळ वादविवादाकरतां जां गृहीत धरून घालूं कीं, हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अंमलापासून इंग्रजां वा आमचा नफा सारखाच आहे. (वास्तविक पहातां आमचा फायदा अगदीं कमी आहे.) तरी सुद्धां माझे असें म्हणणें आहे कीं, या फायद्यासाठीं लागणाऱ्या पैशांपैकी निम्मे पैसे इंग्रजांनीं आपल्या खिशांतून दिले पाहिजेत. १८९३ च्या मं महिन्यांत लॉर्ड रॉबर्टसाहेबांनीं असें बोलून दाखविलें आहे कीं, इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचे हितसंबंध ज्याअर्थी अगदीं एकजीव झाले आहेत, त्याअर्थी खर्चाचा वाटा दोघांनींही सारखाच उचलावा हेंच अगदीं न्याय्य व सरळ आहे. हिंदुस्थानांतील सिव्हिल सर्व्हिस अत्यंत महत्त्वाची आहे असें लॉर्ड किंबर्ले-सारख्या लोकांना वाटतें. परंतु हिंदी लोकांच्या समाधानवृत्तीखेरीज दुसऱ्या कशावरही या राज्याची सुरक्षितता अवलंबून नाही, हें न समजणें आत्मघातकीपणाचेंच म्हटले पाहिजे. युरोपिअन अधिकाऱ्यांच्या पगारांच्या पार्यी होणारा सर्व खर्च ब्रिटिश तिजोरीनें सोसावा असें मीं म्हटलें तरी सुद्धां त्यांत कांहीं वावगें होणार नाही. परंतु तें सोडून आम्ही सध्यां इतकेंच मागतों कीं, त्या खर्चाचा कांहीं अंश तरी इंग्रज लोकांनीं आपल्या अंगावर घ्यावा. हिंदुस्थानाच्या आसपास असणाऱ्या थोड्याशा जहाजा-खेरीज इतर आरमाराच्या खर्चाचा भाग इंग्लंडनें हिंदुस्थानापाशीं काय

दादाभाई नवरोजी.

णाच्या मोठमोठ्या रकमा पाहून तीन स्टेट सेक्रेटरींनी व दोन व्हाइसरॉ-यांनी सुद्धा आश्चर्य व निषेधप्रदर्शक उद्गार काढले आहेत.

अशा प्रकारे हिंदुस्थानच्या कारभारांत अंदाधुंदी व अन्याय झालेला आहे. या अन्यायाकडे नजर देण्याविषयी मी आपणां सर्वास विनंति करतो. विशेषतः कॉन्झरवेटिव पक्षाला माझी विनंति आहे की, बाद-शहांनी व मुत्सद्यांनी आम्हांस वेळोवेळी जी अभिवचने व आश्वासने दिली आहेत त्यांना खोटेपणा आणू नका. सध्यांचे सेक्रेटरी ग्लॅडस्टनसाहेबांच्यापाशीही माझे हेंच मागणें आहे. कांहींही करा पण हिंदुस्थानचा जीवनरक्त शोषले जात आहे तें बंद करा.

मी अशी सूचना पुढें मांडतो की, 'हिंदुस्थानांतील सर्व स्थिति सम-जून घेऊन हिंदुस्थानचा राज्यकारभार सुधारण्यासाठी काय योजना करावी याचा ताबडतोब विचार करण्यासाठी एक कमिटी नेमावी.' हें मागण्यांत आम्ही तुमच्याजवळून एखादें दान मागत आहों असें मुळीच नव्हे. केवळ न्यायाच्या तत्वावर आम्ही ही मागणी करतो. अशी कमिटी नेमल्यास हिंदुस्थानांतील सरकारी अधिकाऱ्यांच्या कारभाराच्या चांगुल-पणासंबंधी शंका प्रदर्शित केल्यासारखें होईल, असा कदाचित् कोणी आक्षेप काढतील. त्यांस माझे असे उत्तर आहे की, अशी कमिटी पूर्वी नेमल्याचें उदाहरण आहे. हिंदुस्थानचा कारभार जेव्हां कंपनीकडे होता तेव्हां दर वीस वर्षांनी अशा प्रकारची कमिटी नेमली जात असे. १८५३ साली हिंदुस्थानच्या कारभारासंबंधी जी चौकशी करण्यांत आली तिच्या-नंतर आतापर्यंत त्या कारभाराकडे कोणी लक्ष दिलेले नाही चाळीस वर्षे अंदाधुंदीत गेली आहेत. कमिटी नेमण्याची वेळ आता खास आली आहे. म्हणून माझी अशी विनंति आहे की, माझ्या सूचनेला आपण सर्वांनी अनुमोदन द्यावे."

दादाभाईंचें हें भाषण इतकें परिणामकारक झालें की, त्यांची सूचना पार्लमेंटमध्ये रास झाली, व त्यांच्या सूचनेप्रमाणें एका रॉयल कमिशनची नेमणूकही झाली. दादाभाईंचें दुसरें भाषण १८९५ साली फेब्रुवारीच्या

१२ व्या तारखेस भरलेल्या पार्लमेंटच्या बैठकीत झाले. त्या प्रसंगी राणीस अर्पण करण्यासाठी तयार केलेल्या मानपत्रांत खालील मजकूर घालण्याविषयी दादाभाईंनी उपसूचना आणली. तो मजकूर असा—
(पृष्ठे १५० ते १६४ नटेसन २ री आवृत्ति.)

“ हिंदुस्थानांतील इंग्रजी अंमलापासून इंग्लंडास जो कांहीं सांपत्तिक व राजनीतिविषयक फायदा होतो त्या मानानें हिंदुस्थानांतील इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या खर्चाचा आणि हिंदुस्थानच्या सरहद्दीबाहेर होणाऱ्या सर्व युद्धविषयक प्रसंगी लोकांच्या खर्चाचा योग्य भाग ब्रिटिश खजिन्याने सोसावा.” या असेल. भाषण करतांना दादाभाई म्हणाले, “ केवळ वादविवादाकरतां जाणून घ्यावयाची गोष्टीत धरून घ्यालूं कीं, हिंदुस्थानांतील ब्रिटिश अंमलापासून इंग्रजांचा व आमचा नफा सारखाच आहे. (वास्तविक पहातां आमचा फायदा अगदीं कमी आहे.) तरी सुद्धां माझे असे म्हणणें आहे कीं, या फायद्यासाठीं लागणाऱ्या पैशांपैकीं निम्मे पैसे इंग्रजांनीं आपल्या खिशांतून दिले पाहिजेत. १८९३ च्या मं महिन्यांत लॉर्ड रॉबर्टसाहेबांनीं असें बोलून दाखविलें आहे कीं, इंग्लंड व हिंदुस्थान यांचे हितसंबंध ज्याअर्थीं अगदीं एकजीव झाले आहेत, त्याअर्थीं खर्चाचा वाटा दोघानींही सारखाच उचलावा हेच अगदीं न्याय्य व सरळ आहे. हिंदुस्थानांतील सिव्हिल मर्व्हिस अत्यंत महत्त्वाची आहे असें लॉर्ड किंबर्ले-सारख्या लोकांना वाटतें. परंतु हिंदी लोकांच्या समाधानवृत्तीखेरीज दुसऱ्या कशावरही या राज्याची सुरक्षितता अवलंबून नाहीं, हें न समजणें आत्मघातकीपणाचेंच म्हटले पाहिजे. युरोपियन अधिकाऱ्यांच्या पगारांच्या पार्यां होणारा सर्व खर्च ब्रिटिश तिजोरीनें सोसावा असें मीं म्हटलें तरी सुद्धां त्यांत कांहीं वावगें होणार नाहीं. परंतु तें सोडून आम्ही सध्यां इतकेंच मागतों कीं, त्या खर्चाचा कांहीं अंश तरी इंग्रज लोकांनीं आपल्या अंगावर घ्यावा. हिंदुस्थानाच्या आसपास असणाऱ्या थोड्याशा जहाजा-खेरीज इतर आरमाराच्या खर्चाचा भाग इंग्लंडनें हिंदुस्थानापाशीं काय

दादाभाई नवरोजी.

म्हणून मागावा ? त्या आरमारांत एकाही हिंदी माणसाला जागा नाही. त्या आरमाराची कीर्ति व प्राप्ती सर्वस्वी इंग्लंडची आणि खर्चाचा प्रश्न आला की, मग मात्र हिंदुस्थान भागीदार, असे काय म्हणून असावे ? असल्या अन्यायाच्या कारभारामुळेच हिंदुस्थान दरिद्री होऊन बसले आहे. वरें, या दारिद्र्यांत इंग्लंडचा फायदा आहे असेही नाही. हिंदुस्थानची जर भरभराट झाली तर त्यांतच इंग्लंडचें खरें कल्याणाच्या आज इंग्लंडच्या मालाला पुरेशा बाजारपेठा मिळत नाहींत अतोषाचे ऐकूं येते. परंतु हिंदुस्थानास सधन करा, म्हणजे तीस कोटी तर त्या व संपन्न लोकांचें गिऱ्हाईक तुम्हांला आयतें मिळेल, व इंग्लंड कोणी ज्यांना पेठांची वाण बिलकुल भासणार नाही. येवढेंच काय, राजस्थानचा कारभार न्यायानें चालवून हिंदी लोकांना जर संतोषाच्या तर एक नव्हे छप्पन रशियांना सेंट पीटर्सबर्गपर्यंत लोळवीत हटांजें इंग्लंडमध्ये ताकद येईल हें लक्षांत ठेवा.”

१८९५ सालीं फेब्रुवारीच्या २१ तारखेस जी पार्लमेंटची बैठक झाली तीमध्ये बाहेरून हिंदुस्थानांत येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या कापडावर जकात बसविण्याविषयाच्या सूचनेवर वादविवाद चालला होता. ही सूचना पास झाल्यास विलायतच्या व्यापाऱ्यांचें नुकसान होणार होतें. तेव्हां ही सूचना नापास करावी, किंवा निदान तिचा निकाल लांबणीवर टकलावा असा लबाडीचा डाव खेळण्याच्या हेतूने सर हेनरी जेम्स या कॉन्सर्व्हेटिव्ह सभासदानें ‘पार्लमेंटची बैठक तूर्त तहकूब व्हावी’ अशी सूचना पुढें आणली. या सूचनेवर खडाजंगी वाद झाला व शेवटीं ती नामंजूर झाली. या प्रसंगी दादाभाईचें भाषण फार आवेशाचें झालें. ते

म्हणाले, (पृष्ठें १६५ ते १६७ नटेसन २ री आवृत्ति.)
पार्लमेंटांतील तिसरें भाषण. “ हिंदुस्थानासाठीं इंग्लंड एक पै तरी खर्च करतें काय ? हिंदुस्थानांतील लोकांच्या संतोषावर इंग्रजी राज्याची सुरक्षितता सर्वस्वी अवलंबून आहे. तुम्ही इंग्रजांनीं हें पक्कें लक्षांत ठेवावें कीं, तुम्ही कितीहि थोर व पराक्रमी असलांत तरी आम्हांस तुम्ही एखाद्या

पार्लमेंटमधील काम.

सावत्र आईप्रमाणेंच आहांत. सख्या आईनें कसेही वागविलें तरी त्यांत मुलाला कांहीं वाटत नाहीं. परंतु सावत्र आईपासून तंतोतंत न्यायाची वर्तणूक तोलून घेतल्याखेरीज मुलगा कधींही रहाणार नाहीं. १८५७ साल विसरूं नका. स्वदेशहितासाठीं चळवळ करणारे निःस्वार्थी पुढारी हिंदुस्थानांत आहेत हें विसरूं नका. लँकाशायरचे व्यापारी आपला स्वार्थ

व्यास सर्वदाच टपले आहेत. ज्यांमध्ये हिंदुस्थानचें भयंकर नुक-
करण्य
न्यांत

दादाभाहे अशा गोष्टीसुद्धां लँकाशायरच्या गिरणीवाल्यांनीं. आजपर्यंत
दादाभाहे. परंतु या लँकाशायरवाल्यांच्या बुजगावणीला पार्लमेंटमधील
पाहिले

जांनीं भिण्याचें मुळींच कारण नाहीं. अशा भिण्यानें हिंदुस्थानालाच
रॉ तर इंग्लंडलासुद्धां पुढें मार्गें धोका पोंचेल. म्हणून युनिअनिस्ट

नासदांना व होमरूलवाल्यांना माझें असें कळकळीचें सांगणें आहे कीं,
या तहकुबीच्या सूचनेविरुद्ध तुम्ही आपलें मत द्या, नाहीं तर हिंदुस्थानांतील

इंग्रजी सत्तेचा कपाळमोक्ष तुम्ही आपल्या हातांनीं करावयास सुरवात
केल्यासारखें होईल. ही तहकुबीची सूचना मंजूर झाल्याची तार जर आज

हिंदुस्थानांत गेली तर सर्व हिंदी लोक एकदम हवालदील होऊन ब्रिटिश
सरकारच्या न्यायप्रियतेवरचा त्यांचा विश्वास अजीबात उडून जाईल. काय

परिणाम होतील तें सांगवत नाहीं, पण ते अनिष्ट होतील येवढें खास.
म्हणून म्हणतो कीं, ही तहकुबीची सूचना मंजूर होतां कामा नये.”

याच सुमारास रशिया हिंदुस्थानवर स्वारी करणार अशी बातमी
सगळीकडे पसरली व जो तो त्याविषयी बोलूं लागला. रशियानें खरो-

खरच स्वारी केली तर काय उपाय करावा, याविषयी इंग्रजी वर्तमान-
पत्रांत मोठी चर्चा सुरू झाली. तें पाहून “ इंडिया ” पत्राच्या सप्टेंबरच्या

एका अंकांत ‘ रशियाच्या स्वारीचें भय ’ या मथळ्याखालीं दादाभाईंनीं
आपले विचार प्रगट केले. त्या लेखाचा सारांश असा (पृष्ठें ६५८ ते

६६४ नटेसन २ री आवृत्ति):-

“ रशियन स्वारीच्या प्रश्नाचा विचार करतांना सर्वांच्या हातून एक

दादाभाई नवरोजी.

हिंदुस्थानावर
परचक्र आले तर!

मोठी चूक होत आहे ती ही की, ब्रिटिश हिंदुस्थानां-
तील व हिंदी संस्थानांतील जनतेची वृत्ती कशी आहे
या अत्यंत महत्वाच्या बाबीकडे त्यांचे लक्ष जावे तसे
जात नाही. हिंदी प्रजा जर संतुष्ट असेल तर प्रश्नच नाही—मग हिंदु-
स्थानांतील इंग्रजी राज्याला प्रत्यक्ष काळाचीही भीति नाही. परंतु ती
जनता जर असंतुष्ट असेल तर रशियन स्वारीचा विचार करतांना लक्षात
असमाधानकडे दुर्लक्ष करणे मूर्खपणाचें आहे. हिंदुस्थानांत असंतुष्ट
निखारे धुमसत आहेत असे जर रशियन लोकांस कळले
निखान्यांवर वारा घालून आग कशी भडकवावी हे काहीं त्यांना
शिकवायला नको. आयर्लंडमध्ये ब्रिटिश सरकारने असल्याच
नीतीचा अवलंब केला होता. हिंदी लोक असंतुष्ट असले तर रशियन
स्वारी करणार यांत तिळमात्र संशय नाही—त्याचा जय होणे न होणे
गोष्ट निराळी.

गेल्या शतकांत ज्या युरोपिअन किंवा अँग्लो इंडियन मुत्सद्यांनी हिंदु-
स्थानचा राज्यकारभार हांकला त्यांचें असे मत आहे की, ब्रिटिश
राज्यपद्धति अत्यंत सदोष व भयप्रद असून तिचे काय काय दुष्ट
परिणाम होतील याची कल्पना करवत नाही. ज्या राज्यपद्धतीमुळे
अफूच्या व्यापाराला ऊत येतो, देशांतील हजारों स्त्रीपुरुषांच्या शरीरांत
व्यसनाचें विष ओतलें जातें, मिठाच्या व्यापारावर अजस्र कराचा बोजा
पडतो, जमीनमहसुलाची वसुली दंडुकेशाहीने केली जाते, कोट्यावधी
लोक दारिद्र्यांत होरपळतात, व लाखों जीवांचा दुष्काळांत नाश होतो
ती राज्यपद्धति अमानुष म्हटली पाहिजे असें या मुत्सद्यांचें स्पष्ट
मत आहे.

मग अशा राज्यपद्धतीमुळे जनतेमध्ये असंतोष पसरला तर त्यांत
नवल कसचें ? मी तर म्हणतो की, आमच्या संस्थानिकांनी इंग्रज
सरकाराविरुद्ध समशेर उपसली तर त्याचासुद्धां दोष या राज्यपद्धतीच्याच
मार्थी आहे.

इंग्रज लोकांनी या सर्व गोष्टींचा नीट विचार केला पाहिजे. हल्लींची जुलमी, सर्वभक्षी व असंतोषोत्पादक राज्यपद्धति आहे तशीच ब्वालुं राहिली तर रशिया स्वारी केल्यावांचून राहणार नाही. उलट, इंग्रजांनी हिंदी प्रजेत संतोष उत्पन्न केला तर एक सोडून छप्पन रशियांच्या स्वाऱ्या हिंदी वीरांच्या निघड्या छातीपुढे आपोआप परत फिरतील. ”

इंग्रजांच्या रॉयल कमिशनची मागणी १८८५ च्या पाहिल्या काँग्रेसमध्ये करण्यात आली व ज्या विषयीचा ठराव १८९४ च्या ऑगस्ट महिन्यांत दादाभाई यांच्या पार्लमेंटांत आणला ते कमिशन १८९५ मध्ये बसले. दादाभाई या कमिशनचे एक सभासद होते. रॉयल कमिशनमध्ये बसलेले पहिले हिंदी गृहस्थ दादाभाईच. हा सन्मान त्यांस मिळाल्याबद्दल त्यांच्या सर्व देशवांधवांस फार आनंद झाला. परंतु या सन्मानाच्या फुकट्या आनंदांत गर्क होऊन दादाभाई मोहून गेले नाहीत. कमिशनपुढे त्यांची जी साक्ष झाली ती अत्यंत स्पष्ट व निर्भिड होती. त्या साक्षीचा सारांश येणेंप्रमाणें:-
(Appendix A नटेसन २ री आवृत्ति)

“ सन १८३८ च्या पार्लमेंटच्या ठरावांतील व सन १८५८ च्या राणीसरकारच्या जाहीरनाम्यांतील समतेचें तत्व न पाळल्यामुळे हिंदुस्थान दरिद्री व दीन झालेला आहे. त्यास उपाय हाच की, परकी नोकर कमी करावे किंवा त्यांचा खर्च विलायत सरकारने सोसावा. मुळीच परकी अधिकारी नको असं नाही, केवळ हिंदुस्थानचा मनुष्य म्हणून कोणत्याही दर्जाला नालायकी आहे ती काढून टाका. हिंदुस्थानांतील गोरे अधिकारी व गोरे सैन्य कमी झाल्यास बेबंदशाही माजेल हें म्हणणें चुकीचें आहे; तसें असेल तर इंग्रजांच्या राज्याचा कांहींच उपयोग झाला नाही असं होईल. ”

कमिशनपुढे नुसती साक्ष देऊन दादाभाई स्वस्थ बसले नाहीत. कमिशनच्या रिपोर्टांत हिंदुस्थानास हितकारक अशा कांहीं तरी सूचना

दादाभाई नवरोजी.

व्हाव्या ह्मणून त्यांनी फार प्रयत्न केला. कमिशनचे अध्यक्ष वेल्बीसाहेब यांना आपल्या मतांची सत्यता पटविण्यासाठी त्यांनी पांचसहा लेख (Memoranda) त्यांजकडे पाठविले. १८९५ पासून १८९७ पर्यंत तीन वर्षे हे लेख लिहिण्याचे व पाठविण्याचे काम दादाभाई करित होते. त्यांत राज्यपद्धतीतील दोषांचे आविष्करण करून कोणत्या सुधारणा अगदीं अवश्य आहेत हे त्यांनी स्पष्टपणे दाखविले.

प्रकरण ७ वें.

—:0:—

स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटचीं वर्षे.

के. व्ही. साहेबांस Memoranda पाठविण्याचें काम चालूं असतां दादाभाईंच्या मनास अत्यंत खेददायक अशी एक गोष्ट घडून आली.

१८९३ सालीं समकालीन I. C. S. ची परीक्षा घेण्याबद्दलचा ठराव पास झाला, हें पूर्वी सांगितलेंच आहे. वास्तविक पाहतां हा ठराव पास झाल्यानंतर तो अंमलांत आणावा कीं नाहीं हा प्रश्नच उरला नव्हता. फक्त त्याची अंमलबजावणी कोणत्या रीतीनें करावी त्या रीतीसंबंधी हिंदुस्थान सरकारचें मत घेणें रास्त होतें. परंतु त्या वेळचे स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड किंबर्ली यांनीं काय केलें ? हिंदुस्थानसरकार या ठरावाविरुद्ध आहे हें माहित असूनही, आणि या ठरावाच्या अंमलबजावणीस कोणत्याही तऱ्हेचा अडथळा न करण्याचें खाजगी वचन दादाभाईंस दिलें असूनही, त्यांनीं या

ठरावाचें कोकळं हिंदुस्थान सरकाररूपी लांडग्यापुढें सोडलें.

भरंवशाच्या म्हशीला टोणगा झाला. अर्थात्, आपली सर्व शक्ति एकवटून हिंदुस्थान सरकारानें या ठरावास विरोध केला, आणि या विरोधाची सबब पुढें करून या ठरावाची अंमलबजावणी सोडून देण्याचें ब्रिटिश सरकारनें ठरविलें.

हा प्रकार पाहून दादाभाईंस जितका विस्मय वाटला तितकाच संताही आला. प्रत्यक्ष पार्लमेंटचे ठराव पायांखालीं तुडविण्याची शक्ति हिंदुस्थानच्या अधिकाऱ्यांत असावी याचें त्यांना अत्यंत आश्चर्य वाटलें. ही राज्यपद्धति आहे तरी कोणत्या मुलखाची ? ही धडधडीत सुलतानी चालते तरी कशी ? अशा दडपशाहीविरुद्ध कायदेशीर चळवळ करून काय उपयोग ? असे अनेक प्रश्न त्यांच्या मनांत उभे राहिले, आणि आज चाळीस वर्षे आपण केलेल्या कामाची शेवटीं अशीच निष्फलता होणार कीं काय अशा निराशामय शंकेनें त्यांचें अंतःकरण उद्विग्न होऊन गेलें.

दादाभाई नवरोजी.

हीच उद्विग्नता सारखी वाढत जाऊन १९०६ सालीं दादाभाईंनीं स्वराज्याच्या मागणीचा स्पष्ट उच्चार केला असेल असें वाटते. कारण, या निराशेच्या भरांत त्यांनीं वेल्बीसाहेबांस जीं एक दोन पत्रें लिहिलीं त्यांमध्ये स्वराज्याच्या मागणीची पुसट पुसट रूपरेखा आहे असें सूक्ष्मपणें पाहणा-
राला सहज दिसून येईल. या पत्रांत (पृष्ठें ३६० ते ४०० नटेसन २ री आवृत्ति) ते लिहितातः—

“ हिंदुस्थानच्या कारभाराबाबत जो पैसा खर्च होतो त्या पैशाच्या संख्येला महत्त्व नसून आमची मुख्य तक्रार अशी आहे कीं, त्या पैशाचा अपव्यय होत आहे. एक दोन खात्यांतील खर्च थोडासा कमी करावयाचा येवढेंच या कमिशनचें काम नाही; तर आमच्या नैतिक, सांपत्तिक, शारिरिक शक्तींचें शोषण करणारी ही अन्यायी राज्यपद्धति नष्ट झाली पाहिजे. हिंदुस्थानांतील लोकांत असंतोष पसरलेला आहे. त्याचीं कारणें मुख्यतः हीं आहेत. (१) ज्यांत हिंदी लोकांचें म्हणणें बिलकुल ऐकलें जात नाही अशी इंग्रजांच्या दानतीला न शोभणारी बादशाही राज्यपद्धति, (२) हिंदी लोकांच्या संपत्तीचें शोषण व त्यामुळें देशास प्राप्त झालेलें भयंकर दारिद्र्य, आणि (३) पार्लमेंटच्या व राणीच्या अभिवचनांची हिंदुस्तानांतील अधिकाऱ्यांकडून झालेली निद्र्य अवहेलना. या सर्व गोष्टी दूर झाल्याखेरीज राज्य सुधारणार नाही. साम्राज्याचे तुम्ही भागीदार आहां असें नुसतें म्हणून काय उपयोग ? कांहीं खरी भागीदारी आम्हांस द्याल तेव्हां खरें.”

१८९८ सालीं Indian Currency Committee च्या कामाला सुरवात झाली. हिंदुस्थानांतील टांकसाळी १८९३ सालीं बंद केल्या होत्या त्या पुन्हां सुरू कराव्या किंवा नाही, व हिंदुस्थानांत सोन्याचें नाणें चालू करावें कीं नाही हे दोन प्रश्न या कमिटीकडे मुख्यतः होते. सर वुड्ल्यम वेडरबर्न यांस दादाभाईंच्या हिंदुस्थानविषयक पूर्ण शानाबद्दल खात्री असल्यामुळें त्यांनीं त्यांस लिहिलें कीं, अशी अशी कमिटी बसलेली आहे व या बाबतींत तुम्ही कांहीं लेखी माहिती पाठविलीत तर कमिटी-

स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटचीं वर्षे.

कडून तिचा योग्य विचार होईल. वेडरबर्न यांचें पत्र मिळाल्याबरोबर दादाभाईंनीं आपलें मत लिहून काढून त्यांजकडे धाडलें. तें असें:— (Appendix B. नटेशन २ री आवृत्ति) “ १८९३ सालीं टांकसाळी बंद करण्यांत सरकारनें फार मोठी चूक केलेली आहे. त्या वेळीं ट्रेझरीवरील अधिकाऱ्यांनीं व १८९३ च्या कमिटीनें सरकारच्या योजने-विरुद्ध आपला अभिप्राय स्पष्टपणें कळविला होता. हिंदुस्थानांतील अधिकाऱ्यांच्या बेसुमार हटवादीपणाचेंच मुळीं तें उदाहरण होतें. आतां तरी १८९३ ची चूक दुरुस्त होऊं द्या. टांकसाळी सुरू झाल्या म्हणजे सध्यां द्रव्याची जी कुचंबणी झाली आहे ती नाहीशी होईल, व्यापाराची विस्कळित स्थिति सुधारेल, आणि हल्लीं जे अवास्तव कर ठेवावे लागले आहेत ते बंद करतां येतील. सोन्याचें नाणें सुरू करण्याची कल्पना प्रस्तुत स्थितींत अगदीं त्याज्य आहे. असल्या नाण्याचा फायदा येवढाच कीं, हिंदुस्थानांत व्यापार करणाऱ्या परकी लोकांची गैरसोय दूर होईल. पण सोन्याच्या नाण्याचे दुष्परिणाम मात्र फार आहेत. शिवाय, टांकसाळी सुरू केल्यानें किंवा सोन्याच्या नाण्याची योजना सोडून दिल्यानें हिंदुस्थानची स्थिति मोठीशी सुधारेल असें कोणीही समजूं नये. ती स्थिति सुधारण्याचा खरा मार्ग एकच आहे व तो हा कीं, परकी अधिकारी दूर करून हिंदुस्थानची सत्ता हिंदी लोकांच्या हातीं दिली पाहिजे.”

१८९६ व १८९७ सालीं हिंदुस्थानांत भयंकर दुष्काळ पडला. १८७६ च्या दुष्काळानंतर लगेच वीस वर्षांनीं हा दुष्काळ पडलेला पाहून पुन्हां दुष्काळ. हिंदी लोकांस फारच काळजी वाटूं लागली. या दुष्काळाच्या हृदयस्पर्शी बातम्या इंग्लंडांतही गेल्या, व या संकटाची चौकशी करण्याकरतां एक कमिशन नेमा असें कांहीं लोक म्हणूं लागले. परंतु दादाभाईंची पक्की खात्री होती कीं, असल्या कमिशनांची काडीइतकीसुद्धां उपयुक्तता नाही. दुष्काळाचें खरें कारण अन्यायी व बेजबाबदार राज्यपद्धति होय, हें इंग्लंडमधील लोकांना नीट माहीत नव्हतें, म्हणून ते कमिशन नेमण्याचा उपाय सुचवीत होते.

दादाभाई नवरोजी.

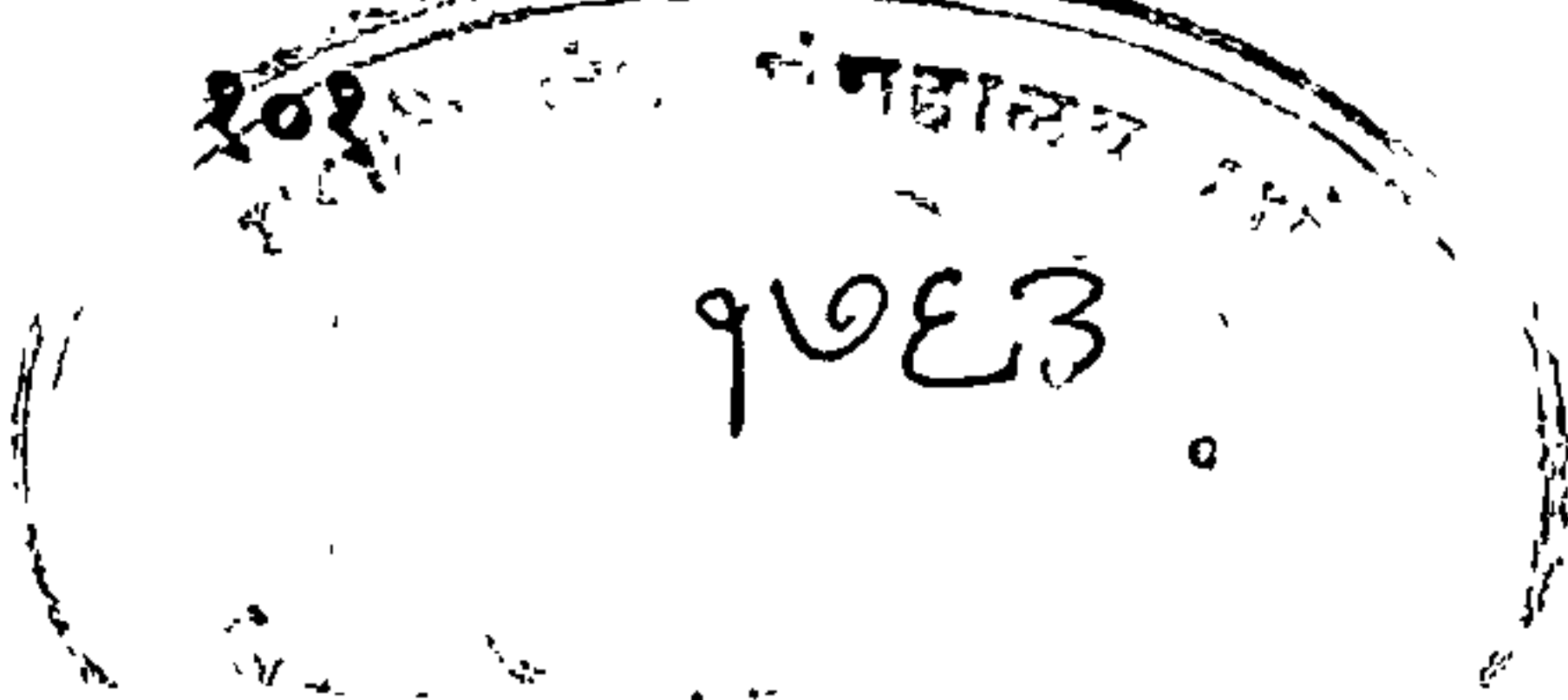
तेषां ठिकठिकाणीं व्याख्यानें देऊन हिंदुस्थानांतील दुष्काळांचा उद्भव पाऊंसपाण्याच्या टंचाईपासून होत नसून “ शक्य तितकें हिंदुस्थानाला पिळून काढावयाचें ” अशा प्रवृत्तीनें चालविलेल्या राज्यकारभारापासून कसा होतो हें इंग्रज जनसमूहास समजून देण्याचा दादाभाईंनीं उपक्रम चालविला. दादाभाई इंग्रज लोकांस या विषयाविषयीं काय सांगत असत याची कल्पना येण्यासाठीं त्यांच्या एक दोन व्याख्यानांचा थोडक्यांत सारांश देणें बरें.

तारीख १ जुलै १९०० या दिवशीं युनायटेड मेथॉडिस्ट फ्री चर्चमध्ये दुष्काळफंडाच्या मदतीकरितां दादाभाईंचें व्याख्यान झालें. त्या वेळीं ते म्हणाले, (पृष्ठें २१९ ते २२५ नटेसन २ रीं आवृत्ति) “ हिंदुस्थानांतील दुष्काळाचें कारण जलवृष्टीचा अभाव आहे असें तुम्हांस वाटत असल्यास तुमची कल्पना चुकीची आहे. दुष्काळांची खरी मीमांसा अशी आहे कीं, तुम्ही आमच्याकडून दरवर्षीं १० कोटी पाँड वसूल घेतां आणि त्यांतील एक पैसा देखील आमच्यासाठीं खर्चिला न जातां ते दीडशें कोट रुपये इंग्लंडांत यऊन पडतात. आजपर्यंत अमेक लढाया लढून तुम्ही हिंदुस्थानच्या राज्याची उभारणी केलीत व त्यासाठीं क्रोडो रुपये खर्च झाले. परंतु तुम्ही इंग्रजांनीं पदरची एक पै तरी या कामासाठीं खर्च केली आहां काय ? लढायांसाठीं आमचा पैसा घ्यावयाचा, आमच्यापासून वाटेल तितका वसूल उकळावयाचा, मुलकी व लष्करी अधिकाराच्या जागीं इंग्रज लोक नेमून त्यांचीं पोटें आमच्या पैशावर चालवावयाचीं—असें आमच्या संपत्तीचें शोषण तुम्ही सारखें चालविलें आहे. अशी राज्यपद्धति दुसऱ्या कोणत्याही देशांत नाही व असती तर त्या देशाचें केव्हांच वाटोळें झालें असतें. हिंदुस्थान म्हणूनच अजून टिकला आहे. हिंदी लोक म्हणूनच अजून राजनिष्ठ राहिले आहेत, पण ही राजनिष्ठा कधींच भंग पावणार नाही असें समजूं नका. लवकर जागृत होऊन राज्यपद्धति सुधारलीत तर हे दुष्काळ नाहीसे होतील. येवढेंच नव्हे, तर

हिंदुस्थानाशीं तुमचा सध्यां जो व्यापार आहे तो किती तरी पटींनीं वाढून तुमचा आर्थिक फायदा होईल.”

“ दुष्काळाचें कारण व निवारण ” या विषयांवर Croydon येथील Free Church मध्ये दिलेल्या एका व्याख्यानांत दादाभाई म्हणाले, (पृष्ठे २३४ ते २४७ नटेसन २ री आवृत्ति) “ आज तीन कोट हिंदी लोक दुष्काळांत मेले, ही गोष्ट तुम्हाला भयंकर वाटत नाही काय ? हा दुष्काळाचा प्रश्न हिंदुस्थानाइतकाच इंग्लंडच्याही जिव्हाळ्याचा आहे. कारण, हिंदुस्थानाची भरभराट जोंपर्यंत आहे तोंपर्यंत इंग्लंडमध्ये सौख्य नांदेल, आणि हिंदुस्थानची दुर्दशा झाली की, इंग्लंडचें मरण ताबडतोब ओढवेल ! लॉर्ड कर्झन यांचें देखील असेंच मत आहे. महमद गझनीनें अठरा वेळच्या लुटींत मिळून नेली नसेल इतकी संपत्ति तुम्ही दरवर्षीं हिंदुस्थानांतून नेतां आणि ही सांपत्तिक जखम सारखी वाढतच जात आहे. मग दुष्काळ पडतील नाही तर काय होईल ? बरे, दुष्काळ पडल्यावर तरी तुम्ही आपल्या स्वार्थाची भर करण्यास कमी करतां कां ? तेंही नाही. मागच्या दुष्काळांत एकीकडे लोक अन्नावांचून तडफडून मरत होते, आणि दुसरीकडे युरोपिअन अधिकाऱ्यांच्या पगारांची व पेनशनांची पुरती भरती करण्यासाठीं रयतेकडून पैसा पिळून घेतला जात होता. एखाद्या वर्षीं फार मोठा दुष्काळ पडला म्हणजे तुमचें लक्ष हिंदुस्थानाकडे जातें. परंतु वास्तविक पहातां दुष्काळ म्हणजे हिंदुस्थानचें कायमचें दुखणें झालेलें आहे. या दुखण्याचें खरें कारण हिंदुस्थानांतील अँग्लो इंडियन अधिकाऱ्यांनीं चालविलेलें अन्यायी राज्य. हें असलें राज्य सुधारल्याखेरीज हिंदुस्थानांतील दुष्काळ थांबणार नाहीत.”

१९०० सालानंतर दादाभाईंच्या चळवळीवर हळू हळू खिन्नता, निराशा व त्रागा यांची छाया पडूं लागली. त्यांची खात्री होत चालली की, हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांच्या बाबतींत इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या गांठीं घेण्यांत, त्यांच्याशीं वादविवाद करण्यांत किंवा पत्रव्यवहार चालूं ठेवण्यांत कांहीं अर्थ नाही. हिंदुस्थानची विपन्न स्थिति या

दादाभाई नवरोजी.

अधिकान्यांस माहीत नसते असें नाही, किंवा ती स्थिति सुधारण्याचे उपाय त्यांस सुचत नाहीत किंवा करतां येण्यासारखे नसतात असेंही नाही. त्यांस सर्व कांहीं समजत असतें. परंतु अंगी निराशेची वाढ. न्यायीपणा बाणून हिंदी लोकांपासून आयत्या मिळणाऱ्या डबोल्याला थोडासा देखील चट्टा लागू देण्याइतकें औदार्य त्यांजमध्ये नसल्यामुळें अज्ञानाचें वेड ते पांघरीत असतात. निजलेल्याला जागें करतां येतें, पण जाग्या माणसाला जागें करीत बसण्यांत काय फायदा आहे, असें दादाभाईंस वाटूं लागलें. शिवाय, इंग्रज जनता अधिक न्यायी आहे, परंतु, सामान्य इंग्रज लोकांस हिंदुस्थानांतील अव्यवस्था कळत नसल्यामुळें हिंदुस्थानविषयक प्रश्नांची चर्चा पार्लमेंटमध्ये होत नाही; हिंदुस्थानासंबंधी खरी माहिती सांगून जर कोणी इंग्रज जनतेच्या मनांतील न्यायप्रियता जागृत केली तर त्या जनतेत हिंदुस्थानाविषयी कळकळ उत्पन्न होईल; आणि नंतर या जनतेनें निवडून दिलेल्या पार्लमेंट सभासदांस हिंदुस्थानची दाद लावणें भाग पडेल; असें दादाभाईंच्या मनांत फार येऊं लागलें. म्हणून अधिकान्यांच्या डोक्याशीं उरस्फोड करण्यापेक्षां सामान्य जनतेला हिंदुस्थानची दुःस्थिति समजावून सांगितलेली अधिक बरी, कारण असें केल्यानें त्या जनतेच्या सामर्थ्याचा हिंदुस्थानला फार उपयोग होईल, अशा विचारानें सामान्य इंग्रज लोकांपुढें व्याख्यानें देण्याचा उपक्रम दादाभाईंनीं सुरू केला. या घोरणानें १९०१ ते १९०६ त्यांनीं अगणित व्याख्यानें दिलीं. या व्याख्यानांत ते काय सांगत असत याची कल्पना येण्यासाठीं एका व्याख्यानाचा सारांश खालीं दिला आहे.

जुलै ४ सन १९०१ रोजी North Lambeth Liberal club मध्ये Colonel Ford यांच्या अध्यक्षतेखालीं 'इंग्रज जनता व हिंदुस्थान' या विषयावर बोलतांना दादाभाई म्हणाले—(पृष्ठें २४८ ते २५२ नटेसन २ री आवृत्ति) “ हिंदी लोकांस वेळोवेळीं दिलेल्या अभिवचनांची पूर्तता करण्यांत येत नाही, हिंदी लोकांचा पैसा सारखा इंग्लंडांत ओढला जात आहे, हिंदुस्थानांत कराची वाढ अमर्यादपणें होत आहे,

हिंदुस्थानांत सारखा दुष्काळ असतो-या सर्व अव्यवस्थेची जबाबदारी कोणावर आहे असें तुम्ही समजतां ? ती तुम्हां इंग्रज लोकांवर आहे. राज्यकारभाराच्या बाबतींत इंग्लंडांतील एका मतदाराला जितका हक्क आहे तितका सगळ्या तीस कोटी हिंदी लोकांना मिळून देखील नाही. आमच्या देशांतील कायदे कौन्सिलें म्हणजे निव्वळ सोंगें आहेत. अंमल-बजावणीचा अधिकार असावयाचा इंग्रज सभासदाच्या हातीं आणि हिंदी कौन्सिलरांनीं नुसतें चित्रांसारखें बसावयाचें-असलीं हीं कौन्सिलें असण्यापेक्षां नसलेलीं बरीं ! तुम्हां इंग्रज लोकांच्या हातीं आज बरीच सत्ता आहे. खरें म्हटलें तर आमच्या दुःखाच्या वेदना तुम्हांस कळल्या पाहिजेत, कारण, असलीं दुःखें तुम्हीं पूर्वीं सोसलीं आहेत. म्हणून आम्ही तुमची मदत मागतों. या वेळीं तुम्ही आम्हांस मदत केली पाहिजे. तुमच्या सामर्थ्याच्या जोरावर पार्लमेंटच्या सभासदांना तुम्ही बजावून सांगा कीं, हिंदी लोकांस आजपर्यंत दिलेलीं सर्व वचनें पूर्ण झालीं पाहिजेत. तुम्ही असें केलेंत कीं आम्हांस न्याय मिळेल.”

नवव्या राष्ट्रीय सभेचे अध्यक्ष या नात्यानें दादाभाईंनीं जें भाषण केलें त्यांत त्यांनीं ध्वनित केलें होतें कीं, काँग्रेस व इंग्रज जनता यांचा जितका निकट संबंध येईल तितका पाहिजे आहे. त्यानंतर दहा अकरा वर्षांत अशा कांहीं गोष्टी घडून आल्या कीं, राजकीय चळवळ करून अधिकाऱ्यांना जागृत करण्याच्या दादाभाईंच्या उमेदीवर एकामागून एक आघातच होत गेले. इंग्रजी न्यायप्रियतेवरचा त्यांचा स्वतःचा विश्वास पुसट होऊं लागला, आणि स्वतःच्या मनाची ही वृत्ति पाहून, कदाचित् सर्वद हिंदी जनतेंतही इंग्रजांविषयींचा अविश्वास वाढत आहे कीं काय, अशी त्यांस शंका येऊं लागली. हिंदी लोक फार असंतुष्ट झाल्यास त्यांच्या हातून कांहीं तरी अविचार होऊन साम्राज्यास व हिंदुस्थानास अनिष्ट अशा कांहीं गोष्टी घडून येण्याचा संभव आहे असें त्यांस वाटूं लागलें, आणि स्वतःच्या मनाची स्थिति कशीही असली तरी सामान्य हिंदी लोकांचा इंग्रजांवरील विश्वास पूर्वींप्रमाणें कायम राहिला पाहिजे

दादाभाई नवरोजी.

अशा घोरणानें १९०४ सालीं दादाभाईंनीं एक गोष्ट केली. त्या वर्षीच्या राष्ट्रीय सभेचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याविषयीं सर हेनरी कॉटन यांचें मन त्यांनीं वळविलें. सर कॉटन यांस अध्यक्ष करण्यांत हिंदी लोकांच्या मनांत वादू पाहणारी इंग्रजांच्या न्यायाविषयींची निराशा दूर करावी हा हेतु दादाभाईंच्या मनांत प्रामुख्यानें होता याबद्दल शंका नाही. हिंदुस्थानास जाण्याकरितां सर हेनरी कॉटन यांस निरोप देण्यासाठीं १९०४ च्या नोव्हेंबरमध्ये वेस्ट मिनिस्टर पॅलेस हॉटेलांत जी सभा भरली होती त्यांत दादाभाईंनीं आपला हेतु बोलूनही दाखविला. ते म्हणाले, (पृष्ठे २५७ ते २६५ नटेसन २ री आवृत्ति) “ १८५३ सालीं मुंबई, मद्रास व कलकत्ता येथें Presidency Associations स्थापन झाल्या तेव्हांपासून आमच्या राजकीय चळवळीला प्रारंभ झाला. हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारांत सुधारणा घडवून आणणें हें आमचें ध्येय आहे. परंतु या सुधारणा करून देणें न देणें सर्वस्वी इंग्रजांच्या हातीं असल्यामुळे आम्हा हिंदी लोकांच्या ओरडण्यापेक्षां सर कॉटन यांसारखे इंग्रज गृहस्थ आमच्यांत आले तर आमच्या चळवळीला अधिक महत्त्व येईल. शिवाय सर कॉटनसारखी मंडळी आम्हांस मदत करूं लागली म्हणजे इंग्रजांची सदसद्विवेकबुद्धि अजीवात नष्ट झाली असें जें हिंदी लोकांस वाटूं लागलें आहे तें बंद होईल. हिंदी लोकांच्या मनांत इंग्रजां-विषयीं विश्वास राहणें फार अवश्य आहे. आणि येवढ्याचसाठीं माझी अशी विनंति आहे कीं, सर कॉटनसारख्या शेंकडों लोकांनीं हिंदुस्थानांत गेलें पाहिजे, तेथील स्थिति समजावून घेतली पाहिजे, परस्पर विश्वास व आपलेपणा उत्पन्न केला पाहिजे, आणि हिंदी लोकांस कोणत्या तरी प्रकारची स्वायत्तता मिळवून दिली पाहिजे.”

या व्याख्यानांतील ‘स्वायत्तता’ हा शब्द महत्त्वाचा आहे. १९०६ सालच्या काँग्रेसच्या व्याख्यानांत दादाभाईंनीं स्वराज्याची जी मागणी केली त्या मागणीचा विचार त्यांच्या मनांत कसा दृढ होत गेला हें पाहणें मनोरंजक आहे. १८९६ सालच्या सुमारास वेल्बी साहेबांस लिहिलेल्या

एका पत्रांतील “ आम्हांस (साम्राज्याची) कांहीं खरी भागीदारी द्या.” या वाक्यावरून त्या वेळींच स्वराज्याची अवश्यकता दादाभाईंच्या मनांत येऊं लागली होती असें वाटतें, हें त्या पत्राची हकीकत देतांना सांगितलेंच आहे. त्या पत्रांत ‘साम्राज्याची भागीदारी’ असा अस्पष्ट शब्द-प्रयोग दादाभाईंनीं वापरला होता. परंतु वरील व्याख्यानांत ‘स्वायत्तता’ हा अधिक स्पष्ट शब्द आला यावरून १९०४ सालीं दादाभाईंचे स्वराज्य-विषयक विचार अधिक निश्चित झाले असें अनुमान करावयास कांहीं हरकत नाहीं.

आश्चर्याची गोष्ट ही कीं, हिंदी लोकांच्या मनांत इंग्रजांविषयीं अविश्वास वाढूं नये म्हणून दादाभाईं एकीकडे प्रयत्न करीत असतां दुसरीकडे जणूं काय तो अविश्वास जोरानें वाढावा अशा हेतूनें लॉर्ड कर्झन यांनीं व्हायसरॉय या नात्यानें हिंदुस्थानांत वाटेल तसें वागण्याचा व बोलण्याचा सपाटा चालविला. हिंदी लोकांच्या अंगीं नीति नाहीं, शरीरसामर्थ्य नाहीं, बुद्धि नाहीं, त्यांना गुलामांप्रमाणेंच वागविलें पाहिजे, अशा प्रकारचे उद्गार लॉर्ड कर्झन यांच्या तोंडून भर सभांतून निघूं लागले. ज्या पद्धतीनें आम्ही हिंदुस्थानांत राज्य चालविलें आहे त्यांत काडीइतकी देखील सुधारणा आम्ही करणार नाहीं, अशी त्यांच्या जिभेवर अहर्निश नाचणारी दर्पोक्ति, लोक दुष्काळानें मरत असतां त्यांनीं भरविलेला दरबार, प्रत्यक्ष राजासही क्षणभर कमी लेखणाऱ्या गर्वाच्या ताळ्यानें ओतप्रोत भरलेलें त्यांचें दरबारांतील वर्तन व भाषण, त्यांची बंगालची फाळणी, या सर्व गोष्टी इतिहासप्रसिद्ध आहेत. लॉर्ड कर्झन यांच्या या अरेरावीनें सर्व हिंदी लोक चिडून गेले, हजारों ठिकाणीं टोलेजंग सभा भरल्या व चोहोंकडून कर्झन यांच्या धोरणाचा निषेध झाला. कर्झनशाही व तिचें फळ पाहून दादाभाईंना एका प्रकारें वाईट वाटलें व एका दृष्टीनें अन्नद झाला. कर्झनसारख्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यानें असें अनुदार व गैरशिस्त वर्तन करावें याचा त्यांस खेद झाला. लिटनशाहीच्या वेळीं जी निराशा त्यांच्या मनांत उत्पन्न झाली होती तिचीच आतां पुनरावृत्ति झाली

दादाभाई नवरोजी.

असें म्हणण्यास हरकत नाही. परंतु या प्रसंगी निराशेबरोबर थोडासा आनंदही त्यांस वाटत होता. हिंदी लोकांनी कर्झनशाही शेळ्यामेंढ्यांप्रमाणें निमुटपणें सहन न करतां जोरानें उसळून आपणांमध्ये कांहीं तरी जोर आहे असें जगाला दाखविलें या गोष्टीनं त्यांचें फार समाधान झालें. कर्झनशाहीचा दादाभाईच्या चित्तवृत्तीवर काय परिणाम झाला हें त्यांच्या इंग्लंडमधील एका भाषणावरून स्पष्ट दिसतें. कर्झनसाहेबांनीं हिंदी लोकांवर जे शिंतोडे उडविले होते व ज्या अनुदार घोरणानें कारभार चालविला होता त्याचा निषेध करण्याकरतां १९०९ सालच्या मे महिन्यांत इंग्लंडांतिल हिंदी रहिवाशांची जंगी सभा वेस्ट मिनिस्टर येथील कॅक्स्टन हॉलमध्ये भरली होती. या सभेंत अध्यक्ष या नात्यानें भाषण करतांना (पृष्ठें २७४ ते २८३ नटेसन २ री आवृत्ति) दादाभाई म्हणाले:—

“आज आपण या ठिकाणीं फार महत्वाच्या कामाकरितां जमलों आहों. हिंदुस्थानांत विलक्षण गोष्टी घडून आल्या आहेत. लोकांमध्ये मोठी खळबळ उडून गेली आहे, टोलेजंग सभा ठिकठिकाणीं होत आहेत, आणि सर्वांत उच्च अधिकाराच्या जागीं असलेल्या एका व्यक्तीच्या शब्दांचा व कृतींचा लोक स्पष्टपणें निषेध करीत आहेत. हा प्रकार खरोखरच अद्भुत होय. सबंद हिंदी जनतेनें एकदिलानें आणि जोरानें जाहीर केलें आहे कीं, प्रचलित राज्यपद्धतींत सुधारणा झालीच पाहिजे. जनता व अधिकारी-वर्ग यांमध्ये आतां चांगलें युद्ध जुंपलें आहे. कलकत्याची पहिली निषेधप्रदर्शक सभा ज्या दिवशीं झाली तो दिवस मी अत्यंत महत्वाचा समजतां, कारण माझ्या मतें हिंदी राष्ट्राच्या स्वातंत्र्याचा त्या दिवशीं जन्म झाला. तो दिवस पहावयास मी जगलों हें माझें परम भाग्य होय. सरकार व प्रजा यांमधील या युद्धाचा शेवट काय होईल ? या प्रश्नाचें उत्तर “ हिंदू लोकांचें कल्याण करण्याच्या कर्तव्याकडे आम्ही दुर्लक्ष करीत आहों खरें—परंतु या पापाचें प्रायश्चित्त आमच्या मुलांबाळांस भोगावें लागल्याशिवाय राहणार नाहीं ” अशा

शब्दांत ब्राइट साहेवांनीं पूर्वीच देऊन ठेविलें आहे. सर जॉन मालकम व लॉर्ड हार्टिंगटन यांचेंही मत असेंच आहे. हिंदी लोकांना गुलामांप्रमाणें वागविण्याच्या कर्झनसाहेबांच्या धोरणामुळें चिडून जाऊन आजपर्यंतची मुग्ध वृत्ति हिंदी लोकांनीं आतां सोडली आहे. कांहीं झालें तरी आम्ही स्वतःस गुलामांप्रमाणें वागवून घेणार नाहीं असें त्यांनीं सरकारास बजावले आहे. याच जोरानें व धैर्यानें त्यांनीं पुढें चाललें पाहिजे म्हणजे त्यांच्या चळवळीस यश खास येईल. तो यशाचा मंगल दिवस पुहावयास मी कदाचित् जिवंत राहणार नाहीं. परंतु तो दिवस उगवणार याविषयीं माझा दृढ विश्वास आहे.

हिंदी लोकांविषयीं जे प्रलाप कर्झनसाहेवांनीं काढले आहेत त्यांविषयीं मला येवढेंच सांगावयाचें आहे कीं, १८८० सालच्या कमिटीच्या रिपोर्टांत असें स्पष्ट वाक्य आहे कीं, “नुसती वचनें देऊन तीं पूर्ण न करतां लोकांस फसवावयाचें अशा आरोपाला ब्रिटिश सरकार सर्वस्वी पात्र आहे.” Duke of Argyll ह्यांनीं असें म्हटलें आहे कीं, “ब्रिटिश सरकारला अब्रूची व सत्याची विलकुल चाड नाहीं.” Lord Salisbury यांनींही असेच उद्गार काढले आहेत. ज्या अँग्लो इंडियनांच्या दानतीबद्दल त्यांच्या प्रत्यक्ष स्वबांधवांकडून असले शेरें मिळतात त्यांनीं लोकांच्या दानतीविषयीं बोलणें किती हास्यास्पद आहे!

आज दीडशें वर्षे हिंदी लोकांनीं सर्व गोष्टी मुकाट्यानें सहन केल्या. परंतु आतां त्यांच्या डोळ्यावरील भूल नाहीशी झाली आहे. पूर्वीचे दिवस आतां सरले. जोरानें चळवळ करणारा नवा हिंदुस्थान आतां उदयास आला आहे, व त्याच्या प्रयत्नांस यश मिळाल्याखेरीज राहणार नाहीं.”

“नवा” हिंदुस्थान आतां उदयास आला आणि या ‘नव्या हिंदुस्थानानें’ जोरानें कार्य पुढें ढकललें तर यश मिळाल्याशिवाय राहणार नाहीं याविषयीं दादाभाईंस अधिकाधिक विश्वास वाटूं लागला. यापुढें सुधारणांकरतां नुसती भिक्षा मागून चालणार नाहीं, सारखी Agitation चळवळ सुरू ठेविली पाहिजे, असा उपदेश त्यांच्याकडून अधिक

दादाभाई नवरोजी.

प्रमाणावर होऊं लागला. शिवाय चळवळ करावयाची तीसुद्धां अमकें एक, खातें सुधारण्यासाठीं किंवा तमका एक अन्याय दूर करण्यासाठीं अशी ठिगळाठिगळांची नव्हे तर एकदम 'स्वायत्तते'साठीं झाली पाहिजे असें ते म्हणूं लागले. नुकत्याच उदयास आलेल्या 'नव्या हिंदु-स्थानानें' आतां काय केलें पाहिजे याविषयींचें आपलें मत त्यांनीं नामदार गोखले यांस लिहिलेल्या एका पत्रांत प्रगट केलें आहे. १९०५ सालची काँग्रेस बनारस येथें व्हावयाची होती व दादाभाईंनीं त्या काँग्रेसला हजर रहावें अशी सर्वांची इच्छा होती. परंतु दादाभाईंस इंग्लंडहून येतां आलें नाहीं, म्हणून काँग्रेसचें अभिनंदन करण्यासाठीं नोव्हेंबर ता. २६ रोजीं त्यांनीं नामदार गोखले यांस एक पत्र धाडलें. त्यांत (पृष्ठें ६६९ ते ६७२ नटेसन २ री आवृत्ति) ते लिहितातः—

“अगदीं आज करावयास पाहिजे अशी गोष्ट म्हटली म्हणजे पांच सहा कार्थक्षम, निःस्वार्थी व विद्वान अशा हिंदी माणसांनीं इंग्लंडांत कायमचें राहून येथील काँग्रेस कमिटीचें काम चालविलें पाहिजे. वर्तमानपत्रें व व्याख्यानें या साधनांचा उपयोग करून त्यांनीं इंग्लंडमध्ये हिंदुस्थानविषयक चर्चा जिकडे तिकडे पसरली पाहिजे. काळ असा आला आहे कीं, हिंदी लोकांनीं वाटेल तो आत्मयज्ञ करावयास तयार झालें पाहिजे. असले आत्मयज्ञ करूनच इंग्लिश लोकांनीं सत्ता मिळविली आहे. तीस कोटी लोकांच्या कल्याणासाठीं आपल्याला मरावयाचें आहे हें प्रत्येक पुढाऱ्यानें मनांत वागविलें पाहिजे. आपल्याला आपले जन्मसिद्ध व आश्वासित हक्क मिळवावयाचे आहेत, आपल्याला वसाहतींसारखें स्वराज्य मिळवावयाचें आहे, ही गोष्ट प्रत्येक हिंदी मनुष्याच्या मनांत भिनली पाहिजे. नुकेंच तीन दिवसांपूर्वीं सर हेनरी कॅम्बेल बॅनरमन म्हणाले कीं, “सुराज्याला स्वराज्याची सर कधींच यावयाची नाहीं.” हें ध्येय साधण्यासाठीं काँग्रेसचें सामर्थ्य अटोकाट वाढविलें पाहिजे आणि प्रत्येकानें आपापल्या प्रयत्नाची परमावधी केली पाहिजे.”

स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटचीं वर्षे.

आज पन्नास वर्षे श्रम करून जे विचार आपल्या मनांत दृढ झाले आहेत ते देशबांधवांस व राज्यकर्त्यांस स्पष्टपणें बोलून दाखविण्याची सुराज्य नव्हे संधि केव्हां मिळेल असें आतां दादाभाईस होऊन स्वराज्य मागा. गेलें होतें. हिंदुस्थानच्या हितासाठीं खटपट करण्यांत आपण यत्किंचितही कसूर केली नाही हें खरें, पण चुकलेल्या वाटसरूपमाणें आपले प्रयत्न विफल झाले; आतां आपल्याला खऱ्या मार्गाचें ज्ञान झालें आहे, तेव्हां इतर पुढान्यांना व सामान्य जनतेला योग्य मार्ग दाखवून द्यावा, व त्यांची दिशाभूल होणार नाही अशी आपण काळजी घ्यावी असें दादाभाईच्या मनांत रात्रंदिवस घोळूं लागलें. कित्येक वर्षांच्या तपानंतर एखादी सिद्धि मिळाल्यावर त्या सिद्धीचें लोकांस ज्ञान करून देऊन त्यांचें कल्याण करण्यास उत्सुक असलेल्या तपस्व्याची जी स्थिति होते, किंवा अहर्निश श्रमांनीं रक्ताचें पाणी करून एखादा शोध लाविला कीं शास्त्रज्ञाची जी स्थिति होते, ती स्थिति दादाभाईची झाली. हिंदी लोकांच्याही मनांत त्या वेळीं राजकीय चैठवळीची लालसा उत्पन्न झाली असल्यामुळें त्यांस कोणी तरी मार्गदर्शक पाहिजे होता. कर्झनशाहीच्या तडाक्यामुळें हिंदी लोक जागे झाले, कांहीं तरी केलें पाहिजे असें त्यांस वाटूं लागलें, व काय केलें पाहिजे हें सांगण्यास दादाभाईच समर्थ आहेत अशी त्यांची खात्री होती. म्हणून १९०६ सालच्या काँग्रेसचें अध्यक्षस्थान स्वीकारण्याची लोकांनीं दादाभाईंस विनंति केली. पन्नास वर्षांचा तुमचा अनुभव आह्मांस कळूं द्या व आतां कोणत्या दिशेनें आम्ही जाऊं म्हणजे या भारत देशाचा भाग्योदय लवकर होईल ते आम्हांला सांगा, अशी जणूं काय हिंदी लोकांनीं दादाभाईंची प्रार्थनाच केली. दादाभाईंनीं स्वबांधवांची विनंति मान्य करून १९०६ सालीं कलकत्ता येथें भरलेल्या न्वाविसाव्या राष्ट्रीय सभेंत आपलें अंतःकरण लोकांपुढें उघडें केलें. त्या वेळचें त्यांचें भाषण चिरस्मरणीय आहे. सर्वास ऐकूं जाईल इतकें मोठ्यानें बोलणें दादाभाईंस शक्य नसल्यामुळें त्यांचें भाषण नामदार गोखले यांनीं वाचलें.

दादाभाई नवरोजी.

भाषणाच्या आग्रभागी “सुराज्याला स्वराज्याची सर कधीच येणार नाही” हे सर बॅनरमन यांचे वाक्य उद्धृत केले होते व भाषणाचा (पृष्ठे ६५ ते ९६ नटेसन २ री आवृत्ति) सारांश हा होता:—

“हिंदुस्थानांत सत्तेची प्राप्ती इंग्रजांना प्रथम ज्या दिवशी झाली त्या दिवशी ब्रिटिश मुत्सद्यांनी ईश्वराची शपथ घेऊन जाहीर केले की, आम्ही हिंदी लोकांना ब्रिटिश प्रजाजनांप्रमाणे वागवू. राणीच्या जाहीरनाम्यांतही याच प्रतिज्ञेचा पुरस्कार केला गेला. मग आम्ही जर ब्रिटिश प्रजेपेक्षां यत्किंचित देखील कमी योग्यतेचे नाही तर ब्रिटिश लोकांस असलेले सर्व अधिकार मागण्याचा आम्हांस हक्क आहे. ते हक्क हे की, प्रथम युनायटेड किंगडममधील लोकांप्रमाणे आमच्या देशाच्या कारभाराची सर्व खाती आमच्या हाती पाहिजेत. शिवाय, कर वसविणे, कायदे करणे व त्यांचा अम्मल बजावणे या गोष्टी आमच्या ताब्यांत आल्या पाहिजेत. त्याचप्रमाणे इंग्लंड व हिंदुस्थान यांमधील पैशाचा व्यवहार अगदी न्यायाने झाला पाहिजे. थोडक्यांत सांगायचे म्हणजे “युनायटेड किंगडममधील किंवा वसाहतींतील लोक ज्या स्वराज्याचा उपभोग घेतात ते स्वराज्य आम्हांस पाहिजे.”

सध्यांची राज्यवृद्धि एकदम अजिबात बदलणे शक्य नाही. परंतु खाली नमूद केलेले हक्क हिंदी प्रजेला अगदी आज देऊन टाकून सरकारने आमच्या स्वराज्याला प्रारंभ करावा.

(१) हिंदी लोकांस वरिष्ठ नोकऱ्या देण्याबद्दल अभिवचने, पार्लमेंटचे कायदे सर्व काही झाले आहे. त्या दिल्याच पाहिजेत अशाबद्दल लॉर्ड मेकॉलेसारख्या मुत्सद्यांनी ओरड केली आहे. म्हणून त्या नोकऱ्या हिंदी लोकांस ताबडतोब मिळाव्या.

(२) प्राथमिक शिक्षण मोफत व सक्तीचे होऊन वरिष्ठ शिक्षण मोफत व्हावे.

(३) आम्ही नालायक आहो या मुद्यावर आज १५० वर्षे पार्लमेंटची दारे आम्हांस बंद ठेविली गेली. आतां हे चालणार नाही.

आमच्या हातीं काम आलें म्हणजे आमच्या अंगीं लायकी आपोआप येईल.

(४) केवळ आमच्या पैशावर सैन्य व आरमार पोसण्याच्या सरकारच्या पद्धतीनें आम्ही मरत आहों. ही पद्धत बंद झाली पाहिजे आणि सरकारला सदसद्विवेकबुद्धि व चाड असेल तर ही पद्धति या घटकेला बंद करणें शक्य आहे.

गेल्या पन्नास वर्षांच्या अनुभवानंतर इंग्रज लोक आम्हांस कांहीं अधिकार खुषीनें देतील असें वाटण्याइतका इंग्रज लोकांविषयींचा विश्वास तुमच्या मनांत खरोखरच आहे काय, असा प्रश्न आतांशा पुष्कळ लोक मला विचारतात. १८५३ सालीं मी राजकीय चळवळीला प्रारंभ केला, व त्या वेळीं बाँबे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन स्थापण्याच्या प्रसंगीं केलेल्या एका लहानशा भाषणांत माझ्या मनांतील इंग्रज लोकांच्या न्यायप्रियतेबद्दलचा विश्वास मी बोलून दाखविला. परंतु, त्यानंतर माझ्यावर निराशेचे इतके प्रसंग आले आहेत कीं, माझें अंतःकरण फुटून जाऊन मी बंड उभारलें तर त्यांत मला आश्चर्य वाटणार नाही.

साधारणपणें एखाद्यानें कांहीं प्रयत्न केला व त्यांत त्याला अपयश मिळालें कीं, त्याला निराशा वाटते. परंतु मला जे निराशेचे प्रसंग सोसावे लागले ते असे साधे नव्हते. अनेक वेळां झगड्यामध्ये यशस्वी होऊनही यशाचें फल इंग्रज अधिकाऱ्यांनीं माझ्या पदरांत पडूं दिलें नाहीं, आणि अशा प्रसंगीं मला जी निराशा अनुभवावी लागली तीमुळें एखाद्याचें मन भ्रमून वेडें झालें असतें.

परंतु अजूनही माझा पुरा निरुत्साह झालेला नाहीं. इंग्रजी भाषेंतील 'Persevere' "निश्चयाचें बळ" या शब्दाकडे पाहिलें कीं, मला पुन्हां स्फुरण चढतें. आपण अव्याहत चळवळ केली पाहिजे. 'चळवळ' म्हणजे इंग्रज लोकांचें जीवन होय; व त्यांजपासून आपण चळवळीचा धडा शिकला पाहिजे. कामकरी पक्षाचे, आयर्लंडमधील जहाल पक्षाचे, व रॉजिकल पक्षाचे पार्लमेंटांतील सभासद, आणि Daily News, Tri-

दादाभाई नवरोजी.

Manchester Guardian, Star, Daily Chronicle, व New Age वगैरे पत्रें हिंदुस्थानचा कैवार घेऊं लागली आहेत. अशा वेळीं आपण अतिशय मोठ्या प्रमाणावर चळवळ सुरू करून तिला पळभरही खंड पडूं देतां कामा नये. विद्वान् व उत्साही वक्त्यांचा एक संघ स्थापन करून हिंदुस्थानच्या अगदीं कानाकोपऱ्यांतील लोकांपर्यंत राजकीय चळवळीची लाट पोंचविली पाहिजे. शिवाय, कांहीं वक्त्यांनीं इंग्लंडमध्ये जाऊन कार्य सुरू करणें आवश्यक आहे. हिंदुस्थानांतील सर्व जातींच्या व सर्व दर्जांच्या लोकांनीं या राजकीय चळवळीच्या कामासाठीं एकदिलानें वागलें पाहिजे. “ हिंदु व मुसलमान हे हिंदुस्थानचे दोन नेत्र आहेत; एकाला दुखापत झाली कीं दुसऱ्याला इजा झालीच ” हे सर सय्यद अहमद यांचे शब्द फार मननीय आहेत.

सामाजिक, औद्योगिक वगैरे सर्व सुधारणांच्या मुळार्शी राजकीय सुधारणा आहे, आणि ‘स्वराज्या’शिवाय दुसरी कोणतीही राजकीय सुधारणा आम्हांस घुरेशी नाही. आमच्या आशा, आमची शक्ति, आमचा मोठेपणा, सर्व कांहीं ‘स्वराज्यांत’ आहेत.

कलकत्याची राष्ट्रीय सभा आटोपून दादाभाई आपल्या आसमित्रांसह १४ जानेवारी १९०७ रोजी मुंबईस परत आले. फार वेळ न घालवितां इंग्लंडला जावयाचा त्यांचा बेत होता. परंतु त्यांच्या नातलगांना व मित्रांना त्यांचा हा बेत पसंत नव्हता. आतां त्यांचें वय ८२ च्या वर होतें. म्हातारपणाचा थकवा त्यांच्या शरीरावर स्पष्टपणें दिसत होता, व इंग्लंडला जाण्याचा खटाटोप व पुन्हां तेथें काम करण्याची दगदग त्यांना मुळींच सहन होणार नाहींत हें कोणीही सांगितलें असतें. म्हणून इंग्लंडला जाण्याच्या इच्छेपासून दादाभाईंना परावृत्त करण्याची सर्वांनीं शिकस्त केली. परंतु, दादाभाईंनीं आपला हट्ट सोडला नाहीं. त्यांचें सारखें म्हणणें हेंच कीं, इंग्लंडमधील British Congress committee चें पुष्कळ काम राहिलेलें आहे, आणि तिकडे जाऊन तें काम पुरें

केल्याखेरीज माझ्यानें राहवणार नाही. शेवटीं त्यांच्या इच्छेला विरोध करण्याचें इतरांनीं सोडून दिलें, व दादाभाई इंग्लंडला गेले.

दोन अडीच महिने दादाभाईची प्रकृति बरी होती, व त्यांच्या हातून काम होत होतें. परंतु मार्च महिन्यांत ते एकदम अजारी पडले व जुलैच्या सुमारास तर त्यांची प्रकृति इतकी ढांसळली कीं, आतां दादाभाई लवकरच इहलोक सोडणार असं सर्वास वाटूं लागलें. दादाभाईसही आपला मृत्यु स्पष्ट दिसूं लागला; व म्हणून ते म्हणूं लागले कीं, मला हिंदुस्थानांत नेऊन टाका. डॉक्टरांचें मत पडलें कीं, प्रवासाचा शीण दादाभाईच्या शरीरास बिलकुल सहन होणार नाही. मित्रमंडळीही दादाभाईस इंग्लंडांत राहण्याचा आग्रह करूं लागली, परंतु दादाभाईनीं अगदीं निश्चून सांगितलें कीं, मला माझ्या देशांत जाऊन मरूं द्या, या बाबतींत माझे मन वळविण्याचा जो प्रयत्न करील त्याला मी शत्रु समजेन, माझ्या अस्थि माझ्या परमप्रिय मायभूमीतच पडल्या पाहिजेत. म्हणून दादाभाईस हिंदुस्थानांत आणणें भाग पडलें. ७ नोव्हेंबर १९०७ रोजीं दादाभाई मुंबईस आले व त्यांस त्यांचे जांबई होमी दादीना यांनीं वरसोवा येथील आपल्या घरीं नेलें.

वरसोवा येथें आल्यानंतर प्रथम दादाभाईची नात डॉक्टर मेहेरबाई हिच्या देखरेखीखालीं त्यांच्या औषधोपचाराची व्यवस्था चालली होती. नंतर नोकरीनिमित्त मेहेरबाई वरसोवा सोडून गेली आणि दादीनांच्या पत्नी डॉ. माणिकबाई यांनीं दादाभाईच्या शुश्रूषेचें काम पत्करलें. विशेष औषधपाण्याचा उपयोग न करतां केवळ प्रेमळ शुश्रूषा, साधें अन्न आणि अत्यंत नियमित व्यवहार यांच्या सहाय्यानें दादाभाईस बरें करण्याचें माणिकबाईनीं योजिलें; व त्यांची योजना इतकी यशस्वी झाली कीं, पुढें दहा वर्षे दादाभाईची प्रकृति अगदीं लख्ख राहून साठ सत्तर वर्षांच्या परिश्रमानंतर अगदीं अवश्य असणारी अभंग विश्रांति दादाभाईस उपभोगितां आली याचें सर्व मंडळींस महदाश्चर्य वाटलें.

१९०८ पासून पुढें, म्हणजे वरसोवा येथें येऊन राहिल्यापासून

दादाभाई नवरोजी.

दादाभाईंनी कोणत्याही राजकीय किंवा सामाजिक चळवळीत प्रत्यक्ष भाग घेतला नाही. सर्व प्रकारच्या संस्था व मंडळें दादाभा-
वरसोवा येथें. ईचा सल्ला घ्यावयास वरसोवा येथें जात असत, व
सर्वास उत्तेजन देऊन कार्यप्रवृत्त करण्यांत दादाभाईंस
आनंद होत असल्यामुळें १९०८ पासून आठ नऊ वर्षें वरसोवा म्हणजे
एक यात्रेच्या स्थलासारखेंच ठिकाण होऊन गेलें होतें. परंतु सल्ला देण्यापली-
कडे दादाभाईंनी कोणत्याही कार्यांत लक्ष घातलें नाही. त्यांनी आपला
जीवनक्रम शक्य तितका शांत आणि नियमबद्ध केला होता. सकाळीं
लवकर उठण्यापासून तों रात्री दहा वाजतां निजण्यापर्यंत प्रत्येक गोष्ट
ते इतक्या नियमित रीतीनें करीत कीं, संध्याकाळीं फिरावयास जाण्या-
साठीं दादाभाई गाडींत बसून निघाले कीं, वरसोव्याचे रहिवाशी आपलीं
घड्याळें लावीत असत.

१९०९ सालीं मोर्ले मिंटोच्या सुधारणांचा सगळ्या हिंदुस्थानभर
गाजावाजा चालला होता. तेव्हां हिंदुस्थानांत कोणत्या सुधारणा अघश्य
आहेत त्याचें खुलासेवार दिग्दर्शन करणारें एक पत्र दादाभाईंनी तयार
केलें व तें मोर्ले व मिंटो यांजकडे पाठविलें. पुढें १९१० सालीं जें
कमिशन बसलें त्या कमिशनाच्या सर्व सभासदांना या पत्राच्या प्रती
पाठविण्यांत आल्या. आणि शिवाय १९१२ सालीं जेव्हां लॉर्ड क्र्यू
हिंदुस्थानांत आले तेव्हां त्यांस व लॉर्ड हार्डिज यांस हेंच पत्र सुधारून
दादाभाईंनी धाडलें. त्या वेळचे स्टेट सेक्रेटरी लॉर्ड चेंबरलेन व चेम्सफर्ड
यांस तें पत्र रवाना करण्याचा दादाभाईंचा इरादा होता, पण बऱ्याच
मित्रांच्या सल्ल्यावरून त्यांनी तो बेत रहित केला.

१९१५ मध्ये नामदार गोखले मृत्यु पावले. या बातमीनें दादाभा-
ईंचें अंतःकरण विदीर्ण होऊन त्या दुःखाचा त्यांच्या प्रकृतीवरही
परिणाम झाला असावा. नामदार गोखले यांजवर दादाभाईंचें फार
प्रेम होतें. राजकीय चळवळीत नामदार गोखल्यांनीं त्यांच्याबरोबर
अनेक प्रसंगीं काम केलें होतें; व दादाभाई नेहमीं म्हणत कीं, हिंदु-

स्वराज्यमंत्रोच्चार-शेवटची वर्षे.

स्थानच्या सर्व दुःखांच्या मुळाशी दारिद्र्य आहे व हिंदुस्थानची स्वरी उन्नति करावयाची म्हणजे या दारिद्र्याला कारणीभूत असलेल्या 'सर्व गोष्टींचा उच्छेद केला पाहिजे, हे मूलभूत तत्त्व नामदार गोखले यांच्या इतके दुसऱ्या कोणासही समजलेले नाही. गोखल्यांच्या हातून पुष्कळ देशकार्य होईल अशी दादाभाईस आशा वाटत असल्यामुळे त्यांच्या मृत्यूच्या बातमीने त्यांच्या मनाच्या व शरीराच्या सामर्थ्यावर आघातच केल्यासारखे झाले. थोड्याच दिवसांनी सर फेरोजशहा मेथा वारले. मेथा यांस तर दादाभाईंनी लहानपणापासून वाढविले होते, व मेथांच्या राजकीय व इतर चळवळींतील बाणेदारपणा व तडफ ही पाहून त्यांस अतिशय आनंद होत असे. तेव्हां मेथांस मृत्यु आलेला पाहून दादाभाई शोकाकुल झाले यांत नवल नाही.

तरी १९१७ च्या मे महिन्यापर्यंत दादाभाईंची प्रकृति चांगली होती. परंतु २९ मे रोजी त्यांची तब्येत एकदम विघडली; व ती इतकी विघडली की त्यांस वरसोव्याहून मुंबईस आणावे लागले. तेव्हांपासून रोज ते अधिकाधिक क्षीण होत चालले. त्यांची सर्व आत मंडळी त्यांस भेटण्यासाठी मुंबईस आली. शेवटी एक महिन्याच्या आजारानंतर ता. ३० जून १९१७ रोजी दादाभाई स्वर्गस्थ झाले. या आपल्या मायभूमीतील शेवटचा श्वासोच्छ्वास घेतांना त्यांच्या मनांत काय विचार आले असतील ! आपला देश असाच दास्यगर्तेत पडून राहणार काय अशी शंका क्षणभर मनांत येऊन त्यांच्या अंतःकरणास पीळ पडला असेल ! किंवा, आपल्या मरणानंतर तरी या अभागी देशाला सुखाचे दिवस लाभोत अशी प्रार्थना करण्यासाठी त्यांची चित्तवृत्ति क्षणभर परमेश्वराकडे वळली असेल ! किंवा, पुनर्जन्मावर त्यांचा विश्वास असल्यास देशकार्य करण्यास याच देशांत पुनः जन्म घेण्यासाठी तळमळणाऱ्या त्यांच्या आत्म्याची दृष्टि पुढच्या जन्माकडे घांवली असेल !

प्रकरण ८ वें.

—:0:—

दादाभाईंचें कार्य.

दादाभाईंचा नश्वर देह नाहीसा झाला, परंतु त्या देहांत ९२ वर्षे केंद्रीभूत झालेल्या शारीरिक व मानसिक शक्तींनी जें अलौकिक कार्य केलें त्या कार्याला विनाशकालच नाही. दादाभाईंनी समाजाची व राष्ट्राची जी सेवा केली ती खरोखरच अपूर्व होय. त्यांचें कार्य इतकें विविध होतें की, हिंदुस्थानविषयक अमूक एक प्रश्न त्यांच्या चळवळीच्या कक्षेबाहेर राहिला असें झालें नाही. सामाजिक, औद्योगिक, धार्मिक, राजकीय—सर्व प्रश्नांची चर्चा अंगावर घेऊन त्यांनी बहुजनसमाजास मार्ग दाखविला. “विविधता” ही त्यांच्या कार्यातील विशेष गोष्ट होती. त्यांनी सामाजिक सुधारणेस स्त्रीशिक्षणापासून प्रारंभ ज्या वेळीं केला त्या काळांतील लोकांची मनःस्थिति लक्षांत घेतली म्हणजे त्यांच्या प्रयत्नांचें महत्त्व चटकन् पटतें. त्यांनी सुरू केलेली मुर्लीची शाळा फार अवाढव्य किंवा अगदीं नमुनेदार, किंवा पूर्ण दोषरहित होती असें मुर्लीच नव्हे. परंतु कोणत्याही सुधारणेचा प्रारंभ होणेंच फार कठीण असतें. ती सुधारणा लोकांच्या डोळ्यांस परिचित झाली म्हणजे मग त्या सुधारणेचें बाजूल पुढें पडण्यास अवधि लागत नाही. गगनचुंबी इमारत ज्यांच्या आघारावर उभी असते ते मोठमोठे दगड पायाच्या भगदाडांत गडप होऊन लोकांच्या दृष्टीला दिसेनासे होतात. पण त्यांचें महत्त्व केवढें असतें ! हीच गोष्ट दादाभाईंच्या सामाजिक कार्याची आहे. आज स्त्रीशिक्षणाच्या बाबतींत मुंबई शहर किती पुढें गेलेलें आहे ! पण या विस्तीर्ण प्रवाहाच्या-गंगेचा उगम कोठें झाला, याचा आपण विचार करूं लागलों तर २४—२५ वर्षांच्या उमेदीतील, सामाजिक विषयांची चर्चा करण्यासाठी सहाध्यायांशीं आवेशानें बोलणारे, आपल्या उद्योगास सहानुभूति मिळविण्यासाठीं सर जमशेटजींसारख्या बळ्या पुढाऱ्यांच्या घरीं

दादाभाईचें कार्य.

हेलपाटे घालणारे, असे दादाभाई आपल्या डोळ्यांसमोर उभे राहतात. लोकमताच्या विरोधी प्रवाहाशी टक्कर देऊन त्या प्रवाहास आपल्या बाजूला वळविणाऱ्या पहिल्या घुढान्याची किंमत मागाहून येणाऱ्या शेंकडों कार्यकर्त्यांपेक्षा अधिक असते. दादाभाईंनी स्त्रीशिक्षणाची, धार्मिक आचारांच्या चर्चेची, आणि स्त्रीपुरुषांतील परस्पर व्यवहार अधिक श्लाघ्य व हितकारक करण्याची दिशा समाजास प्रथम दाखविली. त्यांनी “ रास्त गोप्तार ” नांवाचें जें वर्तमानपत्र सुरू केलें त्यामुळें समाजाचें पाऊल एकदम किती तरी पुढें पडलें ! मुक्या असलेल्या समाजाला जणू त्यामुळें वाचा फुटली. समाजांतील विद्वान् माणसांच्या सुविचारांचा ओघ कोंडून न राहतां सर्व स्त्रीपुरुषांत पसरूं लागला. स्वराज्य गमावून गंजत पडलेल्या हिंदी लोकांच्या जीवनावरील गंज उडून जाऊन नव्या काळाची झुळुक लागल्यामुळें समाजांतील अंतःकरणें जागृत होऊं लागलीं. याचें सर्व श्रेय दादाभाईंस आहे. इंग्रजी राज्यामुळें सुरू झालेल्या नवयुगांत रहावयास योग्य होण्यासाठीं हिंदी लोकांच्या राहणींत व विचारसरणींत कांहीं बदल होणें अत्यंत अवश्य होतें. हा फरक घडवून आणण्यासाठीं जे जे प्रयत्न झाले व होत आहेत त्या सर्वांचा उगम दादाभाईंच्या सामाजिक कार्यांत दृष्टीस पडतो. कोणतेंही कार्य हातीं घेतलें तरी तें करतांना अमुक एका समाजाचे आपण प्रतिनिधि आहों, आणि त्या दृष्टीनें जग आपल्याकडे पहात असेल ही भावना दादाभाईंच्या मनांत सदैव जागृत असे. अशा भावनेनें वागूनच त्यांनीं पार्शी समाजाचा, किंबहुना सर्व हिंदी लोकांचा दर्जा वाढविला. संबंद राष्ट्राची पत वाढविणें यापेक्षा अधिक मूल्यवान सामाजिक सेवा कोणती असणार ? दादाभाई व्यापारासाठीं इंग्लंडांत गेले तेव्हां त्यांनीं हिंदुस्थानची केवळ औद्योगिक स्थितिच सुधारली असें नव्हे, तर हिंदी समाजाविषयीं अत्यंत उच्च मत विलायतेंतील लोकांत त्यांनीं उत्पन्न केलें. इंग्लंडांत व्यापार करतांना केवळ पैसा कमावण्याच्या आकुंचित दृष्टीनें दादाभाई मुळींच वागले नाहींत. आपणांमागून येणाऱ्या हिंदी व्यापाऱ्यांचा मार्ग सुलभ व्हावा, हें त्यांचें

दादाभाई नवरोजी.

ध्येय होते. इंग्लंडांतील गिरणीवाल्यांच्या लबाड्या पूर्ण माहीत होऊन त्या लबाडीच्या जाळ्यांत हिंदी व्यापारी सापडतां कामा नये, हिंदी व्यापारी म्हटला की, तो अत्यंत सचोटीचा व विश्वसनीय असतो अशी कल्पना व्यापारीवर्गांत पसरली पाहिजे, आणि हिंदी व्यापारी केवळ पैशासाठी घडपड करीत नसून त्यांच्या मनांत अब्रूची चाड व राष्ट्राभिमान सदैव वसत असतात अशी सर्वांची खात्री झाली पाहिजे, अशा घोरगानें दादाभाईंनीं व्यापार केला. आणि वीस वर्षांच्या व्यापारी पेशानें त्यांनीं आपल्या बांधवांची औद्योगिक व सामाजिक दृष्ट्या केवढी तरी उन्नति केली.

हिंदी संस्थानिकांच्या बाबतींत दादाभाईंनीं जी कामगिरी केली ती तर इतकी महत्वाची आहे की, तें महत्व जर आमच्या संस्थानिकांना खरोखर समजेल तर दादाभाईंचें स्मारक करण्यासाठीं या संस्थानिकांच्या तिजोरींतून कोडो रुपये बाहेर पडतील. हें महत्व सूचित करण्यासाठींच दादाभाईंची बडोद्यांतील कारकीर्द विशेष विस्तृतपणें प्रस्तुत चरित्रांत देण्यांत आली आहे. हिंदी संस्थानें म्हणजे एक मोठी शक्ति असून ती शक्ति सत्कार्यांत खर्च झाल्यास हिंदुस्थानचें अपरिमित हित होईल अशी दादाभाईंची दृढ श्रद्धा होती. सबंद हिंदी राष्ट्राविषयीं संस्थानिकांस कळकळ वाटली पाहिजे, व ती त्यांना वाटावयास लावण्याचा सर्वांत उच्चम मार्ग म्हणजे खालसा मुलखांतील लोकांनीं त्यांस मदत करण्याची तत्परता दाखविणें हा होय, असें दादाभाईं नेहमीं प्रतिपादन करीत, व आपल्या प्रतिपादनाप्रमाणें त्यांनीं आपलें वर्तनही सबंद आयुष्यभर ठेवलें. संस्थानांविषयीं एखादी अन्यायाची गोष्ट सरकार करूं लागलें कीं, दादाभाईं संतापून जात व ते आपण होऊन संस्थानचा कैवार घेऊन पुढें सरसावत. देशी संस्थानांविषयीं त्यांना फार आस्था वाटे व ते म्हणत कीं, खालसा मुलखांतील प्रजा व संस्थानिकां चा एकदिल होण्यासाठीं हरप्रयत्न झाले पाहिजेत. हेंच तत्व डोळ्यां-पुढें ठेवून त्यांनीं कच्छच्या महारावांचें काम केलें, बडोद्याची दिवाण

दादाभाईचें कार्य .

गिरी स्वीकारली आणि म्हैसूर संस्थानच्या बाबतींत खटपट केली. मल्हाररावांच्या स्वातंत्र्यासाठीं दादाभाईंनीं जे झगडा केला त्याचा विचार केला म्हणजे तर असें वाटतें कीं, त्या वेळीं बडोद्यांत दादाभाई नसते तर मल्हाररावांची काय दुर्दशा झाली असती कोण जाणें ! बडोदें संस्थान कदाचित् खालसाही झालें असतें. कारण, बडोदें संस्थानच्या वृक्षावर सरकारच्या कोपाचें वादळ झालें होतें. तो वृक्ष समूळ उन्मळून पडतो कीं काय असें त्या वेळीं सर्वांना भय वाटत होतें. त्या वृक्षाच्या रक्षणासाठीं व संवर्धनासाठीं त्या वेळीं दादाभाईंनीं आपल्या रक्ताचें पाणी केले म्हणूनच आज घटकेला भरभराटीची स्थिति उपभोगिण्यास बडोदें संस्थान जिवंत राहिलें. संस्थानांची इतकी अमोलिक कामगिरी करूनही दादाभाईंनीं जी निरपेक्ष वृत्ति ठेविली होती ती पाहून अंतःकरण सद्गदित होतें. किंबहुना, त्यांनीं निरपेक्ष वृत्ति ठेविली म्हणूनच त्यांच्या कार्यांत एक प्रकारचें विलक्षण तेज आलें होतें. ' पैशासाठीं ' किंवा ' कीर्तीसाठीं ' हे शब्दच दादाभाईंस माहीत नव्हते. संस्थानांविषयीं त्यांना जो आपलेपणा वाटे त्याच्या भरांतच त्यांनीं असें कार्य केले कीं, संस्थानिक म्हणजे केवळ भातुकलींतील खेळणीं आहेत अशी जी कल्पना सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मनांत वाढत होती तिचा त्यांनीं पुरता नायनाट केला, व संस्थानांविषयीं एक प्रकारचा आदर व दूरा उत्पन्न केला.

“ हिंदी लोक लेचेपेचे शेणाचे गोळे नसून प्रसंग आल्यावर वज्राहूनही कठिण होतात ” हें इंग्रज लोकांस सिद्ध करून पटवून द्यावयासाठींच जणूं काय दादाभाईंचा अवतार झाला होता. मुंबईच्या कार्पोरेशनमध्ये काम करतांनाही त्यांनीं इंग्रज अधिकाऱ्यांस पुरतें नरम भाणलें. विहार तलावाच्या योजनेच्या वेळीं दादाभाईंमुळे कार्पोरेशनमध्ये असा कांहीं जोर आला होता कीं, शेवटीं इंग्रज अधिकारी द्वार खावयास तयार झाले आणि गरीब मुंबईकरांचे लाखां रुपये वांचले.

राजकीय बाबतींत दादाभाईंनीं काय केले असें विचारण्यापेक्षां त्यांनीं काय करावयाचें शिल्लक ठेवले हाच प्रश्न अधिक योग्य होईल. दादाभाई

दादाभाई नवरोजी.

तारुण्यांत प्रविष्ट झाले त्या वेळीं कांहीं हिंदी लोक गत सामर्थ्याच्या शोधानें विव्धळत होते व बाकीचे लोक भ्रममूलक सुखांत मग्न झाले होते. या सर्वांना जागृत करून नामशेष होण्याच्या पंथास लागलेली राष्ट्रीय भावना जतन करून वाढविण्याचें सर्व श्रेय दादाभाईंस आहे. नवयुगांतील राजकीय चळवळीच्या मार्गांत प्रथम पाऊल टाकणारे दादाभाई. त्यांना वाट माहीत नव्हती, त्यांस वाटाड्या मिळाला नव्हता, वाटेंतील कांटे बाजूला करून प्रत्येक पाऊल पुढें टाकतांना प्रथम जागा साफसूफ करून घेणें भाग होतें. इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या विरोधालाही वाण नव्हती. इतकें असूनही दादाभाईंनीं धैर्यानें प्रारंभ करून येवढें प्रचंड कार्य केले कीं, हिंदी राजकीय चळवळीचा मार्ग म्हणजे अगदीं राजमार्ग होऊन निष्कंटक नाही तरी अगदीं पूर्ण स्पष्ट झाला आहे. शिवाय, दादाभाईंच्या कार्यामुळे हिंदी राजकारणांतील एक तत्व इतकें उघड झालें आहे कीं, त्याविषयीं आतां कोणीही शंका बाळगण्याचें कारण नाही. परकी अंमलाखालीं असणाऱ्या कोणत्याही देशाला स्वातंत्र्य मिळावयाचें म्हणजे त्या देशाच्या पुढाऱ्यांनीं तीन मार्गांपैकीं एका मार्गाचा अवलंब केला पाहिजे. राज्यकर्त्यांपैकीं शेलक्या लोकांची मर्जी संपादून, त्यांच्याशीं बादविवाद करून त्यांची खात्री पटवून, आपलें 'गाऱ्हाणें' त्यांस सांगून स्वातंत्र्य देण्याविषयीं त्यांस विनवणी करावयाची—हा एक मार्ग. याला 'दरबारी' मार्ग म्हणतां येईल. किंवा, राज्यकर्त्यांच्या लोकपक्षाचें पाठबळ मिळवून आपल्या लोकांची चळवळ सबळ करून आपलें कार्य साधावयाचें. याला 'चळवळीचा' मार्ग म्हणतां येईल. किंवा, बंड उभारून स्वातंत्र्य मिळवावयाचें. हा 'अत्याचारी' मार्ग होय. 'अत्याचारी' मार्ग स्वीकारण्याचें कोणत्याही सुज्ञ व पुढारी या नांवास योग्य अशा हिंदी माणसाच्या मनांत कधींच आलेलें नाही. परंतु 'दरबारी' मार्गानें प्रयत्न केल्यास हिंदुस्थानचा भाग्योदय होणें शक्य आहे, या कल्पनेचा आपल्या आयुष्यभर प्रयोग करून पाहून दादाभाईंनीं असें सिद्ध केले कीं या मार्गांत कांहीं अर्थ नाही. दादाभाईंनीं आपल्या ऐन उमेदीतील

दादाभाईचें कार्य.

दिवस इंग्रज अधिकाऱ्यांची खात्री पटविण्यांत खर्च केले, मोठमोठ्या इंग्रज लोकांशी पत्रव्यवहार करण्याच्या कामांत त्यांनीं रात्रीचे दिवस केले, स्टेट सेक्रेटरीपुढें हिंदुस्थानचें दुखणें मांडण्यासाठीं त्यांनीं द्रव्य आणि स्वतःचें सामर्थ्य पाण्याप्रमाणें खर्च केलें-परंतु, Simultaneous Examination चें पार्लमेंटमध्ये पास झालेलें बिल जेव्हां लॉर्ड किंबर्ली यांनीं कागदाच्या चिटोऱ्याप्रमाणें करून टाकलें, तेव्हां या 'दरबारी' मार्गाचा त्यांना पुरता वीट आला. या मार्गाची विफलता त्यांना दिवसेंदिवस अधिक पटूं लागली, व शेवटीं " जोराच्या चळवळी" खेरीज दुसरा तरुणोपाय नाहीं असा ते सर्वास उपदेश करूं लागले. " दरबारी मार्गाचा " अनुभव कोणा तरी हिंदी पुढाऱ्यानें घेणें अवश्य होतें. हा अनुभव दादाभाईंनीं घेतला. या मार्गाची किंमत करण्यासाठीं त्यांनीं तीन चार तपें परिश्रम केले. आज घटकेस दादाभाईंच्या कार्याचें अध्ययन करणाऱ्या हिंदी पुढाऱ्यांच्या अंतःकरणांत असा विश्वास खात्रीनें उत्पन्न होतो कीं, हिंदी राजकारण 'दरबारी मार्गानें' चालूं लागल्यास हिंदी रयतेच्या पदरांत बरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या गोड भुलथापा व कनिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या लाथा यांखेरीज कांहीं एक पडणार नाहीं. आतां यापुढें हिंदी पुढाऱ्यांची दिशाभूल होणें शक्य नाहीं. ही दिशाभूल नाहींशी करण्याचें काम दादाभाईंनीं केलें. १९०६ सालीं त्यांनीं उच्च स्वरांनें सर्वास निक्षून सांगितलें कीं, अर्ज करणें, विनवणी करणें, भिक्षा मागणें, असल्या गोष्टी करीत बसाल तर तुमचे सारे श्रम वायां जातील, तुम्हांस खरें फलदायी कार्य करावयाचें असेल तर इतकी प्रचंड चळवळ सुरू करा कीं, तुमच्या चळवळीनें दशदिशा व्यापल्या जातील, " Agitate, Agitate and again Agitate. "

आणि त्यांच्या उपदेशाप्रमाणें वागून चळवळ करणाऱ्या राजकारणी पुढाऱ्यांसाठीं हिंदुस्थानांत व इंग्लंडांत दादाभाईंनीं इतकी तयारी करून ठेवली आहे कीं, कोणत्याही पुढाऱ्यास आतां मी काय करूं, कसा वागूं,

दादाभाई नवरोजी.

असा संदेह उत्पन्न होण्याचें कारणच उरलें नाहीं. दादाभाई नेहमीं कटाक्षानें सांगत कीं, हिंदी राजकारण हिंदुस्थानच्या मर्यादेच्या बाहेर गेलें पाहिजे, हिंदी लोकांच्या स्थितीकडे इंग्रज जनतेचें लक्ष सारखें वेधून ठेवलें पाहिजे. “ It is in the Parliament that our battles are to be fought ” हें सूत्र ते प्रत्येकाजवळ सांगत. काँग्रेसच्या प्रत्येक बैठकींत ते बोलून दाखवीत कीं, पांच सहा हिंदी वक्ते इंग्लंडांत कायमचे जाऊन राहिले पाहिजेत. इंग्लंडांत जाऊन चळवळ करणाऱ्या हिंदी पुढाऱ्यांच्या कामासाठीं त्यांनीं अगदीं उत्तम भूमि तयार करून ठेविली आहे. इंग्लंडांत काम करणाऱ्या हिंदी माणसानें इंग्रज जनतेला काय सांगावयाचें, कसें सांगावयाचें, कोणत्या संस्थांचें व मंडळांचें पाठवळ मिळवावयाचें, इंग्रज लोकांच्या अंतःकरणांतील कोणती भावना जागृत करावयाची, आपली कार्यक्षमता इंग्रजांस कशी पटवावयाची, त्यांच्याजवळ कोणती मदत मागावयाची, त्यांच्या मनांत हिंदी लोकां-विषयीं सहानुभूति कशी उत्पन्न करावयाची—या सर्व गोष्टी दादाभाईंनीं आपल्या जीवनाचा खर्च करून स्पष्ट करून ठेवल्या आहेत. दादाभाईंनीं आपल्या उत्तम चारित्र्यानें, कल्पनातीत परिश्रमांनीं, अंतःकरणाच्या कळकळीनें, स्पष्टोक्तीच्या सामर्थ्यानें इंग्रज लोकांचीं अंतःकरणे इतकीं काबीज केलीं होतीं कीं, त्यांच्यासारखा स्फूर्तीनें काम करणारा हिंदी गृहस्थ इंग्लंडांत जावयाचा अवकाश कीं, सर्व समाजाची सहानुभूति त्याच्याकडे एखाद्या लोहचुंबकाप्रमाणें आवेशानें आकर्षित झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. हिंदुस्थानाविषयीं आस्था बाळगणारे दहा बारा उदारमतवादी सभासद पार्लमेंटमध्ये आज दिसत आहेत, हिंदुस्थानच्या स्वातंत्र्यासाठीं ब्रिटिश प्रधानमंडळापाशीं हट्ट धरणारा मजूरपक्ष आज उत्पन्न होत आहे, हिंदुस्थानचा कैवार घेणारीं सात आठ इंग्रजी वर्तमानपत्रें आज इंग्लंडांत आढळत आहेत, हिंदी लोकांच्या सुखदुःखासाठीं तळमळणाऱ्या चार पांच इंग्रजी संस्था आज विलायतेत काम करीत आहेत—हें सर्व दादाभाईंच्या परिश्रमाचें फल होय. “ My acquaintance with Dadabhoy's

work gave me a passion for India's emancipation ”
 असें म्हणणारे सर चार्लस रॉबर्ट्स व डॉक्टर क्लिफर्ड यांजसारखे किती तरी
 ब्रिटिश मुत्सद्दी व पुढारी आहेत. दादाभाईंची परिश्रम करण्याची शक्तिच
 अचाट होती. १८५५ पासून १९०७ पर्यंत ते जाऊन येऊन इंग्लंडांत
 राहिले; व तेवढ्या अवधींत त्यांनीं हिंदी राजकारणानें विलायतेंतील वाता-
 वरण व्यापून टाकलें. इंडिया ऑफिसमध्ये जाऊन रात्रंदिवस खपून त्यांनीं
 माहिती मिळविण्याचें काम केलें व इतके विनचूक आंकडे व माहिती
 गोळा केली कीं, त्यापुढें व्र बोलण्याची त्यांच्या शत्रूंचीही छाती नव्हती.
 हिंदी लोकांच्या बाबतींत इंग्लंडांत जो अन्याय चालला आहे त्या अन्या-
 याचें चित्र इंग्लंडांतील बहुजनसमाज, संस्था, पुढारी, विद्वान लोक, या
 सर्वांच्या अंतःकरणांवर इतक्या ढळढळितपणें दादाभाईंनीं रेखाटून ठेवलें
 आहे कीं, तो मूळ अन्याय नाहीसा झाल्याखेरीज तें चित्र कदापि पुसलें
 जाणार नाही.

कित्येक अवनत देशांची अशी स्थिति असते कीं, त्या देशाचे पुढारी
 स्थार्थत्यागांत किंवा परिश्रमांत यात्किंचितही कसूर करीत नाहींत, परंतु
 त्या देशाचें खरें दुखणें कोणतें हेंच बरोबर न कळल्यामुळें त्या स्वार्थ-
 त्यागी पुरुषांचे श्रम फलद्रूप होत नाहींत. हिंदुस्थानच्या रोगाचें अगदीं
 नक्की निदान करण्याचें कार्य दादाभाईंनीं केलें. त्यांच्या अभ्यासामुळें
 व मेहनतीमुळें हिंदी राजकारणाला अगदीं पूर्ण निश्चित स्वरूप प्राप्त
 झालें आहे. “ हिंदुस्थानांतील निरक्षरता, दारिद्र्य, दुष्काळ, या सर्वांच्या
 मुळाशीं एक गोष्ट आहे, ती ही कीं, हिंदुस्थानचा कारभार पाहणारे
 नोकर परकी असतात,” हा सिद्धांत दादाभाईंनीं काढल्यामुळें कोणत्या
 दिशेनें कार्य करावयाचें असा प्रश्नच आतां उरला नाही. “ परकी नोकर ”
 या मूलभूत दुष्ट प्रकाराविरुद्ध दादाभाईंनीं ५२ संवत्सरें ओरड केली.
 त्यांनीं इतका पत्रव्यवहार केला, इतकीं व्याख्यानें दिलीं, इतके वाद-
 विवाद केले कीं, आज घटकेला सरकारशीं भांडतांना हिंदी पुढारी
 जे जे मुद्दे पुढें आणतात ते सर्व दादाभाईंनीं पूर्वींचे वापरले आहेत.

दादाभाई नवरोजी.

अशी एकही गोष्ट नाही की, जी दादाभाईंनी बोलावयाची ठेवली आहे. भांडणाच्या कामांत त्यांनी अगदी कळस गांठला. त्यांच्या मागून येणाऱ्या पुढारी लोकांना आतां नवे बोलणे शक्यच नाही, त्यांनी आतां काय करावयाचें तें करून दाखवावें. आणि त्यांनी काय करावयाचें तेंही दादाभाईंनी स्पष्ट सांगून टाकलें आहे.

१९०६ सालीं काँग्रेसच्या अध्यक्षस्थानावरून दादाभाईंनी “ हिंदु-स्थानास ‘स्वराज्य पाहिजे आहे ’ असें उच्च स्वरानें जाहीर केलें. ही गोष्ट अत्यंत महत्त्वाची आहे. त्या स्वराज्यमंत्राच्या उच्चारामुळें हिंदी राजकारणाला जोराचें चलन मिळालें. विसाव्या शतकांतील हिंदी चळवळीच्या इतिहासाची पहिली पायरी तो उच्चार होय. त्या वेळीं दादाभाईंनी स्वराज्याची मागणी केली ह्मणूनच हिंदी चळवळीला तोंड फुटलें. नाही तर ती आणखी किती दिवस मूकवृत्तीनें राहिली असती तें सांगवत नाही. १९०६ सालापूर्वींही सर्व हिंदी लोकांना वाटत होतें कीं, स्वराज्य असल्याशिवाय गत्यंतर नाही. पण इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या दडपशाहीची भीति स्वराज्याच्या उच्चारान्या आड येत होती. ही भीतीची भूल दादाभाईंनी नाहीशी केली. त्यांच्यासारख्या ज्ञानवृद्ध व तपोवृद्ध पुढाऱ्यांच्याच तोंडून स्वराज्याचा मंत्र प्रथम बाहेर पडावयास पाहिजे होता. सर्व जनतेच्या अंतःकरणांत, गुदमरलेल्या स्वराज्याच्या इच्छेला दादाभाईंनी मूर्त स्वरूप दिलें आणि हिंदुस्थानचें खरें ध्येय कोणतें तें जगाला जाहीर केलें.

दादाभाईंचें कार्य इतकें विविध व विस्तृत आहे कीं, त्या कार्याचें पूर्ण वर्णन करणें शक्य नाही. थोडक्यांत सांगावयाचें म्हणजे आज हिंदी लोकांच्या राजकीय चळवळीला जें काहीं किंचित् आशाजनक स्वरूप आलेलें आपणांस दिसतें तें स्वरूप दादाभाईंनी प्राप्त करून दिलें आहे. आजचा “ नवा हिंदुस्थान ” दादाभाईंनी घडविला आहे. दादाभाईंनी आपल्या देशवांधवांना इतकें ऋणी करून ठेवलें आहे कीं, त्यांच्या सेवेचा मोबदला देण्याचा हिंदी लोकांनी अटोकाट प्रयत्न केला तरी, क्षीरनिर्घात जन्मून श्रीशंकराच्या शिरोभार्गी विलसणाऱ्या दिव्य चंद्राकडे

पाहून मोठ्या कृतशतेनें उपवस्त्राच्या कांठाची एक दशा त्याच्याकडे फेंकणाऱ्या भाविक माणसाच्या प्रयत्नाइतकाच तो हास्यास्पद ठरेल.

जन्म क्षीरनिधौ तथैव विपुलं पीयूषपूर्णं वपुः ।
संतापार्तिहरं हरस्य शिरसि स्थानं सदा सुन्दरम् ॥
तारानाथ निशामुखैक तिलकख्यातौषधीनां पते ।
चन्द्र त्वां वसनाञ्चलस्य दशया संभावयामः कथम् ॥ १ ॥

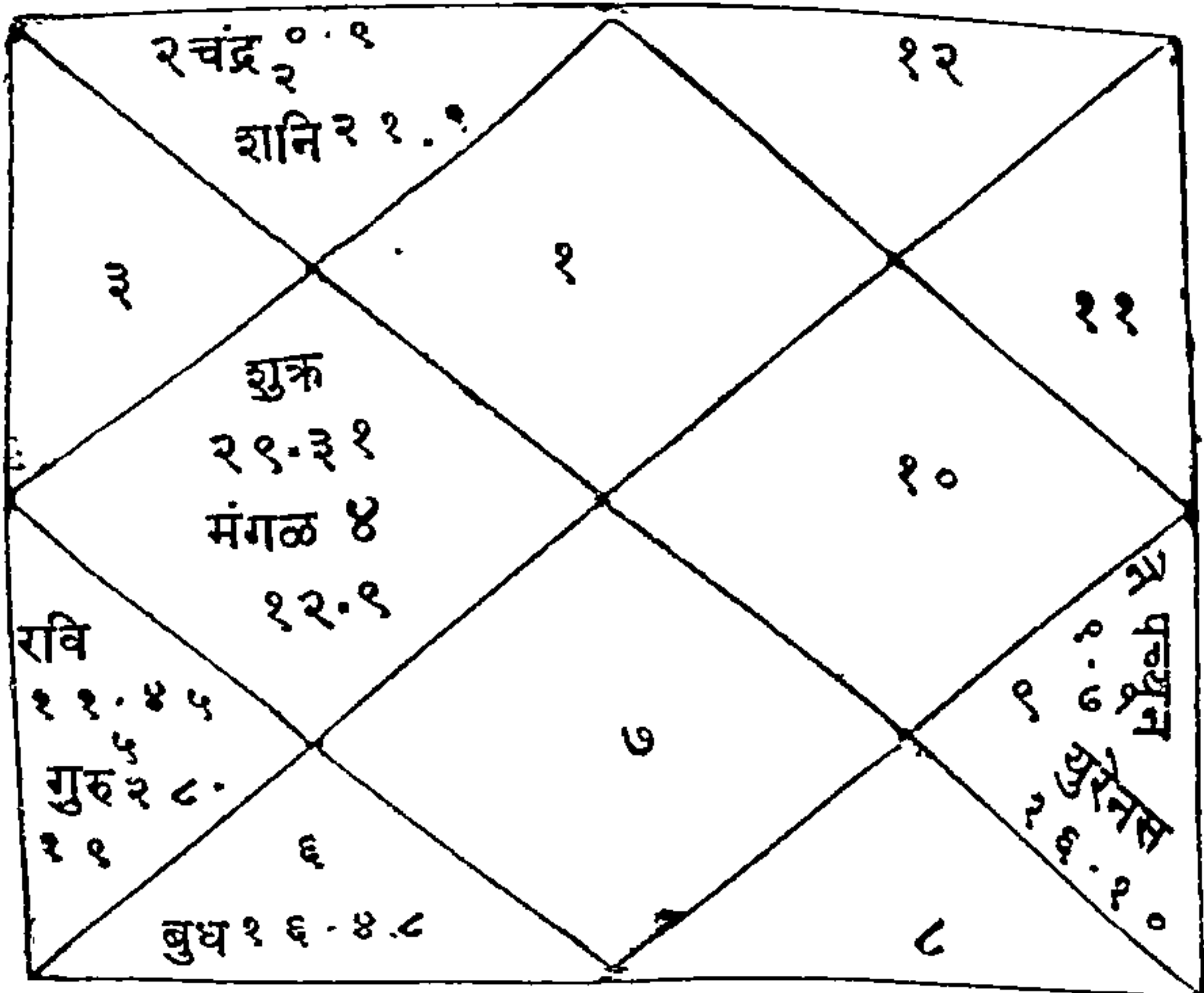

परिशिष्ट नं. १.

दादाभाईची पत्रिका.

दादाभाई पार्शी सनाच्या ११९४ सालीं दहाव्या महिन्याच्या २३ व्या दिवशीं जन्मले. म्हणजे, शालिवाहन शकाप्रमाणें शके १७४७ मध्ये त्यांचा जन्म झाला, किंवा इंग्रजी सनाप्रमाणें इसवीसन १८२५ सप्टेंबरच्या ४ तारखेस त्यांचा जन्म झाला, असें म्हणतां येईल. ते मध्यरात्री जन्मले.

दादाभाईसारख्या थोर पुरुषाची पत्रिका पाहण्याची आमच्या वाचकांस साहजिक उत्सुकता असेल. खाली दिलेली निरयन पत्रिका दादाभाईची आहे.

वरील निरयन पत्रिकेवरून काय अनुमानें काढतां येतात तीं फल-ज्योतिषांच्या सहाय्यानें वाचकांनीं पहावीं.

अॅलन लिओ हे प्रसिद्ध युरोपियन ज्योतिषी "मॉडर्न अॅस्ट्रॉलजी",

नांवाचें मासिक काढीत असत. त्यांनीं १९१५ सालच्या एप्रिल महिन्याच्या आपल्या मासिकाच्या अंकांत दादाभाईची पत्रिका सोडविली आहे. ते म्हणतात:—

- १ मंगळाच्या स्थितीवरून हा मनुष्य प्रगति व स्वातंत्र्य यांसाठीं रात्रंदिवस तळमळणारा असला पाहिजे असें दिसतें; व आपल्या कार्यासाठीं हा धुरुष मरणापर्यंत नेटानें झटत रहाणार असेंही मंगळाची स्थिति दर्शविते.
- २ चंद्र व शनि यांच्या स्थितीवरून दादाभाईचें अलौकिक बुद्धि-सामर्थ्य उघड होतें.
- ३ शनि व गुरु असें दाखवितात कीं, दादाभाई मोठे आयुष्यमान व अत्यंत पवित्र आचरणाचे असले पाहिजेत.

परिशिष्ट नं. २.

दादाभाईच्या आयुष्यातील महत्त्वाच्या गोष्टी.

१	जन्म	४ सप्टेंबर १८२५	मुंबई.
२	गणित व शास्त्रविषयाचे पहिले हिंदी प्रोफेसर	१८५४	
३	कामा' कंपनीतर्फे इंग्लंडची पहिली सफर	१८५५	
४	लंडन येथील युनिव्हर्सिटी कॉलेजांत गुजराथीचे प्रोफेसर	१८५६	
५	सिव्हिल सर्व्हिसच्या भांडणाचा प्रारंभ	१८५९	
६	बडोद्याचे दिवाण	१८७४	
७	मुंबई कार्पोरेशनचे सभासद	१८७५ व १८८१	
८	मुंबईच्या कायदेकौन्सिलचे सभासद	१८८५	
९	काँग्रेसची स्थापना	डिसेंबर १८८५	
१०	पार्लमेंटमध्ये शिरण्याचा पहिला प्रयत्न	जुलई १८८६	
११	काँग्रेसचे अध्यक्ष	१८८६	कलकत्ता.
१२	पार्लमेंटांत निवडून आले	१८९२	
१३	काँग्रेसचे अध्यक्ष	१८९३	लाहोर.
१४	इंटरपार्लमेंटरी हेग परिषदेचे सभासद	१८९४	
१५	रॉयल कमिशनचे सभासद	१८९५	
१६	वेल्वी कमिशनपुढे साक्ष	१८९७	
१७	काँग्रेसचे अध्यक्ष	१९०६	कलकत्ता.
१८	विभ्रंतीसाठी वरसोवा येथे गेले	१९०८	
१९	प्रकृति एकदम अतिशय बिघडली	२९ मे १९१७	
२०	देहानसान	३० जून १९१७	मुंबई.

परिशिष्ट नं. ३.

दादाभाईंचीं मुख्य मुख्य व्याख्यानें.

विषय.	स्थळ.	तारीख.
१ " लॉर्ड रिपन "	मुंबई.	२९ नोव्हेंबर १८८४
२ पहिल्या काँग्रेसमधील भाषणें	"	डिसेंबर १८८५
३ " अफूचा व्यापार "	लंडन.	१५ आक्टोबर १८८६
४ दुसऱ्या काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून केलेलें भाषण.	कलकत्ता.	डिसेंबर १८८६
५ तिसऱ्या काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून केलेलें भाषण	लाहोर.	डिसेंबर १८९३
६ पार्लमेंटमधील पहिलें भाषण	पार्लमेंट.	१४ ऑगस्ट १८९५
७ " दुसरें "	"	१२ फेब्रुवारी १८९५
८ " तिसरें "	"	२१ " "
९ रॉयल कमिशनपुढील साक्ष	सुमारें	१८९५
१० " ब्रिटिश लोकशाही व हिंदुस्थान "	लंडन.	४ जून १९०१
११ " हिंदुस्थानची दशा "	"	३१ जानेवारी १९०१
१२ " दुष्काळाचें कारण व निवारण "	"	३१ एप्रिल १९०१
१३ " ब्रिटिश सत्तेखालील हिंदुस्थान "	"	२२ मार्च १९०२
१४ " इंग्रजांचीं अभिवचने "	"	१९०४
१५ " आमची राष्ट्रीय सभा "	वेस्ट मिनिस्टर पॅलेस हॉटेल.	नोव्हें. १९०४
१६ " कर्झनसाहेबांची कारकीर्द "	कॅव्हेनहॉल	मे १९०५
१७ १९०६ सालच्या काँग्रेसचे अध्यक्ष म्हणून केलेलें भाषण.	कलकत्ता.	डिसेंबर १९०६

दादाभाईचे प्रमुख निबंध व लेख.

(अ) हिंदुस्थानच्या पैशाच्या व्यवहाराविषयीः—

१	आर्वासानियाच्या लढाईचा खर्च	२९	नोव्हेंबर	१८८७
२	इंग्लंड व हिंदुस्थान यांमधील खर्चाची वांटणी	१५	फेब्रुवारी	१८९६
३	ब्रिटन व हिंदुस्थान यांमध्ये पैशाचे संबंध कसे			
		असावेत	२१ मार्च	१८९६
४	हिंदुस्थानविषयक खर्चाची व्यवस्था		आक्टोबर	१८९५
५	हिंदुस्थानाची खंडणी	३	एप्रिल	१९०५

(आ) हिंदी व्यापाराविषयीः—

६	हिंदुस्थानचा व्यापार	१५	फेब्रुवारी	१८७१
---	----------------------	----	------------	------

(इ) हिंदुस्थानच्या दारिद्र्याविषयीः—

७	हिंदुस्थानचे दारिद्र्य	२८	फेब्रुवारी	१८७६
८	हिंदी लोकांच्या गरजा	२७	जुलई	१८७९

(ई) हिंदुस्थानांतील अधिकाराच्या जागांविषयीः—

९	सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये नेटिवांचा प्रवेश	३	नोव्हेंबर	१८९७
१०	आय. सी. एस. व हिंदी लोक	१३	ऑगस्ट	१८६७
११	आय. सी. एस. मध्ये सुशिक्षित हिंदी लोकांचा प्रवेश	१७	ऑगस्ट	१८६८
१२	" " " " " " " " " " " "	२	मे	" "
१३	इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस			१८८४

(उ) हिंदुस्थान व इंग्लंड यांच्या परस्पर संबंधांविषयीः—

१४	हिंदुस्थानासाठी इंग्लंडने काय केले पाहिजे	२	मे	१८६७
१५	रशियाच्या स्वारीचे भय		सप्टेंबर	१८९५

(ऊ) हिंदी संस्थांनाविषयीः—

१६	म्हैसूर संस्थान	५	जुलई	१८६०
१७	बडोद्यांतील माझी दिवाणगिरी	२५	नोव्हेंबर	१८७५

विषयसूची.

विषय.	पृष्ठे.
आय. सी. एस.	३४, ३९, ४०, ४४, ७८, ८२, ८७
आयलैंड	७४, ९४
आरमार	९२, १११
एस्ट इंडियन असोशिएशन	२९, ३८, ४७, ७८
कॉनॉरचें मासिक	६
चचे महाराव	४७
कर्मन, लॉर्ड	१०५, १०६
कामा बंधू	२७, ३६
कॉटन, सर	१०४
कार्पोरेशन मुंबई	६८
कॉंग्रेस	७३, ७५, ८२, १०९
कॉफर्ड, जॉन	७७
गुलबाई	५
गोखले, नामदार	१०८, ११४
चेंवर्लेन	११४
चेम्सफर्ड	११४
जमशेटर्ज, सर	१६, २०
यार, रविद्रनाथ	७
कसाळी	९९
टो, लोकमान्य	७६
डफ, ग्रॅट	७७

विषय.	पृष्ठे.
डंकन, कर्नल	७५
दादाभाई-इंग्रजी शाळा.	८
„ कॉलेज	१३
„ जन्म	३
„ नोकरी	१८
„ प्रोफेसर	२४
„ वर्तमानपत्र	२१
„ विवाह	४
„ शाळा	७
„ स्त्रीशिक्षण	१९
दादीना	११३
दुष्काळ	७१, ९९, १००, १०१
वनसारी	१, ५३
नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटी	८, १३, १८
नौरोजी दोर्गी	१
पॅजेटसाहेब	१७
पार्लमेंट	७३, ७९, ८४, ९१, ९२
पॉस्टन, मिसेस.	१५
पेळी, सर लुइस	६१, ६२
पेरीसाहेब	१५, २८, ३२, ३३
फामजी, कावसजी	२४
फेअर, कर्नल	५१, ५३, ५७, ५८, ६०

विषय.	पृष्ठे.	विषय.	पृष्ठे.
वरजोरजी, कूपर	३७	रशिया	१२, १३
बेनरमन	१०८, ११०	रानडे, जस्टिस	४२,
बॅलंटाइन	६६	रॉयल कमिशन	९०, ९६
ब्राइट	८५	लिटन, लॉर्ड	६९
गॉबे प्रेसिडेन्सी असोसिएशन	२४,	वरसोवा	११३
	७३, ७६	वाडिया	२९, ५८, ६८
मल्हारराव	५०, ५१, ५९, ६३	वेडरबर्न	९८
माणकवाई	१	वेल्वी	९६, ९८
मिळ	४१	संस्थाने	४६
मेकॉले	८५	स्टॅनले, लॉर्ड	३५
मेथा, फेरोजशाहा	२९, ८०, ११५	स्टॉवेल, डॉक्टर	२५
मोफत शिक्षण	९	हिंदुस्थान व मुसलमान	११२
मोठे	११४	हिंदुस्थानची दशा	१०२
महेश्वर	४४	हिंदुस्थानचे दारिद्र्य	७०

REFBK-0001763

